

Ep. 3.7
1001
D 97273
E. C.
15
5
TEADUSLIKUD ÕPPE- JA KÄSIRAAMATUD NR. 19

Otu Liiv

Vene asustusest Alutagusel

K.-Ü. „LOODUS“, TARTUS

1929

Akadeemilise Ajaloo Seltsi Toimetused II

Eesti Biograafiline Leksikon

I, II, III ja IV vihk.

Hind à 4 krooni.

Oma iseloomult on meie biograafiline leksikon, nagu teisedki samatüübilised välismail, mõeldud teaduslik-ajaloolise käsiraamatuna, milles aset leiaksid kõigi nende isikute elulood ja hinnangud, kes Eesti maa ja rahva ajaloo, tema poliitilises ja kultuurilises arenemiskäigus on etendanud enam-vähem silmapaistvat osa.

H. G. v. Jannau

Vene õigeusu tulekust Lõuna-Eestis

Trükki toimetanud, eessõna ja märkustega varustanud

Hans Kruus.

Hind 2 krooni 40 senti.

Vene usu tulek Eestisse 1845. kuni 1846. on üks huvitavamatest peatükkidest eestlaste ajaloo läinud sajandil. Juba see ürgajalooline hoog, millega usku vahetati, näitab, et siin rahva hing üle elas vapustusi, mis tavliselt kaasas käivad revolutsioonidega.

Hans Kruus

Pühajärve sõda 1841. a.

Hind 1 kr. 50 senti.

Ajaloolane Hans Kruus, kes meie mineviku valgustamise erapooletu-teaduslikult seisukohalt oma eriülesandeks teinud, valgustab siin üht tumedamat ajajärku ja sündmust, mille ümber rahva suus paks legendide pædrik on tekkinud ja mida võitluses ülekohtuse mineviku puhul agitatsioonimaterjaliks meie endiste balti võimumeeste vastu ohtralt on ära kasutatud.

3247
J. Kõrts.
Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused
Akademicae Societatis Historicae Scripta et Opuscula Estonia

V

Otu Liiv

Vene asustusest Alutagusel

kuni XVIII sajandi esimese veerandini

Koos asustuse tulunduselu ja
usulise seisundi vaatluskatsuga
päämiselt Rootsi ajal

K.-Ü. „LOODUS“, TARTUS

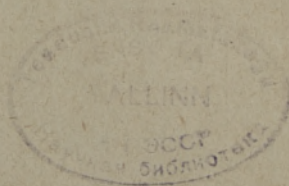
1928

K./Ü. „Looduse“ korrektor M. Bekker.

XEB91

668

~~EB 57~~
3036

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Keskraamatukogu

1958

K. Mattiesen'i trükk, Tartus.

~~E1341~~

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Keskraamatukogu
E-Nr. 713

Eessõna.

Järgnevas kirjutises on vaadeldud venelaste asustuse küsimust ainult Ida-Virumaa alal maal (mitte Narvas või mujal Peipsi ääres). Säärast võrdlemisi kitsapiirilist vaatlusala on põhjustanud sinise vene asustuse suhteliselt erinev iseloom teistest vene asustustest Eesti alal, näiteks Peipsi läänekaldal, kus venelased niisugusel hulgal pole asunud sügavamale maasse, nagu see Alutagusel juhus. Vene asustused Räpinas ja Mustvees, mis vahest kõige enam oma elamisala siirdumise poolest sisemaale võiksid sarnaneda Alutaguse vene asumisviisile, on olnud palju vähearvsemad; ja teiseks pole siin Tartu- ja Võrumaal hilisemal ajal nii iseloomulikult esildunud eestistumisprotsess nagu käsitletaval alal. Kui siin, nagu loodeti — loomulikul alusel, sooviti luua 19. sajandi 80. aastais tugipunkt venestamispoliitikal Eestimaal, tekkis kokkupõrge kreeka-katoliku ja ev.-luteri usu kiriku vahel, mis puhul venemeelses kirjanduses on püütud näidata kohapäälseid vene asunikkuude järeltulijaid kui oma algupärast usku ja rahvusetunnet säilitanud rahvastikku, hoolimata juba mõnd sajandit nende avaldatud ev.-luteri kiriku survest ja ümberrahvustamispüüdest. Kuidas ses suhtes olukord kohal oli Rootsi ajal, seda aitab vast osalt selgitada järgnev vene asunikkuude sisserändamise ja elutingimuste vaatluse katse mainitud regionaalses raamistikus. Vaatlusaja kestus, umb. 1558.—1721. a., on tingitud vene kolonisatsiooni enda iseloomust. Teda võiks sellepärast umbkaudselt võrdustada Rootsi ajaga Eestimaal, välja arvatud ajajärgud 1558.—1581. ja 1704. a. kuni umb. 1721. Aine käsitus on jagatud nelja päätükki, milledest üks on sissejuhatava ülevaate iseloomuga, tahes selgitada rahvuseküsimust kohal enne 1558. a. ja fikseerides sääljuures valitsevaid arvamusi. Säärane sissejuhatav kirjeldus tekkis käesoleva kirjutajal küsimuse tõttu, kuidas olid asustusolud Alutagusel varem ja kui palju venelaste mõju kohal tunduv oli juba enne päristeemas käsitledavat aega. II päätükk tahab käsitleda venelaste tulekut Alutagusele 1558. a. kuni umb. 1721, ühtlasi avaldada arvamist, mis põhjustas selle tuleku. Ülevaatlikkuse pärast on see juurdetuleku käsitus jaga-

tud kolme ajajärku. III päätüki ülesanne on vaadelda vene asunikkude all oleva maa-ala administratiivset korraldust, maa-omanduse küsimust, asunikkude suhet ja kohustusi mõisnikkude ja kroonu vastu ja asunikkude elatise mõningaid allikaid. IV päätükis on püütud selgitada venelaste usulist (ja hariduslikku) tasapinda, ev.-luteri kiriku suhet venelastele ja nende usule, ja veel mõnd nähtust.

See omapärane vene asustuse ala langeb Rootsi ajal nagu nüüdki regionaalselt pääjoontes kokku n. n. Alutaguse alaga, mis käsitledaval ajal ulatus idast läände Narva jõest kuni Purtse jõeni, ja põhjast lõunasse Soome lahest Peipsi järveni. Temasse on kuulunud algupäraselt vähemalt osa Lüganuse kihelkonnast, Jõhvi klk. (koos praeguse Iisaku kihelkonnaga) ja Rootsi ajal seltsiv Vaivara kihelkond ¹⁾.

Järgnevas käsiteldud teema üle on osaliselt ja ainult kõige tähtsamaid peajooni puudutades kõnelnud käesoleva kirjutaja ühel Akadeemilise Ajaloo-Seltsi koosolekul oma ajaliseltsi siinsest veelgi laiema piirilises ettekandes „Vene elemendist Alutagusel sajandite kestes“ ²⁾. Samal ainel on varemini ilmunud mõned kirjutised ja ka raamatud, enamasti vene keeles. Venekeelne kirjandus on pea kõik sihitud ev.-luteri kiriku ja balti saksluse vastu, olles ühtlasi ilmse tendentsiga valmistada teed elanikkude venestamisele kohal. Sellepärast need vene-ortodoks-usulise ja panslavistliku

1) Tudulinna abikiriku ala eraldati Viru-Jaagupi klk. alt Iisaku kihelkonna alla 1866. a. E. P. Paucker, Ehstl. Kirch. u. Pred., lk. 15. Alutaguseks loetakse harilikult Vaivara, Jõhvi, Iisaku ja Lüganuse kihelkonda. Alutaguse läänepiir pole aegade jooksul siiski teravamalt fikseerunud, temasse on arvatud mõnikord ka Viru-Nigula kihelkond, vahel püütakse teda määrata Lüganuse idapiirilt algavaks. V. Hupel, Top. Nachr. I, lk. 360; Inland 1838, nr. 36. Rootsi ajal, Alutaguse liitmisel 1642. Ingerimaa külge, arvati esimesse praegust Lüganuse, Jõhvi, Iisaku ja Vaivara kihelkonda. Kuid juba varakult on peetud Alutaguse piiriks ka Purtse jõge. Nii Renner, lk. 185: „... Portsche beke, so Alentacken und Wirlandt scheidet ...“ Th. Hiärn's Gesch., Monum. Liv. Ant. I, lk. 1: „... Alentacken ... von dem Narwischen Strom bis an den Purtschen Bach ...“ Purtse jõge Alutaguse piirina läänes nimetab ka üks ürik a. 1561, v. Schirren, Neue Quellen III, lk. 226, nr. 280. „Narwische Gubernament bis an Purtesbeck sich erstrecket“, Jac. Gnospeilius'e teade Vaivara all. Acta visit. de a. 1698. Konsist. arh. Ka mõned vanemad kaardid näitavad piiri sarnaselt, nii näiteks 1720. a. p. ilmunud F. de Witt'i „Ducatum Livoniae et Curlandiae“. — Vaivara ala enne iseiseva kihelkonna asutamist kuulus osalt Jõhvi kihelkonna, osalt Narva linna maa-ala alla.

2) 27. II. 1927. kokkuvõtte ettekandest v. Ajalooline Ajakiri 1927 (nr. 2), lk. 119—121.

orientatsiooniga kirjutised pole teaduslikult koostatud ja sisaldavad tihti ebaõigeid andmeid, omades ka kompilatsiooni iseloomu. Nii näiteks Harusin jt. on kasutanud J. Truusmann'i kirjutisi, omastades ka nende vigu. Ilmunud juhuslik eestikeelne kirjandus ja teated ajakirjanduses pole ka laiaulatuselisemad ning on samuti ebateaduslikud. Nende kasutamine on võimalik teatud asjaolu iseloomustamiseks ja see peab sündima ettevaatlikult. Faktilist materjali, mis on enamasti usaldusväärne, Alutaguse venelaste kohta varem ja Rootsi ajal annavad kirjanduses tsiteeritud Balti ajaloo allikate kogud nagu U. B., Brfl., samuti mõned kronistid (Russow, Renner, Kelch) ning vmt. See materjal on võrdlemisi väike. Ka mitmed saksakeelsed ajaloolised uurimused ja kohalikke olusid puudutavad ajalood toovad mõnesugust selgust küsimusse. Üksikuid huvitavaid andmeid, eriti sõdade, usu ja võrdluseks tarvitatud Ingerimaa olude kohta leidub väga rikkalikule arhiivmaterjalile toenevates soome- ja rootsikeelseis uurimustes.

Päälle trükkis avaldatu on püütud kasutada võimalikul määral ka trükkimata arhiivmaterjale: R. K. A. : s leiduvad materjalid nagu 1637. a. maanimistu, 1726. a. revisjonikõide, Eestimaa kindralkuberneride ja kuberneride plakaadid jne.; T. L. A. : s mitmesuguseis osakondades asuvad kirjad ja publikaadid, Konsist. Arh. : s osalt avaldamata visitatsiooniprotokollid 1698. a. jt. ¹⁾ Estl. Lit. Ges. : i rmtk. : s 1712. a. inkvisitsiooniprotokoll ja Vrede Mss. ²⁾ Narva linna arhiivis ei leidu venelaste üle Alutagusel linna-arhivaar Ed. Dieckhoff'i teatel kuigi palju olulist lisavat materjali, päälle üksikjuhtudel esinevate venelaste nimede n. n. nimelistes nimestikkudes, kuid neilgi juhtudel on teated hilisemast ajast kui siin käsitletav ajajärk ³⁾.

Kohanimeede vaatlusel on peetud silmas ka Akadeemilise Emakeele Seltsi arhiivis asuvate vastavate kihelkondade koha-

1) Konsistor. arh. : s Iisaku, Vaivara ja Jõhvi kirikuraamatud vastu ootusi ei sisalda kuigi palju teateid venelaste üle Alutagusel. Näiteks v. Kirch. Buch b. d. Isaaksch. Capelle, Konsist. arh., Virumaa kirikur., nr. 18.

2) Winkelmann, lk. 113, nr. 2606, nimetab Estl. Lit. Ges. : i rmtk. : s asuvas Iversen'i Collectaneas olevat teateid raskolnikute üle, kuid need teated käivad, nagu väidab dr. P. Johansen, 19. sajandi kohta, sisaldades üldisi määrusi raskolnikute kohta Eesti- ja Liivimaal; edasi järelepärimise 1825. a. Jaroslavist kahe raskolniku kohta, üldise määruse 1827. a. raskolnikute kohta, raskolnikute asustamisest Taga-Kaukaasiasse, teated linnas elavate raskolnikute kohta jne.

3) Samuti arhivaar Ed. Dieckhoff'i teatel konvoolüüdid N. L. A. : s nime all „Narwasches Consistorium“ ei sisalda midagi Alutaguse venelaste kohta.

nimede kogusid. Töös on teatud olukorra või sündmuse iseloomustamiseks esitatud mõnikord ka ajaloolist traditsiooni, mis pääle trükis avaldatu on võetud osalt käesoleva kirjutaja isiklikust kogust ja talle saadetud Iisaku kirikuõpetaja Vold. Kuljuse teateist; edasi Arheoloogia-kabineti antikvaar-topograaf. arhiivis asuvaist Jõhvi ja Iisaku kihelkonna muinasteaduslikest kirjeldusist. Ajaloolist traditsiooni vahest pakkuda võivad allikad nagu vene õigeusu kirikute kroonikad on hävinud Jāmas ja Vasknarvas.

Töös puudutatud küsimustest pole mõni leidnud lähemat käsitlust materjali vähesuse tõttu. Eelpool tähendati juba, et venelaste üle Alutagusel on olemas päämiselt üksikuid fragmentaarse iseloomuga teateid, mis on iseāranis vaesed faktilise materjali esitamises. Venekeelsed ja eestikeelsed kirjutised ei too, nagu juba mainitud, ses suhtes peagu midagi uut juurde, sisaldades tihti vāärteateid ja olles kasutatavad või teatavaksvõetavad ainult mõnede olukordade kirjeldamisel ja iseloomustamisel, nagu see on maksev ka esitatud traditsiooni materjali kohta. Ülevaatlikkuse mõttes on nad, vaatamata oma väikesele vāärtusele, võetud kirjan-duse nimestikku eristamata.

Siin vaatlusealusel ajal aset leidnud sündmusi Alutaguse venelaste asustuses on nähtud tihti valesti ja selle põhjal on konstrueeritud vale kujutus ka järgnevate aegade sündmustiku põhjendamisel, mis paistab silma eriti slavofiilsete kalduvustega poolametlikkudes ja vene-kirikusõbralistes kirjutistes. Nende kirjutajate kohta on maksev Ernst Seraphim'i avaldus slavofiilidest, kes tema arvates on nagu lukustunud ühe tendentsi kitsusesse, kaotades võime vastata asjalikult teiste arvamistele, samuti mõista sääraseid ajaloolisi kujundusi, mis eralduvad pildist, mille nemad endile on moodustanud mingi normaalseadusena ¹⁾. Sellele vāärarvamisele, nagu oleks kohapāälne vene elanikkond nii Rootsi kui ka hiljem Vene valitsuse esimesel sajandil asunud luteriusulise kiriku ja balti mõisnikkude eriliselt tugeva tagakiusamise ja surve all, kuid vaatamata sellele hoidnud alal oma usu, keele ja kombed, mistõttu siit venestusega kõige kergem olnud päāle hakata, sellele vāärarvamisele vastavalt on avaldatud eelnimetatud isikute poolt kiitusi Alutaguse endiste vene asunikkude järeltulijaille ²⁾, kes tegelikult siiski on suure kindlusega omistanud uue usu, kuigi vast eri kujul, ja ka tugevasti eestistunud.

1) E. Seraphim, Jurij Ssamarin, Aus vier Jahrhunderten, lk. 388.

2) V. „Вѣнокъ на могилу“, eessõna; Арсеній, lk. 316—317. Lebedev võrdleb Kuremäe tähtsust Petseri kloostri omaga Lõuna-Eestis. Лебедевъ, Инородч. вопр., lk. 29—30.

Selle viimase asjaoluga seletub ka kohapäälse elanikkonna „esivanemate usku tagasiviimise“ ja uuesti venestamise ebaõnnestumine 19. sajandi viimasel veerandil ja 20. sajandi alul; suurema ülevaatlikkuse saavutamiseks on paigutatud viimase päätüki lõppu lühike kokkuvõtte usu ja ümberrahvustamise alal Balti ja Vene orientatsiooni vahelistest võitlustest kohal, eriti 19. sajandi teisel poolel.

Oleks mainitav veel, et käesolev töö on valminud kirjutaja laudatur-tööna ja sellepärast oleks hinnatav kui üliõpilase harjutusaine. Et Vene asustuse üle Eestis meil õieti vähe omakeelseid vaatlusi on ilmunud ning et käesoleva töö selleski kitsas raamistikus küsimus on puudutatud ning leiab teatavat hindamist, mis võib-olla saaks suurendama huvi ta vastu, otsustas kirjutaja töö trükki anda. — Töö valmimist on soodustanud mitmete kasulikkude näpunäidetega prof. dr. A. R. Cederberg, kes aine vastu kestvalt on ilmutanud elavat huvi. Samuti tõsisist huvi töö vastu näitas üles kirjutaja omaaegne juhtiv kaastööline, Tallinna linnaarhivaari abi dr. Paul Johansen, kes andis autorile rohkeid väärtuslikke juhatusi ja koostas töö lõppu paigutatud saksakeelse referaadi. Keelelise redigeerimise teostas sõber Ernst Raudsepp ja töö trükki andmisel kaasabi ilmutas mag. Hans Kruus. Neile kõigile olgu avaldatud siinkohal tõsine tänu.

O. L.

I. PÄÄTÜKK.

Rahvusküsimusest Alutagusel kuni 16. sajandi teise pooleni.

Alutaguse rahvusküsimus ajaloolise aja alul nõuab veel lähemat selgitamist; see on küsimus, mida senini on püütud lahendada esijoones filoloogide ja arheoloogide poolt. Et eestlaste asumisala esialgne piirjoon jättis Alutaguse tema suuremas osas endast väljapoole, seda näivad tõendavat mitmed arheoloogilised leiud. Eesti muistsete linnamägede levimisala näib olevat kooskõlas esitatud arvamisega¹⁾. On otsitud asumisala piiri, mille kohta on ilmunud mõni diletantlik vaatlus tendentsiga teaduslikkuse poole²⁾.

1) Laid, 34. joon. (kaart). Kaardil nr. 85 ja 86 all asuva Jõhvi klk. Tammiku ja Kurtna linnamäe tõeline olemasolu ei leia kinnitust. V. E. Tender. „Jõhvi klk. arheoloog. kirjeldus“, 1924. a. suvel. A. K. ant.- top. arh.

2) Suhteliselt asjalikuna oleks vast mainitav siin A. Schulbach'i kirjutis: Pühajõgi — eestlaste muinaspiir, „Õitsituled“ I. Siin esitatakse L. c. D:s ettetulevate idapoolsemate kohanimetuste järele eestlaste asutuse piirjoon täpsalt küllade järgi, mis muidugi on kahtlane oma usaldatavuse poolest ses mõttes, sest meie ei saa tõendada nii teravalt fikseeritud piiri. Autor laseb piiril minna Valaste mererannast Jõhvi khk. üle Jõhvi, Tammiku, Puru, Rausvere, Vasavere, Kurtna, Edivere, Kaidma ja Ohakvere Mäetaguse pääle ja säält nähtavasti lõunasse (lk. 21). Üheks tõenduseks asjaolule, et eestlaste asumisala ei ulatunud varemni idapoolsele Alutagusele, toob Schulbach pääle L. c. D:s arvatava kohanime puudumise mainimist selle ala kohta ette veel seda, et siin hilisemalgi keskajal anti maid koloniidena läänepoolsetele mõisaomanikkudele. Eelneva põhjal arvab S. põhjendatult, et säärane maa-ala jagamine tõendab siinset hilisemat kolonisatsiooni. Kuid sellegi juures jääb ikkagi lahendust vajavaks küsimuseks, millal see eesti kolonisatsioon juba tekkis, sest ajalisel kindlaks määrata seda alles pääle Taani valitsuse algust ei saa nii lihtsalt, kui teeb seda S. Rahvastik idapoolsel Alutagusel võis juba selgi ajal koosneda eestlastest. L. c. D:s esinevad üksikud Ida-Alutaguse kohanimed tunnistavad eesti algupära. V. L. c. D:ae uuemat väljaannet Sv. Aakjaer, Kong Valdemars Jordebog. Udgivet af samfund til udgivelse af gammel nordisk literatur. 2 h., Kopenhagen 1927, eriti lk. 76 ja 77.

Arvamist, et eestlaste asustus ei ulatunud hilisemal arheoloogilisel ajal Ida-Alutagusele, et sellel alal asus siis mingi teine rahvas, põhjendatakse muinasteaduslike leidudega Ida-Alutaguselt. Käesoleva töö teema seisukohalt olekski meile huvitav kuulda arvamist selle üle, missugune rahvus asus siin ja kui palju oli vene elemendil siin sel ajal mõju.

Ida-Alutaguse rahvusküsimust sel varasel ajajärgul on arheoloogiliste leidude najal mõõdamines käsitelnud H. Moora oma ülevaates eestlaste muistsest kultuurist¹⁾. Ta nimetab säääl, et osalt Iisaku kihelkonnas ja Narva jõge mööda on elanud vadjalased²⁾. Seda tunnistavad matmistes esinevad kääpad, millede kuju vadjalased olevat laenanud venelastelt ja missuguseid leidub Jõhvi, Iisaku ja osalt Viru-Jaagupi kihelkonnas. [Enam maa poole esinevad nad veel Peipsi ääres, Torma, Kodavere, Maarja-Magdaleena kihelkonnas. Viimaksnimetatud kihelkondades oletab H. Moora samuti vadjalaste asumist³⁾.]

Mis puutub kääbaste põhjal rahvusküsimuse selgitamisse, siis näivad nad tunnistavat võõrast mõju, sest kaugemal Eestis ei leia me säärast matmisviisi. Kuid võib-olla on see tunnistus tugevamast vene kui vadja mõjust Alutagusel; võib ju leppida Moora tõendusega, et see ei pruugi olla otsene vene mõjustamissaadus, vaid kaudne, vadjalastel siin tarvitusel olnud matmisviis, kuigi tundub vastolu Moora väites, kes Kagu-Eestis kääpaid näeb ainult venelaste otseste mõjuna⁴⁾. Kuid me võiksime pidada kääpaid ka Alutagusel vahendituks vene mõjukuks, kui arvestame hilisemat vene rahvuse valdavat enamikku Iisaku rahvastikus. — Vadjalaste asumist Iisaku alal tõendavad veel üksikud leiud Pühtitsa kalmust. Vadjalaste asumisala — „viiendik“ Jamburgi, Gačina ja Oudova ümbruses on olnud Moora arvates juba varakult vene mõju all. Eesti mõju tunduvat vähe, vastupidi olevat vadja mõju eesti omapärasse tugevam. Venelaste sissetungi arvab M. olevat sündinud Luuga jõe kaudu ja 9. sajandil arvab ta neid olnud vadjalaste valitsejaks. Venelaste eest on taganenud osa vadjalasi autori arvates Alutagusele. Nii on loodud loogiline ja veenev põhjendus vadjalaste sisserännuks, mis tundubki tõepärasena. Ka vene orientatsiooni niga prof. P. Viskovatov tuleb otsusele, uurides Pühtitsa kalmu-

1) H. Moora, Eestlaste kultuur muistisel iseseisvus-ajal. Tartu Ülikooli Arheoloogia-Kabineti Toimetused IV. Tartu, 1926.

2) op. cit., lk. 68.

3) op. cit., lk. 150, mrk. 77. Vadjalaste elamisalast v. veel Sjögren, Ueber die Finnische Bevölkerung des St.-Petersburgischen Gouvernements. J. A. Sjögren's Gesam. Schrift. I, lk. 558 jj.

4) op. cit., lk. 106.

leide, et need on kuulunud soome hõimudele, tema oletuse järele — karjalastele. Kuid Viskovatov ei jäta lisamata, et tema arvates nende soome hõimude seas on asunud venelasi-novgorodlasi, nagu ta seda püüab tõendada haudadel leidunud vanade kiviristide abil (novgorodi tüüpi 12. ja 13. sajandist). Muidugi ei näi see võimatuna, kuigi P. Viskovatov'i uurimuse iseloom käesoleval juhul ¹⁾ ei vääri täielikku usaldust küsimuse pääliskaudse käsituse tõttu.

On enamasti jõutud arvamisele, et eestlaste eel Ida-Alutagusel on olnud hõimrahva (vahest vadjalaste) asustus, kus on valitse nud teatud vene kultuuri mõju. Et asustuse rahvuse kindlaks-tegemisel kohanimed kui ka Alutaguse piiri ulatus idasse sellel ajal on tähtsad, olgu lühidalt puudutatud siin küsimusse tulev L. c. D.

Alutagusele heidab Eesti ajaloolise aja alul esimesena täieli-kumat valgust Taani hindamise raamat. Selle andmeil on tulnud mõningaile lahkarvamistele, mis puudutavad osalt ka kohapäälset rahvusküsimust sel ajal. Liber census Daniae sisaldab praeguse Vaivara ja osalt Iisaku kihelkonna ala kohta ainult mõningad üksikud kohanimed, mis on omakord veel kaheldavad²⁾. Seetõttu on võimalikud mitmesugused oletused. Võib arvata, et nimetatud ajal Vaivara ja Iisaku kihelkonna asustus, pääle vahest jõe- ja järveäärsete kohtade, oli õige harv, sest veel käesolevalgi ajal on need kihelkonnad rikkad läbipääsematute soode ja suurte metsa-alade poolest. Sellevastu on L. c. D. loetelu külade üle praeguse Jõhvi kihelkonna põhjalääne-osas ja Lüganuse kihelkonnas võrdlemisi palju rohkearvulisem ja sisaldab enamiku praegu olemas olevate külade nimedest, mis on eestipärased. Et Taani poolt Eestimaa valdamisel on mindud enam-vähem loomuliku piirini, Narva jõeni, ja mitte viimaksnimetatud kihelkondadega piirdutud idas, seda võib tunnistada vast ka Narvia nime esinemine L. c. D : s. Imelikuna tundub ikkagi kohanimedele näiv puudumine umbes Pühajõest alates kuni Narva jõeni. See asjaolu on viinud J.

1) П. Висковатовъ, Пюхтицкое древнее кладбище. Временникъ Эстляндской губерніи. Кн. I—1893 г. Ревель 1894, lk. 240. Kuid isegi see Viskovatov'i arvamine, et Alutagusel nähtavasti on asunud omal ajal eestlastele sugulaslikke hõime, on esile kutsunud slavofiil Al. Harusin'i vastuväite, mis meile tundub juba ilmselt tendentslikuna. Baseerudes Pühtitsa kalmu päälüude kraniomeetrilisele materjalile, tõen-dab ta võrdlemisi kategooriliselt, et need päälüud ei kuulu soome sugu-harudele. А. Харузинъ, Замѣтка о черепяхъ Пюхтицкаго могильника, Вр. Эстл. губ. I, lk. 250.

2) U. B. I. Beilage, 52a, b; 53a; Aakjaer, K. Vald. Jordebog, lk. 76 ja 77.

Paucker'i arvamisele, et Vaivara kihelkond L. c. D. kokkuseadmise ajal kuulus Ingerimaa külge¹⁾). Paucker'i arvamine ei näi olevat tõenäoline juba Narvia esinemise tõttu. Edasi on nähtavasti praegune Jõhvi kihelkond, koosnev enamikult seeaegse Alentakae kyl. maadest, siis olnud moodustatud osalt veel pääle praegu Lügänuusele, see aeg kyl. Askaelae'le kuulunud maa-aladest, samuti osalt praegusest Vaivara kihelkonnast, sest tema haritud ala suurus ulatus siinsetes topograafiliselt põlluharimiseks halbades oludes siiski 324 adramaa pääle, nagu seda Schirren on arvutanud²⁾). Seejuures ei saa olla nõus Schirren'i küll võrdlemisi ettevaatlikult esitatud oletusega, mis lubaks järeldada nii vadjalaste suurema asustuse võimalikkust Alutagusel kui ka vene elemendi suurt mõju, nimelt L. c. D. aegse Alutaguse ulatumist üle jõe ja koguni kaugele ida poole Jamburgist, Volossovani, nagu seda Schirren kohanimedest püüab välja lugeda. Kuid isegi võrdlemisi harva asustuse juures ei saaks meie jälle nii suurele alale omaks lugeda vaid 324 adramaad haritud maad. Kui me isegi Valsaraevaerae't Paucker'i ja Knüpffer'i arvamise vastu mitte Vasavereks ei peaks, vaid Schirren'iga koos Vallisaareks Narva jõel, ei võiks me siiski kõigiti tõenäoliseks pidada enam-vähem ainult tahtlikkudele kohanimede-tuletistele toenevat Schirren'i arvamist, et Alutagune sel Taani valitsuse ajajärgul nii sügavale siirdus Vadjasse. Õieti on tähendanud Schirren: teame selle maanurga ajaloost nimetatud ajal alles nii vähe, et midagi kindlamat raske oleks öelda. Kuid igatahes ei ärata usaldust Schirren'igi juba nimetatud, tahtlikult sünnitatuna tunduv kohanimede vaatlus ja tuletamine³⁾). Liber'i Eteus't lugeda Itovskajaks Luuga jõel näib imelikuna, kuna palju tõenäolisem ja loomulikum on mõelda siin võrdlemisi põlise asukoha Edise pääle Jõhvi kiriku lähedal⁴⁾). Samuti näha Liber'i Ragvas'es Jamburgist kirde pool asuvat Ragovicy, selle asemel, et pidada teda Jõhvi Mäetaguse lähedal asuvaks Radvaks. Edasi arvab ta Pategas'e olevat Padoga või Podažskaja Luugal Jamburgi juures,

1) Paucker, Estl. Geistlichk., lk. 155.

2) Schirren, Beitr. z. Verst. d. L. c. D., lk. 59—60. Dr. P. Johansen peab peale Narvia Vaivara alale kuuluvateks Ydrigas't (Udrias või Utrija), Poitae't (Päite) ja „uillae III“ (kolm küla). V. K. Vald. Jordebog (II h) lk. 77. Dr. P. Johansen töötab praegu Liber census Daniae kallal, mille tulemuseks oleks üksikasjaline uurimistö Eesti asustusolude üle 13. sajandi esimesel poolel.

3) Op. cit., lk. 106.

4) Nii leiame Edise kohanime 1457. a. veel Ettes kujul. V. Paucker, Herren von Lode, nr. 47.

kuigi see enim näib olevat identne Patesi või Pasz kujul esi-
neva omaaegse mõisa, veski ja külaga Jõhvi põhjaosas (praegune
Paate küla Järve vallas). Kikaelae't (S. loeb teda Rikaelae'ks)
arvab ta leidvat Rakaelizy's ja mitte Jõhvist edela pool asuvas
Kiiklas; Kaval'at Kaibalas, Kaibalovas, mitte Kahula külas Jõhvis.
Vaerkun'ist teeb ta Voronkina ja Hvalat'ist Volesi, Volossova,
mis moodustused keeleliselt tunduvad ilmselt kahtlastena¹). Üldse
on raske toeneda üksi kohanimedele, sest need on Liber census
Daniae'sse võib olla mõnikord kantud valesti, ning kohanimi ise
on aja jooksul elanud läbi suuri muudatusi, mis teevad võrdlusi ise-
äranis eksimisevõimalikkudeks. Liber census Daniae koostamise
ajal püsivamaid vallutusi Vadja alal pole tehtud, sest 1240. aastais
õiendatud retkel taanlaste ja sakslaste poolt puudus püsivama
vallutuse iseloom. Nii ei või kuigi tõenäoliseks pidada arvamist,
et Alutagune on ulatunud üle Narva jõe kaugele ida poole, kuigi
määravat seisukohta siin raske on võtta. — Vadja mõju koos
vene kultuuri mõjustusega võis tulla vast teisel teel. —

Tervet Alutaguse idapoolset osa ei tuleks siis arvata täiesti
väljaspool Taani vallutusala asuvaks; nagu eelpool juba öeldud,
võib osaliseks kohanimede harva esinemise põhjuseks siin olla
üldse harv asustus, mis võib-olla viimasel arheoloogilisel ajajär-
gul polnud eesti soost, kelle tihedamat asumisala see aeg võib
arvata vast umbes Jõhvi klk. keskelt algavaks. Kuid hiljem on
Alutaguse idapoolses osas asumas eestlased, nagu tõendavad
eestipäraseid kohanimed L. c. D: s, mis omakord eitavad kirjalda-
taval ajal venelaste asustuse olemasolu sügavamal maa sees Alu-
tagusel. On püütud tõendada soomesugu hõimude olemasolu Alu-
taguse alal pääle arheoloogiliste leidude ka üksikute kohanimede
seletamise abil. Nii on rohkesti arutatud Narva nimetust, ning
peatuma jäänud enamalt jaolt prof. L. Kettuse autoriteetlikul
seletusel, et Narva on tuletatud vepsakeelsest sõnast: narvainen
— lävi, kosk, veelangemine²). Kuivõrt see vastab tõele, puudub
käesoleva kirjutajal kui keeleteaduses vähikul võimalus seisukohta
võtta; kuid võimalik oleks vahest ühendada Narvat ja Narva
lähedal asuvat, juba 1374. a. esinevat Vepsküla (Vepsendorp)³)
hõimurahva väikese kolooniaga siin. Siinjuures oleks huvitav

1) Uvalat, Hvalat = Valastu. Kong Vald. Jordebog (II h.), lk. 77.

2) L. Kettunen, Narva nime algupära, Eesti Kirjandus XIV (1920),
lk. 195—197. M. Vasmer arvab, et ka venelaste poolt pääasjalikult
tarvitatud vana Narva nimetus Rugodiv soomesoo rahvaste keelest on
laenatud. M. Vasmer, Üks Narva linna vana nimi. E. Kirj. XIV, lk. 202.

3) U. B. III, nr. 1097.

tähendada, et Vepsküla nimetus esineb ka kaugemal Ingerimaal, Peterhofi mk. Vepsa küla näol¹⁾. Üldiselt, nagu juba eelpool tähendatud, on raske toeneda ka siin kohanimedest tuletatud otsustele²⁾. Siin võiks näiteks mainida veel Schirren'i oletust Alutaguse nime kohta³⁾. Tema otsib etümoloogilist ident-sust Altaken'ile (Alentaken) jälle idast, nimelt Laadoga kõrvalnimetusest Aldeigiast, tema saksa muutevormis: Aldagen. See otsimissuund vastab küll Schirren'i varemavaldatud oletustele Alutaguse ulatuse kohta idasuunas Vadjasse, kuid jätab vist usutavama võimaluse tuletada seda sõna lihtsamalt ja koha oludele vastavamalt eesti keelest⁴⁾. Juhtumisel, kui eestlastele hõimne rahvas on asunud sel varasel ajajärgul Ida-Alutagusel, on nad ilmsemaid jälgi jätmata assimileerunud kohale hiljem asunud rahvastikuga. Teateid selle üle ei ole meil aga mingisuguseid.

Vene elemendi olemasolu käsiteldaval ajajärgul Alutagusel on võimalik, kuid ta ei esine sel korral igatahes siis mitte niivõrt märgatavas ulatuses, et sellest meile mingit tõendust oleks säilinud. Nende problemaatilise olemasolu juhul sel ajal Alutagusel võis neile asumisalaks olla Venele lähemal asuv maanurk, Narva jõe ja Peipsi-äärne kallastik. Et need kohad, olgugi ehk harvalt, olid asustatud, ei ärata palju kahtlust, kui tuletada meelde jõe ja järve siinset kalarohkust.

Järgmiste — 14., 15. ja 16. — sajandite kestes on juba parem võimalus määrata kindlaks Ida-Alutaguse, eriti Iisaku ja Illuka ala asustuse rahvust, nimelt selle ala kohta esinevate ürikute kaudu. Neis leiame kas otsesel teel nimetatavat eestlasi või selgub nende olemasolu kaudselt, kohanimede läbi. Esinevaist eestipärastest kohanimedest võiks nimetada näiteks: Sõtküla (nii Sõtküla oja koos Mütten nimelise külaga a. 1425, ka 1456. a. jt.) Soompääd (Soenpe), Somover (1424. a. jt. Samover = Illuka vana nimi. Varem oli kaks sellenimelist küla: Suur ja Väike S.), Tarakust (juba 1389. a. Torokas nime all, siis 1435. a. jne.),

1) Köppen.

2) Võiks ka lisada dr. J. Mägiste arvamise, kes vaadates läbi vastava maa-ala kohanimed, võttes aluseks Emakeele Seltsi Vainara, Jõhvi ja Iisaku kohanimede-kogustikud, nende seas ei leidnud peagu ühtki vadjapärasest kohanimetust. Nimed on pääasjalikult eestipärased.

3) Schirren, op. cit., lk. 107.

4) Näiteks kas või Fr. Kreutzwald'igi arvamine Alutaguse nime kohta. V. Inland 1838, lk. 583. Alu = soo; Alutaguse nime eesti algupäraks loeb juba Th. Hiärn oma ajaloos, nimetades ka mõnede arvamist, mis tuletab Alentacken'i taanikeelsest Aal tag (saksa keeles Aal-Fang) Vasknarva tuntud angerjate püügikoha järele. V. Hiärn, lk. 1.

Kõrvetagust (Corwentacken) Vasknarva foogtkonna alal¹⁾, Imatut (Hymotenkyla 1413. a.), Jõugat (Jauküll), Varesmetsa (Varrasmetz 1544. a.), Soosalu, Lehtepääd (Lechtenpe 1424. a.), Pootsikut (Potzke 1497. a.) jt., kõnelemata veel kohtadest, mis esinevad juba L. c. D:s (nagu Akimal, Auwe, Edivere, Edise, Paate) või asuvad Alutaguse põhjapoolses osas²⁾. Et sellel alal, eriti Illuka ümbruses, elasid eestlased, tõendab asjaolu, et Soompää (või Pühaste, ka Pühtitsa) külas Kuremägi enne venelaste tulekut oli eestlaste püha mägi, mida eestlaste järele siis ka venelased hiljem pühaks paigaks hakkasid pidama³⁾. Eriti oleksid nimetatavad eestipäraste nimedega kohad Vene piiri läheduses Vasknarva juures, nagu Karula küla (vähemalt juba 1496. a.)⁴⁾. Ja ka Peipsi kaldal, kus, nagu allpool näha, asus sel ajal venelasi, esinevad eestigi kohanimed, kuigi mitte vene piiri läheduses (näiteks Kurgu või Kuru külas)⁵⁾.

Et kiriklikult sel ajal Narva alla kuulavas Vaivara klk. osas 1345. a. venelasi ei elanud, seda võiks näha vast privileegist, antud kuningas Valdemari poolt Narva koguduse-kirikule n. a. 2. veebruaril, kus öeldakse kihelkonna elanikkude kohta, et need „animae neophitorum“ on röövitud paljaks vaenlikkude venelaste („Ruthenos schismaticos“) poolt⁶⁾. Nii on seatud teistele kihelkonna elanikkudele nime järgi vastu mainitud venelased. — Et Alutaguse põhjaosas, Jõhvi klk. sel ajal kahtlemata elas eestlasi, tunnistab üks ürik 1413. a., kus mainitakse eestlaste orjusi⁷⁾. Et kohapäalsed talupojad on juba vanad siinsed elanikud, seda tõendab üks ürik piiritüli kohta a. 1477⁸⁾. Ka Pungerja jõe ümbruses asuvate ordu talupoegade kohta öeldakse, et nad elanud

1) Mäetaguse m. vana nimi. V. sellest Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 101.

2) V. näiteks Brfl. I, nr. 72, 106 (1410. a.), 115, 134, 136, 143 (1424. a.), 145, 161, 194, 225 (1456. a.), 227, 242, 258, 310 (1475. a.), 323—25, 340, 367, 374, 511, 576, 584, 598 (1500. a.), 601, 639, 675, 681, 724, 745, 806, 851 (1518. a.), 889, 919, 955, 1030 (1532. a.) 1031, 1038, 1052, 1054, 1071 (1535. a.), 1081, 1134, 1143, 1154, 1229, 1236, 1238 (1544. a.) 1254, 1305, 1311, 1316, 1332, 1350, 1406, 1435, 1449, 1453, 1482 (1559. a.) jvt. Jovkul 1426. a. U. B. 7, nr. 411.

3) Hiljem Pühaste Pühtitsaks moonutatud. V. lähemalt mäe pühaks pidamisest päätükk IV all.

4) Brfl. I, nr. 511.

5) Brfl. I, nr. 1054, a. 1534 Kurgu talu.

6) U. B. 2, nr. 829.

7) Brfl. I, nr. 115.

8) Brfl. I, nr. 323.

siin juba vanasti, pole nii siis kuskilt sisse rännanud, nagu osalt sinne asustus hiljem¹⁾. Külades, kus hiljem asusid valdavas enamikus venelased, nagu Varesmetsas, Tereveres ja Pagaris, kohtame enne 16. sajandi teist poolt eestlasi²⁾. Terevere küla kohta leiame umbes 1330. a. ümber huvitava märkuse Tallinna piiskopi arveraamatust. 4-adramaalises Therpeneure's asuvad: Thotu . . ., Toyuotu . . ., Huentoyue de Jerwega . . ., Jcko . . . Need on vanad eesti nimed³⁾. Ka Tarakuse külas leiduvad 1389. a. eestlased (Lembyn koos poegade Claveke ja Lembyniga)⁴⁾. Laiemaaliliselt määrab ära omaaegse elanikkonna rahvuse ürik 1501. a., kus teatatakse Narvast Tallinna, et Narva ja Vasknarva (Nyenslote) foogtide poolt on kavatsusel 2—3000-meheline ekspeditsioon Venemaale, ja nimelt suuremalt osalt Jõhvi ja Lüganuse klk. rahvaga, sakslaste ning eestlastega⁵⁾. Erilisemalt viitab eesti soost asustusele Vasknarva lossialal või läänis annaali teade 1558. a. kohta Vasknarva vallutamise järel venelaste poolt. Siis olevat maarahvas läänialalt tulnud vene laagrisse tunnistama oma alluvust. Need olnud „чухны“⁶⁾. Et aga osa elanikke Vasknarva alal olid siiski venelased ja nähtavasti eeskätt Vasknarvas, seda lubab oletada Vasknarva vene kiriku asutamine pääle äravõtmist venelaste poolt⁷⁾. Meie ei kohta niiviisi, nagu juba näha esitatud teadetest, Alutagusel kaugemal maa sees venepäraseid koha-ega ka perekonnanimesid⁸⁾, venelaste asustus pole ulatunud sel ajal

1) Brfl. I, nr. 1055, a. 1534.

2) Brfl. I, nr. 1236 ja nr. 1238 (a. 1544 Varesmetsas kaks venda Jürgen ja Janus), nr. 1359 (a. 1550 Pagaris).

3) T. L. A. Einband von A. f. 17. Wackenbuch des Bischofs v. Reval Pergamentfragmente, ca 1330. Dr. P. Johansen'i dateering. V. Johansen, Beiträge XIII, lk. 150—151.

4) Paucker, Herren v. Lode, nr. 21, nimelt U. B. III, 1261. järele.

5) U. B. II, 2. nr. 161. „ . . . deme gelickemen de gude mans in den beyden kerspelen Geve unde Luggenhusen myt alle oren Duetschen unde Unduetschen“. V. ka nr. 171. 1527. a. 10. aug. mainitakse Sõrumäe külas kedagi Peter Petersohn'i, kelle rahvust nime järele me kindlaks määrata ei saa. Selle „Oeldentakenn'ist“, Jõhvist pärit oleva taluniku annab tähendatud päeval Nyenslote foogt Ludolff Lappe Pöllula Hantz Meykes'ile. C. Schirren, Verzeichniss livl. Geschichtsquellen in schwedischen Archiven u. Bibliotheken. Dorpat 1861 S. 25, nr. (225). Hiljem, Rootsi ajal on eestlasi asunud Sõrumäe külas, nii Sorromecke Hans 1636. a. V. Brfl. II, 488.

6) Львова лѣт. V, lk. 225. V. ka Костомаровъ, Ливонская война I, lk. 49—50.

7) Львова лѣт. V, lk. 227.

8) V. veel muu seas: Liber salvi conductus (A. 1515—1626). T. L. A., Aa 17, lk. 118, 128, 149, 208, 223, 249, 418.

sügavamale maa suunas Iisaku kihelkonda, kuigi ta tõenäoliselt olemas oli Narva jõe ja Peipsi ääres, vahenditus läheduses Venemaale. Ülalpool oli see nimetatud lühidalt ja järgnevas on vaadeldud selleaegset vene asustust mainitud veestiku ääres veel lähemalt.

Et venelasi kuni 16. sajandi teise pooleni tähelepanavamal arvul oleks elanud Alutagusel, ei maini juba vaadeldud kaasaegsed teated käsitledavalt alalt ega ka eriuurimused vene elemendi suhtumise üle varematel aegadel Balti provintssisse ¹⁾. Kui piiriäärsete elanikkudega on nendega aga juba varakult kokkupuutumist olnud. Juba 1345. a. ürikutes nimetatakse, et nad on röövinud Narva ümbruse ala rahvastikku, kusjuures peetakse silmas ka edaspidi seda võimalust ²⁾. Vene otsesem mõju on aga valitsenud Narva jõe ja Peipsi järve ääres Venemaa läheduses. Ka kohanimedki kannavad siin vene elemendi jälgi. Nii esineb näiteks juba ühes 1416. a. ürikus Vasknarva nime teisend Serenezi näol ³⁾. Teatud vene kontingendi olemasolu eeldab siin ka vene usu kiriku asutamine 1558. a., pääle lossi langemist venelaste kätte ⁴⁾. Ka kohtame siin külades venelasi, näiteks nähtavasti juba 1546. a. Wockena'l (praegune Võgona või Vogana küla, Peipsi ä.) ⁵⁾. Et vene piiri ääres elas tõepoolest venelasi, selgub ka a. 1558 Rakvere foogti Gerdt Huin van Anstenraedt'i kirjast ordumeister Wilhelm Fürstenberg'ile ⁶⁾. Nagu siit näha, on need elanikud-talunikud sugulased säälpool piiri elavaile venelastele (nii siis pole nad suuremas osas nähtavasti mitte kaugemalt tulnud) ja on isegi teada saanud vene kavatsusest sisse tungida ordu alale aegsasti enne, kui see tegelikult sündis. Selleaegset vene asustust võib umbkaudselt määrata külade pääle, mis praegu on puhtvene tüüpi, venepäraste nimetustega (neist mõned kannavad kõrvalnimedena ürgpärasemaid eesti nimetusi) ja peagu täielikult venelaste asustatud: Sörenets (Vasknarva), Jäma, Wichtitsa, edasi praeguste Knjas-selo (Kuningaküla), Verh-

1) Viimastest võiks näiteks mainida Fr. v. Keussler'i erapooletut ja objektiivset tööd: „Окончание первоначального русского владычества въ Прибалтійскомъ краѣ (С.-Петербургъ 1901 г.)“, kus ta rohkesti allikmaterjale kasutades on käsitelnud eesti-vene suhet 13. sajandi alul eripäätükis, ja on väheke vaadelnud ka hilisemat aega.

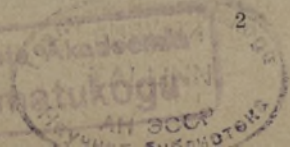
2) U. B. 2, nr. 829 ja reg. nr. 990.

3) U. B. 5, nr. 2060.

4) Львова лѣт. V, lk. 227. V. Костомаровъ, Лив. война I, lk. 50.

5) Brfl. I, nr. 1274; Pepe nimi võib siiski eestipärane ja Peter ning Pavell ka alamsaksa algupära olla.

6) Schirren, Quellen II, nr. 135.

neje selo, Remniku, Karula, Agusalu ja veel mõnede teiste piirkonda ¹⁾. Siia elama on meelitanud ilmsesti eeskätt jõe ja järve kalarohkus. Hoolimata sellest, et maa-ala allus Liivi ordule, ei mõjunud piirijoon, mis läks mööda Narva jõge, sugugi takistavalt asjaolusse, et venelased kalastuse ja kaubanduse suhtes Liivi ordule juriidiliselt kuuluvat Narva jõe ja Peipsi järve kallasmaad püüdsid kasutada oma huvides. Sel alal tuleb tihti ette tülisid. Kuigi umbes 1242. a. pääle siin on juba fikseerunud täpsam piirijoon ja see jääb oluliselt muutumata kuni Rootsi aja tegeliku lõpuni 1704. a., kestes hiljem edasi ka piiris Eestimaa ja Peterburi kubermangu vahel, välja arvatud ainult mõned lühikesed ajad Vene-Liivi sõja puhul (16. sajandi teisel poolel) ja Vene-Rootsi vaheliste sõdade aegu (1582—1583, 1612—1613, 1614—1620 ja 1658—1661. a. vaherahu aeg, Põhja sõja ajal), ei lõpe vähe- mad segadused piiril. Stern, kes on uurinud Liivimaa idapiiri keskajal, möödub kahjuks lähemalt vaatlemata piirist Soome lahe ja Peipsi järve vahel ja neist huvitavaist piiritülidest, mis siin aset leidsid ²⁾. 1323. a. löövad sakslased pihkvalasi rahu ajal maha, kaupmehi järvel ja kalureid Narva jõel ³⁾. Kalurid on tulnud nähtavasti Liivi alale, kus liivimaalastel endil on püügi- kohad ⁴⁾. Et sarnaste „veeasjade“ pärast on hiljemgi liivimaa- laste ja venelaste resp. Vasknarva foogti ja Oudova namestniku ja nende rahvaste vahel tülisid, seda tõendab leppimiskatse a. 1509 ⁵⁾. Need teated tõendavad venelaste huvi juba varemajal veeäärsete kohtade asustamise vastu Liivi alal.

Olgu veel nimetatud, et Tartu maakonnas Laiuse alal Peipsi-

1) Kuivõrt rohkearvne võis olla see asustus, jääb teadmatuks. Vene uurijad pole selle asustuse küsimust käsitelnud; kui nad seda ka on märganud, on see neile nähtavasti paistnud õige väikesena. Üldse pole aga vene asustus 13. sajandi lõpul ja veel paar sajandit hiljemgi Balti mail olnud kuigi suur. Seda tunnistavad isegi täiesti vene orientatsiooniga kompilatsioonid Balti ajaloo üle. V. näiteks (Чешихинъ), Ист. Ливоніи съ древн. врем. II, lk. 265.

2) Stern, Livl. Ostgrenze im Mittelalter v. Peipus b. z. Düna, Mitteil. Bd. 23, lk. 195—240. 1420. a. kinnitatakse uuesti Aleksander Nevski aegne piirijoon. V. Карамзинъ, кн. II, т. V, lk. 122 mrk. 218. Петровъ, Гор. Нарва, lk. 41—42. Piir samasugune ka 1521. a. V. Курл., Лифл., Эстл. и Финдл. дѣла, lk. 64.

3) Псковск. лѣт., lk. 18.

4) Selle üle on tõendis ka 1367. a., kus vene kalurid on kokkupõrkes Tartu piiskopi eestlasist kaluritega (piscatores). Näeme, et venelased on sel ajal juba suutnud ehitada Peipsi läänekaldale väikesi asumisone (habitaculi), mis tülitsemisel hävitatakse. Wartberge, lk. 89.

5) U. B. II. 3, nr. 584, p. 14 (lk. 427).

äärne kallasmaa näib venelasi samuti eriliselt meelitanud olevat kui Alutaguse eelpoolmainitud piirkondki, kuigi mitte säärasel määral. Venelaste olemasolu näeme siin ilmekalt juba 1600. aasta paigu, kuna samal ajal meie neid teistel Liivimaa Peipsi lääne kallasmail seesugusel iseloomulikul viisil ei kohta kui Laiusel. Oma maksusid õiendavad säält „pobelen“ (бобель) sageli rublades, samuti kaldaäärsete külade Piüsi, Mustvee, Kasepää ja teiste elanikud¹⁾.

Kartes nähtavasti riivatud saada oma huvides mainitud Liivi kallas- ja piiri-maala suhtes, on venelased 1349. a. paigu hävitanud samal aastal liivimaalaste poolt ehitatud Vasknarva kindlustatud maja, kus annaali teatel sakslaste kõrval hukkunud ka „чудь“²⁾. Kui Liivi ordu a. 1427 algust tegi Vasknarva lossi ülesehitamisega, kaebasid pihkvalased selle asjaolu üle isegi Moskva suurvürstile, ähvardades lossi uuesti hävitada³⁾. Kuid venelaste huvisid puudutanud asjaolu ei leia vastukõla ei Moskvast ega Leedu suurvürsti juures, ja loss püsib. Tüüsid Vene piiril tuleb ette ka 1443.—1444. a., kus vene poolt õiendatakse röövretk, mis puudutab Narva jõe ümbrust⁴⁾. Vaatamata neile tülidele olevat 1558. a. paigu, nii siis enne Vene-Liivi sõja puhkemist, sellel piiri ääres elaval vene rahvastikul olnud sõbralik ja koguni sugulaslik suhe piiri taga elavate venelastega, mis oli üle kandunud isegi kohapäälsetele päälikutele. Nii teame, et vene bojaar Pavel Sobolotzki, kes on nähtavasti suguluses Vasknarva foogti Bernt van der Steinkulen'iga ja kes hiljem „vastu oma tahtmist“ olevat sunnitud sõdima sakslastega, hoiatab foogti, teatades talle Vene kavatsustest Liivimaa suhtes⁵⁾. Võib siis arvata, et pääle sõja puhkemist sissetungivate venelaste suhtumine kohalikule piiriäärsele vene rahvastikule oli võrdlemisi väljakannatav. See võib-olla ainult esialgne suhtumine ilmneb osalt ka venelaste

- 1) „Pilosf — geben 2 rubell
Mustwer — geben 4 rubell
Kukuta — geben 2 rubell
Kassüpe — geben 2 rubell
Omatto — geben 4 rubell.“ V. Schieman, Kataster, lk. 36—39, eriti lk. 38.
- 2) Псковск. лѣт., lk. 28. V. ka А. Петровъ, Городъ Нарва, lk. 41.
- 3) U. B. 7, nr. 648. V. ka Löwis of Menar. Neuschloss, S. B. d. G. f. G. u. A. 1910, lk. 175, ja Osten-Sacken, Livl.-Russ. Beziehung. (1332—1430), Mittel., XX Bd., H. 1, eriti lk. 284—285.
- 4) Гильдебрандъ nr. 211 ja nr. 217, 1. Нов. лѣт., П. С. Р. Л. III, lk. 141.
- 5) Renner, lk. 161, 183; Schirren, Quellen II, nr. 146.

vastutulelikkuses Alutaguse talurahvale, et meelitada teda rahulikult kohale jääma ja endiselt edasi töötama. Alutaguse vene rahvuse sümpaatias venelastele ja selle põhjusest kõneleb Renner ise¹⁾. Et see sümpaatia kandis orduaja lõpul isegi üldisemat iseloomu, s. t. mitte ükski ei valitsenud venelaste, vaid osalt ka eestlastest asustuse seas, seda näitab nähtavasti eesti rahvastiku vabatahtlik alistumine ja truuduseväljendamine venelastele Vasknarva läänis pääle lossi võtmist, millest juba oli kõnet²⁾. Põhja-Alutaguse eesti rahvastiku kohta seda samal määral öelda ei võiks, sest siin on talurahva poolt vastu hakatud venelastele, kes siin rahvast ka rohkem näib olevat tapnud³⁾. Kuid see osaline sümpaatia venelastele on teinud Purtse laagris asuvad Liivi ordu väe- ja lossipealikud umbusklikuks talurahva vastu, kellede teateid näiteks vaenlase suuruse kohta enam kuigi usaldusväärseiks ei peeta⁴⁾.

Varemalt võrdlemisi tihti venelaste poolt öiendatud retked pole Alutaguse elanikkonna rahvusesse nähtavat mõju avaldanud vene rahvastiku tähelepanuväärsemal arvul Alutagusele asumise jm. näol. Vene-Liivi sõja puhkemisel on Alutagusel elanud pääasjalikult eestlased; ainult Narva jõe ja Peipsi järve ääres on asunud Vene rahvastikuga külasid, kes näivad olevat viibinud sõbralikes suhteis piiritaguste venelastega, nagu ka osa eesti elanikest oli võinud tunda sümpaatiat venelaste vastu, mis asjaolul aga näib puuduvat suurem tähendus 16. sajandi teisel poolel sõja aegu ja selle järele Alutagusele tekkima hakanud Vene kolonisationsioonile. Selle kolonisationsiooni lähemad põhjused ja olukord tulevad vaatlemisele järgnevas osas.

1) Renner, lk. 184—185. Muu seas: „... dan se doch ock sust mit den angrenzenden Russen blothfruntschup halven vorwandt und befrundet weren“.

2) ЛЬБОВА ЛЬТ. V, lk. 225.

3) Renner, lk. 165—166.

4) Renner, lk. 186: „— men scholde ock den buren, so nu guth Russisch weren, nicht geloven etc“. V. ka Schirren, Quellen I, nr. 53.

II. PÄÄTÜKK.

Vene kolonisatsioon Alutagusel 16. sajandi teisest poolest kuni umb. 1721. a.

1. Venelaste esialgne asustus.

Kui harilikult üldisemalt vene asustuse algust Alutagusel asetatakse 16. sajandi teise poolde, Vene-Liivi sõja ja sellele järgnenud segaduste ajajärku, siis võib üksikasjalikumalt pilti sellest asustusest ja ta ulatusest saada vast hilisemaist allikaist. Ühtedena neist esinevad vakuraamatud Alutagusel mõisa-aladelt Rootsi aja esimesel poolel, missugustena pälvivad tähelepanu näiteks maanimistud (landrolle'd) 1637. a. paigu¹). Et ära määrata vene asustuse ulatust ja tihedust, peab jälgima lähemalt, kus mainitakse neis venelasi²). Venelasi, kes siin elavad valdavamas enamikus, kohtame Peipsi ääres Rannapungerja külas³), samuti mainitakse venelasi Pagari külas; veel enam põhja pool, Jõhvi kiriku lähedal Puru külas leidub üksikuid venenimelisi (Fiodor, Vassili jt.), moodustades umbes neljandiku kogu küla elanikkonnast⁴). Mõningaid leiame Tammiku külas, vähe lõuna pool Jõhvi kirikust, edasi 4—5 talupoega Jõhvi külas. Venenimelisi leidub suuremal arvul lõunapoolseis külades, nagu Pootsikus, Soomve-

1) Asuvad kokkukõidetult R. K. A : s, end. Riia k.-kub. arh : s XII, 2 all.

2) Siin võib mainida eksitust, tehtud Petri poolt ta kirjutises eestlaste ja Eestimaal üle Ersch. ja Gruber'i entsüklop : s I, 31, lk. 478, mida tema järele kordab ka Kunik I, lk. 157—158. Petri kõneleb, et rootsi talupojad elavad Jõhvi klk., Iisaku kabeli juures, ja nende kodukeel olevat vene keel. Edasi olevat nad luteri usku, riietuvat venelaste sarnaselt, kandvat isegi risti rinnal. Miks need talupojad rootslased olevat, seda ei seleta Petri, avaldab aga arvamist, et nad on 17. sajandil võimalikult sõjavangidena siia toodud. On tõenäoline, et Petri kasutab oma kirjutises mõnd kirjeldust, kus nimetatakse Eestimaal või Rootsi poolel asunud vene talupoegi piiritagustest venelastest eraldamiseks rootsi talupoegadeks. Et need talupojad ei ole rootslased, selgitab juba Russwurm, v. tema Eibofolke I, lk. 158—159 (§ 198, X Wierland). Tõendusena toob ta ette Jõhvi õpetaja Thomas Kniper'i 1699. a. 21. aprilli kirjat (Konsist. arh.; valesiti nimetab seda Russwurm Jõhvi kiriku viisitatsiooniprotokolliks 1698. aastast) punkt 2, 3 ja 5, kus (v. IV pt.) kõneldakse venelastest. Russwurm'i arvates võivad need venelased olla Vene-Poola-Rootsi sõja ajal Vene provintsidest ostetud ja siia asustatud pärisorjade järeltulijad. Mõned olevat vast sõjapõgenikud ja osa — Johan Hirmsa ajal tagakiusatud vanausulised. Nagu me juba viimasest arvamist näeme, ei vasta need arvamised ajalisel kõig tõe.

3) Maanimistu umb. 1637. a. (edaspidi tsiteeritud nim. k.), lk. 183.

4) nim. k., lk. 94.

res. Raustveres esineb venenimelisi¹⁾, nagu venelasi ka Atsalama ja Jõuga külas²⁾; isegi nii kaugel Alutaguse põhjaosas kui Vaivara klk. Türpsalu külas ja Konjus, kohtame üksikuid vene talupoegi (Pavel, Pavel-Ivan jne.³⁾). Lääne pool Alutagusel, Mäetaguse mõisa alla kuulunud alal (Jõhvi ja Iisaku klk. piirimail) leidub venelasi vähe, võrreldes sel ajal siin elanud eestlaste hulgaga, kuigi hiljem vene asustus kohal arvatavasti on suurenenud, nagu seda võib järeldada siia hiljem ehitada kavatsatud kreeka-kat. kiriku loost⁴⁾. Piirikülas on neid juba enam (Pavell, Zachar, Wasiell, Ossip, Aleska)⁵⁾. Isegi Lüganuse klk. lõunapoolses osas, Maidla ja Aidu mõisa all ilmneb vene asustus, kuigi õige harvalt (Votrushka, Siemon, Boroffka, Kirill, Ilia, Ivan; Väike-Aidu külas Vasill, Klimõ, Boriska, Savala külas Fohma, Kirill jne.)⁶⁾, kadudes siin eestlaste sekka. Nende maanimestute järele võib venelaste suuremat hulka tähele panna Alutaguse lõunapoolsel alal, mis on täiesti loomulik, kui vaadelda asustuse levimise suunda, mis on käinud enamjaolt nähtavasti lõuna või kagu poolt põhja- või loodesihis. Et see vene asustus olei vastne või omas teatud liikuvat iseloomu, mis samuti lubab oletada siia teistelt võõrastelt aladelt emigreerunud rahvastikku (käesoleval juhul Vene poolt), näitavad ka selle asustuse all oleva maa müügi, pantimise jne. ürikud seeaegsete maaomanikkude poolt. Nii Hermann Wrangell, andes 1. sept. 1631 üle Johann Focke'le Paate koos Ojamaa ja Kuru külaga, toonitab nende rahvastiku suhtes jälle ainult selleaegset momenti, mitte põlistest elanikkudest kõneldes⁷⁾.

Kui pöörduda kohanimede juurde, siis teatud raskustest hoolimata võib mõnda konstateerida ka juurdetulnud vene asustuse ulatuse ja tiheduse enda üle. Tabavalt iseloomustab küll dr. P. Johansen meie asustusajaloo-uurija seisukorda, kes kohanimede materjalist, ilma et keeleteadlane olla, vaevalt midagi positiivset võib hankida oma uurimuse jaoks, seni kui meil Eestis puudub teaduslikult seletatud kohanimede üldnimestik⁸⁾. Aga kui kohanimed juba nii ilmselt näitavad teatud mõju, käesoleval juhtumu-

1) nim. k., lk. 136.

2) nim. k., lk. 122 ja 326.

3) nim. k., lk. 106 ja 121.

4) nim. k. lk. 97; kiriku ehitamisest v. Харузинъ, Пюхтица, lk. 27.

5) nim. k., lk. 98.

6) nim. k., lk. 186—187.

7) Brfl. II, nr. 441 B (lk. 395); „mit allen itzt darauf wohnenden Bauern“.

8) Johansen, Siedlung und Agrarwesen, Verhandl. d. G. E. G. 13 Bd., lk. 55.

sel vene oma, ja nii rohkel arvul, siis ei saa säärasest tähelepanu-äratavast asjaolust lihtsalt mööda minna. Dr. Johansen ise konstateerib kohanimede põhjal omaaegse vene elanikkonna olemasolu Iisaku kihelkonnas¹⁾. On võimalik näha seda iseäranis ülevaatliselt talude nimetuste kaudu, mis meile selgitavad, et asunud on endiste, põliste eesti nimedega küladesse suuremal hulgal ja ka üksikute perede kaupa. Et aga uusi asustusi on tekkinud varem asustamata kohtadele, või et mõnes endises eesti nimega külas võis vene element muutuda niivõrt tugevaks, et külale andis uue, venepärase nime, seda näitavad Jõhvi, Iisaku ja Vaivara kihelkonna vene kohanimed. Muidugi on siin tarvilik piinlikult tähele panna, et neid vene või vene mõjustustega kohanimed ei hakataks nägema sääl, kus neid tõepoolest ei ole. Peaks hoiduma säärasest, vahest ainult kõik-vene seisukohalt vastuvõetavast, ebateaduslikust vaatlusviisist, nagu seda on tarvitanud J. Truusmann oma vastavas kirjutises²⁾. Jõhvis kohtame Türsalu, Kükla, ka Kukruse, Ereda all vene kohanimedid nagu Timuska, Petrovitsi, Paaveli, Kusma, Tobrina, Tepani, Kirila, Varlaami jne. Eriti on väga palju vene kohanimedid ja traditsioone maa-alal umbes Jõhvi kirikust kuni järveni, laiuses Sahargust (Tudulinna) kuni Narva jõeni. Puru külas üksi, mõned kilomeetrid lõuna pool Jõhvi kirikut, leiduvad Beljaevi, Kristovi, Velmetsovi, Tarasko, Koshka, Marka, Russka, Karpenko jt. nimetused³⁾. Iisakust ja lõunapoolsest Jõhvi klk. leiame täiesti või osaliselt vene talunimetustega või isikunimedega talusid veel praegu küladest nagu Sõrumäe, Luuga, Tarakuse, Sääliku, Lemmaku, Sahargu, Ranna-Pungerja, Kuru, Kauksi, Imatu, Metsküla, Porskova, Pootsiku, Terevere, Iisaku, Tubniku, Varesmetsa, Koldomäe, Pühatu, Puujala, Katermu, Soompäe, Illuka, Lehtepää, Katesna, Pagari, Kamarnu, Jõuga jt. Puhtvene külad on kas järve või jõe ääres ja selle läheduses, nagu eelpool nägime. Lüganuse kihelkonnas võib leida vaid üksikuid venenimelisi kohti; rohkem aga esineb neid Vaivara klk.:s, kus seda sihitavad küladegi nimed⁴⁾.

1) op. cit., lk. 56.

2) Трусманъ, Рус. элем. въ Эстл., Вр. Эстл. губ. I, näiteks lk. 83 jt. Autor, kirjutades nimesid üles tihti valesi, teeb neist sageli võimatuid tuletusi vene elemendi kasuks, unustades võrdlemast nimesid teiste keeltega ja kohaliste tingimustega, samuti vaatlemast nende vanadusi.

3) Nimetatud kirjutis, lk. 83. J. T. kirjutist ei saa tema ebateadusl. pooldest tõsiselt võtta, kuid siin leidub siiski mõni huvitav märkus, eriti rahvamälestised sisserändamise ja kabelite, edasi mõne küla kohanimede üle, mida T. on kogunud ja mida kasutada on võimalik.

4) V. Schmidt, Karte.

Täielikuma ülevaate saamiseks esitatagu siin lühidalt veel mõni traditsioon vene asustuse kohta; neile ei või toeneda mingi erilise oletusega, kuid nad väärivad vene asustust iseloomustavalt seisukohalt siiski tähelepanu.

Uue asustuse mõjul muutus kõnealune ala esialgu tõepäraseks vene alaks. Vene keel, mis veel hiljuti siin valitses, on alles viimaste aastakümnete jooksul lõunapoolsemas piirkonnas tarvituselt kadunud (põhjapoolsemas varem). Et siin valitsusele tõusis tugev vene vaim, seda tõendab juba kindel lugupidamine kreeka-katoliku usust¹⁾. Traditsioonid nimetatud usu küllakabelite kohta lubavad teatud määral märgata vene asustuse ulatust, kuigi mitte igal juhul²⁾. Nende traditsioonide põhjal võiks arvata, et vene asustus ei jätnud täiesti puudutamata ka Alutaguse mere-rannikut ida pool. Mis puutub läänepiirisse, siis võime leida siin venelaste olemasolu ilmseid märke Mäetaguse vallas, end. Mõisamaa kõrtsi ümbruses, kus praegugi on näha vene kabeliaed. Mäetaguse küla üle kõneldavaid venelastega ühenduses olevaid traditsioone võib pidada Põhja sõja kohta käivaiks³⁾, kuigi see ei eita mingil viisil venelaste varemast asustust siin. Need andmed sihitavad asustuse ulatust eespool juba nimetatud ala piirides.

Asumisviisi järele pole võimalik kindlaks teha, kuhu asusid venelased. Ei ole teada, kas uued asunikud säilitasid asumisel oma endise külade koloniseerimise viisi või omandasid maa-alal varem valitsenud asumise kuju. Praegu igatahes on leida suur-vene kolonisatsioonile tüübilisi tänavkülasid ainult puhtvene rah-

1) Usulisest olukorrast v. lähemalt pt. IV all.

2) Näiteks Soome lahe ääres Pühajõel näidatakse vene kiriku aset, n. n. vene kiriku keldrit (v. Jung, Muinasajat. III, lk. 137, nr. 35), mille olemasolu preester Tiisik näha tahab omaaegse suurema kohal elutseva vene elanikkonna keskel. V. Тизикъ, Остатки древн. прав. хр., Вр. Этл. руб. II, lk. 86. Esialgu pole aga meil selleks mingit usaldusväärset tõendust, mis põhjustaks säärase arvamise, ja see kahtlase tõepärasusega traditsioon kiriku aseme üle ei suuda üldse otsustada küsimust.

Vene elemendi jälgi võib leida traditsioonide järele veel põhja pool, Samokrassi külas (Vaivara klk.), kus asub Vene kalmu talu, mis olevat endine vene surnuaia koht. Ak. E. S. arh., Vaivara kohanimede kogu. Sama surnuaia kohta nimetab ka J. Truismann oma materjalikogus koos sealsamas asuva lohuga -- „papi ojaga“ („поповский прудъ“) ja allika juures asuva „papi kaevuga“ („поповский колодезь“). Samas näidatavat ka „papi aeda“. Vaivara klk. Utria külas Soome lahe ääres olnud Kurgaani allika juures „pappide majad“. V. Труманъ, Русск. элем. въ Этл., Вр. Этл. руб. I, lk. 83.

3) Jung, Mss., 171 Tender, Jõhvi klk. ant.-top. kirj., lk. 38—39.

vastikuga alal, Narva jõe ja Peipsi ääres. P. Johansen arvab neid sisemaale üldse mitte olevat tunginud ¹⁾).

Kokkuvõttes näeme, et vene asustus on suuremal määral esinenud pääasjalikult praeguse Iisaku alal ja Vaivara ning Jõhvi klk. lõunaosas, mis umbes võrdub omaaegse Vasknarva lossilääni alaga ²⁾. Harvemalt või üksikute asunikkude näol võib leida venelasi veel Jõhvi ja Vaivara klk. põhjaosas ja ka Lüganuse klk. lõunaosas. Selle asustuse rahvuse iseloom on praegugi osaliselt tuntav n. n. poolusuliste („полувърцы“) juures Iisakus; poolusuliste all mõeldud elanikkonna osa kannab ilmseid vene päritolu tunnuseid nii oma eluviisis, keelemurrakus ja usus kui ka rahvaluules. Venepärane rahvaluule suudab kujukalt tunnistada vene mõju siinse rahvastiku seas, mis osalt on segunenud eesti mõjuga. Selle abil võib näiteks seletada eesti ja vene rahvaluule elementide teatud kokkusulamist jutus Kalevipoja ja Dobrõnja kokkupuutumisest Kuremäel. Ka ajaloolise traditsioon, sisaldades tihti mitte enam ebaõigeid, vaid otse fantastilisi teateid, viitab vene mõjule. Nõnda näit. traditsioon Aleksander Nevskist, kes olevat Kuremäe läheduses löönud Liivi rüütleid, või vürst Kurbskist, kes siitkaudu olevat põgenenud Venemaalt Leedusse, oma poega mõneks ajaks jättes ühe talupoja juurde varjule ³⁾.

Kui me dokumentaalseist andmeist põhjusi otsime sellele ümberasumis-faktile, siis tuleb kõigepäält vaadelda üldist toleaeagist poliitilist konjunktuuri. Puhkenud Vene-Liivi sõda puudutas käsitledavat maa-ala tugevasti. Selletõttu et Virumaal vaenlasele tõsisemalt vastu ei hakatud, kannatas maa eestlastest elanikkond venelaste röövretkede all: laiad alad laastati elanikest peagu tühjaks, rööviti, tapeti ja põletati, välja arvatud vahest ainult piiriäärne maa-ala. Kui 4. II 1558 Purse laagris asuv Järva fogt Tallinna komtuurile muu seas kirjutab: „Narva ala ja mis Vasknarvale kuulub, on peagu paljas ⁴⁾“, siis on selles näha vahest

1) Johansen, op. cit., lk. 48—49.

2) Vasknarva lossilääni mõisate ja külade loend v. Paucker, Ehstl. Landg. II, 1, lk. 46. Ala suurus määratakse ära 1442. a. Nyensloti visitatsioonil, U. B. 9, nr. 833; ka Mäetaguse kuulus siia, v. Brfl. I, nr. 919; Львова лѣт. V, lk. 225 loeb teda pikuti 60-verstaliseks ja laiuti 40—50-verstaliseks alaks.

3) Висковатовъ, Пюхт. древн. кладб., Вр. Эстл. губ. I, lk. 238, Venepärased on mälestused ka laagri asemeist, kus väed („армія'd“) seisnud (Põhja sõja aegu) ja sõjaaegseist haudadest („солдатскія могилы“). V. Jung Muinasajat. III, lk. 136, ja Peterson, Iisaku klk. ant.-top. kirj., lk. 16, A. K. ant.-top. arh. Samasugused on ka teated vene kindralite (näiteks Vladimiri) haudadest, v. Ak. E. S. arh., Vaivara kohanimede kogu.

4) Schirren, Quellen II, nr. 178.

ju suurendamist hirmu ja otsustavuse puudumise tõttu vaenlaste ees — nagu seda tõepoolest näitabki ordu väe juhtide ülalpidamine Puritse laagris), kuid tõenäoliselt on Alutagune ja Virumaa siiski palju oma eesti elanikkonnast kaotanud nende röövimiste ja tapmiste tõttu, milledest juba eespool (pt. I) kõneldud. Seda tõendavad ka veel põgenejad eesti talurahva seast, nagu näiteks Narvasse enne selle langemist¹⁾ ja ka kaugemale Eestimaale. Kui venelased alguses talurahvast kohale manitsesid jääma, lubades neile rahulikkü elu²⁾, ei ole seda lubadust tegelikult peetud vähemalt eesti elanikkonna suhtes. Kui nüüd Virumaa oma suuremas osas 1558. a. langes enam kui kahekümneks aastaks Vene valdamisse, õiendati siia röövretki omakord liivimaalaste poolt. Need retked ei ole küll vist alati ulatunud nii kaugele vene vallutatud alasse, kui seda oli Lõuna-Alutagune. Nii võis sel sõja esimesel aastal osalt laastatud ja elanikkudetuks muudetud alal seisukõrd järgneval paarikümne-aastasel ajajärgul muutuda suhteliselt võrdlemisi stabiilseks, päälegi kui vene vallutused mõneks lühemaks ajaks leidsid õiguslikult tunnustamist³⁾. Nii see kui ka asjaolu, et Narva jõe ja Peipsi järve ääres juba varemalt asus teatud kontingent venelasi, keda nägime enne 1558. a. suhtuvat säälpool piiri asuvaile venelastele sõbralikult kui oma „sugulastele“, on võinud soodustada sel vene võimu ajajärgul piiritaguste venelaste asumist Alutagusele, kas Peipsi äärde kaluritena, või maaharijaina veelgi kaugemale maasse, eesolevatele tühjadele, või senini üldse veel asustamata olnud paikadele. Et sel ajajärgul on olnud teatud venelaste vool Liivimaale, seda tõendab ka üks vene annaali teade. Öeldakse, et a. 1570 pääle Novgorodi hävitamist maa sääl oli jäänud niikuinii päris tühjaks, kuid tsaar käskis säält veelgi saata inimesi Liivimaale teid, sildu ja muud tööd tegema. Ka võidetud linnadesse ilmub venelasi suuremal arvul⁴⁾. Narvaski on märgata rohkemal arvul venelasi, mis ilmneb näiteks opričnikute poolt Narva venelaste rüüstamisel ja tapmisel 1570. a.⁵⁾ ja ka Narva äravõtmisel Rootsi poolt 6. sept. 1581 mahatapetute arvus⁶⁾. Tõendus, et sel ajal sääl vene talupoegi leidis mainimisväärt hulgal, leidub asjaolus, et 1581. a.

1) Schirren, Quellen II, nr. 213.

2) Bienemann II, nr. 285. V. ka Schirren, Quellen I, nr. 53 (lk. 142).

3) Nii 1564. a. septembris Rootsi poolt 7-aastase rahu ajal. Richter, Gesch. II, 1, lk. 10. V. ka Almquist II, lk. 547.

4) Псковск. лѣт., lk. 209. Muu seas: „И наполни грады чюжие Русскими людьми, а свои пусты сотвори“.

5) Russow, lk. 69b.

6) Russow, lk. 126a.

paigu, talupoegade vastastikustel röövkäikudel Eestimaal kuni Peipsini, vene talupojad tervel Liivimaal Rootsi ülemailt rahukirja pidid võtma¹⁾. Kuid igatahes iseäranis palju neid talupoegi sel ajal Liivimaa poolele siiski pole asunud, sest pääle 1581. a. on siin maa õieti lage elanikest, kuigi seda tekkivat vene elanikkonda võisid suuremal arvul vähendada ülalnimetatud tihedad röövkäigud talupoegade poolt (Harju- ja Läänemaalt). Vaatamata sellele, et pääle Virumaa langemist Rootsile ühes linnade ja lossidega meil täpsamat elanikkude arvu Narva ja Vasknarva alade kohta pole teada, võib siiski järeldada maa suurt asustamatust ümbritsevate läänide seisukorra järele, mida kirjeldab Tawaststjerna²⁾. Nii on 1581. a. Rakvere ja Toolse läänis ainult 500 talupoega; 1584. a. on sääl asustatud 443 adramaad, asustamata 1514. Jaanlinna läänis 1585. a. on ainult 27¹/₂ asustatud adramaad. Jaama läänis 1584. a. paigu 706³/₄ asustatud ja 1494¹/₄ asustamata. Isegi veel tükk aega hiljem võib kohata Vasknarva alale ümberkaudsetes läänides väga harva asustust. Kui veel näiteks 1601. a. Jõhvi ja Narva kihelkonnas kahe küla — Suur-Eduvere ja Väike-Soomvere — pääle oli jäänud järele tervest elanikkonnast ainult üks talupoeg³⁾, siis ei ärata ka imestust vakuraamatuis märgitud asustamata maa hulk kaugemal Alutaguse kaguosast ja järveäärest. Nii oli Narva lossilääni juurde kuuluvais külades ja adramaades 17 külvi all olevat ja 36¹/₂ tühja adramaad, Aa läänis 12 eritarbe, 6 külvi all ja 35 tühja adramaad, Aa lääni juurde kuuluvais muudes külades ja adramaades 7¹/₂ külvi all ja 67¹/₂ tühja adramaad, Jõhvi läänialal 15¹/₄ külvi all, 196 tühja adramaad, Rakvere läänis 53 külvi all, 157¹/₂ tühja, Porkunis 3¹/₂ külvi all, 101¹/₂ tühja adramaad. Ainult Toolse läänis tõuseb külvi all olevate adramaade hulk 33¹/₂ pääle 29³/₄ tühja vastu⁴⁾.

Et see asustus siin Rootsi valitsuse alul nii väikesena püsis mõnd aega pääle 1581. a., seletub pääle laastamise vahest veel mitmesuguste raskustega ja kohustustega, mis tulid rahval kanda, näiteks sõjaväe vastu⁵⁾, mõnikord ka äparduva vilja tõttu⁶⁾, mis eriliselt ei meelitanud asumisele. 1599. a. paigu kuuleme

1) Russow, lk. 122a ja b.

2) Tawaststjerna, lk. 607.

3) Pauker, Herren v. Lode, lk. 72, nr. 306.

4) J. Almquist, D. civ. lokalförv. (järgnevas lihtsalt Almquist tsiteeritud) III, 4, lk. 309 jj. Võrdle ka Schiemann, Kataster (toob andmeid 1600. a. ümbert).

5) Tawaststjerna, lk. 610.

6) op. cit., 611.

isegi, et käsitledaval alal tuleb ette talupoegade põgenemisi Poola Liivimaale. Ses asjas on Eestimaa rüütelkond pöördunud kuninga Sigismundi poole, kes siis annab vastava mandaadi Eestimaa piiril asuvaile Poola staarostaile ¹⁾. Ühes 1599. a. maa müügilepingus Iisaku alalt jäetakse uuele omanikule reservatsioon täieõigusliku omanikuna tagasi nõuda ostetavalt alalt teistele aladele põgenenud talupoegi ²⁾. Selle vähese elanikkonna juures on mõistetav, et Rootsi valitsus võimalust mööda püüdis suurendada elanikkonna arvu. Vastavat seisukohta Rootsi kuninga Johan III juures võib leida juba a. 1579 Henrik Klaus'i poja Horn'i poolt Soomest Novgorodi alale õiendatud retke järel, kus Rootsi väed rohkesti olevat surmanud vene talupoegi; selle retke puhul kirjutab kuningas muu seas Horn'ile, et venelasi poleks vajalik olnud tappa, vaid selle asemel tuua vangistatuina Rootsi maa-alale, kus neid oleks võidud kasutada voorides, linnades ja mõisates ³⁾. Tawaststjerna nimetab, et Johan III pääle Pontus de la Gardie vallutusi 1581. a. tahtnud saata Eestisse tühjadele aladele asuma rahvast isegi Soomest. Ta kirjutab Klaus Tott'ile, et Eestisse toimetatakse mõnedsajad talupoegi koos naiste, laste ja varaga, kus neile antaks maad kuninga aladest. Tawaststjerna leiab, et teadmata on, kas see kuninga kavatsus teostus või mitte ⁴⁾.

Tähelepanuväärt on igatahes asjaolu, et soomlasi tuleb hiljem Rootsi ajal Alutagusel kaunis tihti ette; nii näiteks konstateerib Westling isegi, et Eestimaa piiskopkonna alal näivad soomlased esinevat ainult Tallinnas ja Jõhvi kihelkonnas suuremal hulgal ⁵⁾. Ka 1637. a. landrolled sisaldavad märkusi soomlaste kohta. Nii elab neid Peipsi ääres Rannapungerja külas ⁶⁾. Soomenimelisi esineb nähtavasti ka Agimala alal ⁷⁾, Kurtna alal Aruveres on neid samuti ⁸⁾. Edasi Merekülas (Pauso, Magnus, Knut) ⁹⁾; veel enam soomenimelisi on asunud Lüganuse kihelkonnas, Purtse Kõrkkülas (Esko-nimelised näiteks) ¹⁰⁾, siis Jabajärve külas 1 soomlane Eskil (Eszhüll); üldse Voorepere mõisa

1) Brfl. II, nr. 220 ja nr. 251.

2) Brfl. II, nr. 253.

3) Tawaststjerna, lk. 224.

4) op. cit., lk. 335—336, ka lk. 607—608.

5) Westling, Mittheilungen über die Kirchenverfassung, Beitr. V. lk. 132.

6) R. K. A., end. Riia kindr.-kub. arh. XII, 2, lk. 183.

7) ibid., lk. 122.

8) ibid., lk. 136.

9) ibid., lk. 92.

10) ibid., lk. 113—114.

all mõnes külas on võrdlemisi rohkesti soomlasi, nii 5 talust 3 talu¹⁾. Ka Purtse külas on 1637. a. vakuraamatu järele mõned soomlased; sama on maksev Varuküla kohta. Esinevad nimed nagu Jöran, Eskil, Erik. Üks Eskil asub (maa-) Pungerja külas venelaste keskel²⁾. Need soomesoost elanikud ei tarvitsenud tingimata mingi sunduse teel siia asuda. Vaatamata Eestimaa valitseva orjuse pääle tuli — vähemalt hilisemal Rootsi ajal — soomlasi siia vabatahtlikult. Hiljemalt on sellele tulekule tõkkeid hakatud looma, nagu 1689. a. Axel Julius de la Gardie' 10. mai publikaadiga, kus keelatakse noorte vallaliste meeste passita tulek Soomest Eestisse, sest Soomes valitsevat juba omal puudus tööjõududest³⁾. Kuid igatahes vaadeldaval ajal, 16. sajandi teise poole lõpul, ei ole nende kui ka üldse asustuse arv Eestimaa idaosas suur, nagu nägime juba vakuraamatutegi andmeist. Sellepärast ei tarvitsetud vist venelastele takistusi teha, kui neid sel ajal ükshaaval vast tuligi Rootsi alale; et see võimalik venelaste ümberasumine arvuliselt väga suur ei pruukinud olla, seda näib tõendavat ka asjaolu, et Tawaststjerna pole vene asunikude küsimust üldse puudutanud, kuigi ta muidu vaatleb õige üksikasjaliselt maa ja rahvastiku olukorda 1570. ja 1590. a. vahel⁴⁾. Kuigi järgnevail aastail rootslastel venelastega piiri ääres tülisid tekkis⁵⁾, ei ilmne ka siis suuremas maaštaabis venelaste kolonisatsiooni Alutagusel. Et see aga võis sündida vähemal arvul, näiteks põgenikkude näol, tõendavad teated teistest suursugusemaid põgenikest, bojaaridest, nagu vürst Jürgen Andamski'st⁶⁾, Anissimov'ist, Rosladin'eist, Baranov'eist, Nassakin'eist, Ivanov'eist jne⁷⁾. 1581. a. Rootsi poolt sügavale Novgorodi alale õiendatud röövretk mõjustas ka muu rahva rohkearvsemat ületulekut Rootsi poolele⁸⁾. Analoogilist võimalust Alutaguse lõunapoolsele osale võiks leida ka teatest, et Käkisalmi läänisse tühjadele kohtadele on asustatud Venemaalt talurahvast.

1) *ibid.*, lk. 111.

2) *ibid.*, lk. 325—326.

3) R. K. A., Eestimaa rootsiaeg. asjad. Placata v. 1680 b. 1689, nr. 85.

4) Vene ületulijaile-bojaaridele pühendab ta isegi eripäätüki: Venäjän pajareja Juhani III:n palveluksessa, op. cit., lk. 668—688.

5) Näiteks 1592 jt., v. H. Almquist, Sverige och Ryssland, lk. 5.

6) Russow, lk. 130a.

7) V. nende maasaamisest Eestimaa ja võitlusist Rootsi poolel Vene vastu Tawaststjerna, lk. 321 ja 683 jj.; Pirang, D. balt. Herrenhaus I, lk. 70; Winkler, David Dubberch, lk. 26—27 jt.

8) Russow, lk. 130a.

Nii 18. IV 1584. a. teate järele tulnud sinna 200 talupoega ja teisi saabunud iga päev juurde ¹⁾. Kohustused sõjavägede vastu vähenevad hiljem samuti ²⁾. Märksa halvem seisukord on valitsenud nähtavasti Ingeri alal, kust Rootsi aja lõpulgi veel tuleb põgenikke Eestimaale, Alutagusesse, ja kus näiteks Kaporjes käsitledaval ajal talupoegi kroonumaksude eest ära olevat põgenenud ³⁾. Ingeri alal olid pääle selle röövimas veel sissid ⁴⁾. Põhjast juba sel ajal vene kolonisatsiooni algust Alutagusel otsima hakata annavad Venemaal valitsema pääsenud mõningad asjaolud. Venemaal pannakse maksma 1597. a. Boris Godunov'i poolt tsaar Feodor Ioannoviči aegu talupoegade vabama liiklemise keeld. See õiguste piiramine on tekitanud talupoegade massilisemaid põgenemisi nii lõunasse vabale alale kui ka mujale. Osalt on võinud ka see põhjus mõõduandev olla esialgselle vene kolonisatsioonile. Peipsi ümbrusse asumisega võimaldus neil asunikel elatiseks abi leida Peipsi kalastusest. Ka kroonumaadele asumine oli seotud kergemate tingimustega, kui asumine mõisniku alale; Vasknarva ümbrus on olnud päämiselt aga kroonuala ⁵⁾. Hiljem on võinud ehk kolonisatsiooni väheke mõjustada osa Oudova ala allumine Rootsile lühidat aega 1582.—1583., 1612.—1613. ja 1614.—1620. a. ⁶⁾. Kui palju rootslased sel puhul Vene ala elanikke ümber on asustanud, jääb kindlaks tegemata, kuid et see võis sündida, iseloomustab teade, et seda toimingut keelatakse venelaste ja rootslaste vahelises proviisoris kokkuleppes Novgorodi võtmisel Jakob de la Gardie' poolt; rootslased ei tohtinud elanikke üle viia ükskõik kuhu see ka sünniks ⁷⁾. 1617. a. Stolbova rahu läbi kindlaksmääratud piir lubab kolonisatsioonil jätkuda vahenditult mitte ükski üle järve, vaid ka maa suunas üle jõe; sest teatavasti läks Vene-Rootsi piir umbes Pljussa jõesuudmest alates kuni Vasknarvani, pääjoontes

1) Tawaststjerna, lk. 567. V. ka Forsström, lk. 23.

2) op. cit., lk. 602 — kuninga määrusega 1588 tuleb Vasknarvast sõjavägi koos kahuritega ära saata, jättes sinna ainult maatulundusele tarviliku kontingendi.

3) op. cit., lk. 609.

4) op. cit., lk. 597—598. Ingeri elanikkude põgenemist oma alalt mõjustas vahest ka asjaolu, et nad Rootsi valitsuse all mõisate läänistamisega mõisniku suhtes jäid suuremasse rippuvusse kui enne, mil neil võimalus oli vabamalt liikuda ühelt mõisa alalt teisele. Viimast asjaolu on lühidalt maininud ka Tawaststjerna, lk. 604.

5) op. cit., lk. 702.

6) Hiärn, lk. 411, 413, 414; Almquist II, 3, lk. 671—672.

7) П. С. Р. Л. III, lk. 264—266; (Никон. лѣт.) VIII, 2, lk. 168—170. V. Костомаровъ, Ист. Монографіи VI, lk. 572.

mööda Narva jõge ¹⁾.— Rahva suusõnaline traditsioon puudutab Venemaalt siia asumist osalt eelpool avaldatuga kooskõllaliselt, osalt ka kandes seda hilisemasse aega. Toonitatakse esijoones seda, et asumine siia sündinud mingi sõja kestes või selle järel, ja nimelt Narva jõe ning Peipsi järve tagant. Asustuse vanadust määratakse mitmesuguselt. Kui eelpool püüti määrata vene-
laste poolt asustatud ala piiri, siis peab arvestama ka asjaolu, et see asustus jõudis niikaugele vaid aegamööda ja on igatahes mitmekesise vanadusega. Kui rahvas püüab üksikute külade asustuse vanadust määrata teatud põlvede hulga järele, siis on sääraseel vanaduse määramisel siinsel alal oma usaldustäratav külg. Kohtades, kus on harilikult võrdlemisi vähe läbikäimist teiste küladega ning mis on eraldatud kauge maadistantsiga ja ka halbade teedega suurematest kultuurkeskustest, ulatub rahva mälestus sügavamale minevikku tagasi lokaalsete traditsioonide parema säilitamise näol. Nii teatakse näit. Lüganuse klk. Tarumaa külas kõnelda, et sääl pääle Põhja sõda elavat 7. inimespõlv, ja nimetatakse koguni oma soo esivanemate nimesid ²⁾. Vene asustust nimetatakse Pootsikus 13, Imatus 6, edasi 10 jne. põlve vanaks. Mäletatakse, et mõned esivanemad teinud veel käike Peipsi taha küladesse sugulaste poole. Siin võime vanema asustuse (Pootsiku) kõrval näha ka hilisemat asustust, vast Põhja sõjale järgnevat ³⁾. Endise kohapäälse elanikkonna laseb rahvasuu hukkuda mingi võimuvahetuse aegse võitluse tagajärjel. Koguni tuleku aja täpsama äramääramise leiame mõnes traditsioonis. Nii kõneldakse, et siia pagetud Venemaalt Johan Hirmsa ajal. Põgenikeks nimetab rahvas starovere, kes olevat poluvernikeute esivanemaid ⁴⁾. Siin on segunenud traditsioone nähtavasti kahest asustusajajärgust: umbes Johan Hirmsa valitsusajale järgnevast, ja hilisemast ajast, kui Venemaal algas vanausuliste tagakiusamine. Vanausuliste hilisem juurdevooll pole kaugeltki nii suur, et neid pidada poolusuliste esivanemaiks. Seda ei luba loomulikult juba poolusuliste usundiga lähem tutvumine.

Venelaste asumine Alutagusele võis sündida sel ajal enamasti vist Novgorodi ja Pihkva alalt, nagu võimaldavad oletada eelkirjeldatud sündmused, nii siis Alutagusele lähedal asuvast Peipsi-

1) Stolbova rahu § XIX ütleb jälle omakord, et ärgu keelatagu kummalgi poolel alamaid siirdumast teise võimu alla. V. Forsström, lk. 5.

2) Eesti Kirj. 1924, lk. 349.

3) J. Truusmann'i nim. kirjutis, toob andmeid 1894. a. paigu.

4) Iisaku kirikuõpetaja V. Kuljuse ülestähendus käesoleva kirjutajale.

tagusest osast; asunikude ja mahajäänute vahel tunnistavad sugulust osalt nii kirjalikud kui ka traditsiooni andmed¹⁾. Üldse aga ei kõnele ka traditsioonid palju sest kohast, mille asunikud vastsetl maha olid jätnud²⁾.

Et Vene piiri äärde ja selle lähedusse Alutagusel, kas sõja kestes või peale seda, kaunis tihedalt on asunud — võrreldes nende tühjade aladega mujal Virumaal, millest arvulised suhted eelpool esitatud —, seda võivad tunnistada vahest ka juba 1620. a. Rootsi läänide vakuraamatud.

Tühjade adramaade väike arv esildub Alutaguse kaguosas ja Peipsi järve ääres, mis venelaste poolt Alutaguse asustamisel esimesena kõne alla võivad tulla oma lähima asukoha poolest Vene piirile. Juba 1589. a. võib märgata võrdlemisi väikest hulka tühje adramaid Uvikülas ($1\frac{1}{2}$ tühja $\frac{1}{2}$ asustatu vastu), Tarakuses ($2\frac{3}{4}$ t. 3 asustatu v.), Lehtepääs ($2\frac{1}{4}$ t. $2\frac{3}{4}$ as. v.) ja Imatus ($2\frac{1}{4}$ t. $\frac{3}{4}$ as. vastu³⁾). 1620. a. on Uuelossi või Vasknarva lääni Agusala ja Tuusna külas $1\frac{1}{2}$ külvi all ja $2\frac{1}{2}$ tühja adramaad, koguni vastupidine suhe esineb aga juba Vasknarva lääni juurde kuuluvates muudes küldes ja adramaades (Wihtitsas = Jaamas, Pällemisbys', Konungaby's = Kuningakülas, Tirricke's, Väckna's = Võgonas, Kattissa's = Katesnas ja Kurckiss'es-Kurus) $8\frac{3}{4}$ külvi all ja $3\frac{1}{4}$ tühja adramaad. Pääle selle on tähendatud Kuru küla juurde kuuluvaina 16 kalurit⁴⁾. Need arvud võimaldavad omakord oletada, et siin asustus, kui ta oligi eriliselt kannatanud, kergesti täiendust võis saada Vene aladelt.

Juba 1637. a. landrolledest nägime venelasi võrdlemisi arvurikkalt ja laialipaisatult elavat Alutagusel. Nende juurdetulek, pääle käsitletud aega 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi esimese veerandi paigu näib muutuvat juhuslikuks, üksaavaliseks, kuigi põhjusi pole arvata, et ta täiesti oleks lakanud. Ka 17. sajandi keskel, Vene-Rootsi sõja aegu ei kohta me erilist tugevamat juurdevoolu senini kasutada oleva materjali põhjal, kuigi sel ajal

1) Renner, lk. 184—185, v. ka töö lk. 17, 19.

2) Vene ajal olnud selle vaikumise põhjuseks hirm, et põgenikke oma kodu-kogukonda tagasi saadetakse. Et seda kogukonda üles ei leitaks, tarvitavad põgenikud vahel ka valenimesid, mida mõnikord surma eel preestri üles tunnistanud. End. Vasknarva preestri teade käesoleva kirjutajale.

3) Paucker, Herren v. Lode, lk. 69, nr. 280.

4) Almquist, op. cit., III, 4., lk. 311. Enam maa seespool vene asustuse alal on Kurtinas märgata tihedamat asustust. Sellevastu teised vene külad on võrdlemisi õige nõrgalt asustatud, nagu Pootsiku, Jõetaga, Lehtepää, Sompä, Terewere.

esineb sõjategevuse liinil momente, mis sihitavad kindlamini vene asustust ja iseloomustavad teda. Kuigi venelaste väesalgad on röövinud ka Alutaguse seda osa, kus asusid venelased, on neile osutunud sääl siiski venemeelse elanikkonna keskel teatud vastutulekut (millest erilisemalt tuleb kõne veel pt. II, 3. osas). Seda teatud sümpaatiat on põhjustanud võib-olla osalt ka rootslaste mõni ebaõnnestunud sõjaline ettevõte. Mõlema vastaspoole vägede liikumist Alutaguse alal pääjoontes kokku võttes olgu mainitud, et vaenutegevuse puhkemise eel on Vasknarvas olnud ainult väike rootsi meeskond, mis oli liig nõrk koha kaitsmiseks. Vasknarva kaitseehitused olid siis juba nii lagunened, et takistamatult võidi kindlusse minna ja säält tulla¹⁾. Selleks, et Eestimaad vaenlase sissetungi eest kaitsta, tehti korraldus, et ratsanikud paigutatakse Jõhvi, kuna talupojad, keda võimalik oli kokku koguda, taheti paigutada Vasknarva. Talupoegi kogunes aga liig vähe ja ratsanikud pidid ise hiljem Vasknarva asuma. 300 meest, kes vaenlast pandi valvama ulatusel Vasknarvast umbes Emajõeni, olid väike jõud vaenlase sissetungi edukaks takistamiseks; Carlon'i teatel koondati seegi kaitse hiljem Põhja-Liivimaa alale ja Vasknarva ümbruskonna ala jäi vabaks vaenlaste retkedele²⁾. Juulikuu lõpul 1656 tungis salk venelasi Vasknarva juurde; bojaar, kes salka juhtis, nõudis alistumist ja suurtükkide väljaandmist, lubades jaataval korral rikkaliku tasu. Ettepanek jäi tagajärjetuks. Augusti alul saadetakse Vasknarva 150 meest uuesti võetud meestest koos 1 ohvitseri ja 6 vanema sõduriga. Ka Tartust saadeti siia ooberst Üxküll. Vasknarva juures võideti venelasi, kuid nad jäid siiski püsima sinna lähedusse ehitatud kaitsekohale. Hiljem koondub enam väge Vasknarva juurde³⁾. Üks vaenlase salk oli 1. aprillil 1657 tulnud üle Peipsi ja põletades ning hävitades tunginud Alutagusesse ja Virusse, oli aga sunnitud kiiresti tagasi pöörduma⁴⁾. 1657. a. septembris läheb Rootsi väesalk de la Gardie' juhatusel ja initsiatiivil Vasknarva juures üle jõe Oudova vastu umb. 3000 mehega. Eeslinnu põlema pannes röövib vägi ümbruskonda. Vene suurema väe saabudes Oudova juurde lõpeb aga Rootsi ekspeditsiooni õnn. Kokkupõrkel kaotavad rootslased, nad taganevad ja koonduvad uuesti Vasknarva juures⁵⁾. Kuuldes venelaste saabumisest üle jõe, umb. 1½ miili allpool Vasknarvat (jõge mööda),

1) Carlon, op. cit., lk. 31.

2) Carlon, op. cit., lk. 47.

3) Carlon, op. cit., lk. 65—66.

4) Carlon, op. cit., lk. 91.

5) Carlon, op. cit., lk. 103—105.

taganeb Rootsi vägi isegi Vasknarvast Jõhvi, esimese enne nähtavasti hävitades¹⁾. Selle ekspeditsiooni nurjumise moraalne mõju oli kohapäälse elanikkonna seas nähtavasti venelaste kasuks. Venelased röövivad see aeg Ida-Eestis, kuna Rootsi salk oli taganenud Tallinnani. Oktoobri alul tulevad venelased Narva juurde, kus neile alevis elavad Rootsi venelased isegi nii suurt vastutulekut osutavad, et avavad neile väravad²⁾. Kui vene väed hiljem üle Narva jõe tagasi Venemaale tahavad minna, muretsevad neile hoolikad „stamförvanter“ isegi parvi seks otstarbeks; venelasi nende kavatsuses takistavad Horn'i ratsanikud Narvast, ja venelased pöörduvad veelkord Põhja-Alutagusele, seda põhjalikult röövides. Alles siis tõmbuvad nad Pljussa kohal Venemaale tagasi³⁾. Mitte üksi Narva ümbruses, vaid ka Vasknarva juures leidsid venelased endile sõbraliku ja nähtavasti sugulasliku asustuse, kes nende kaitsele alistus ja Vasknarvat kindlustada aitas⁴⁾. Nii kirjeldab sõjalisi sündmusi Vasknarva juures Carlon, kelle tsiteeritud käsitus toeneb rohkele arhiivmaterjalile. 1658. a. rahu-läbirääkimistel otsustati vahele ajaks, see on kolmeks aastaks, jätta venelastele nende poolt vallutatud osast maa-ala Marienburgi ja Vasknarva juures koos Peipsi põhjakaldaga⁵⁾. Siin ei saa täieliselt nõus olla Carlon'i väitega, nagu oleks olnud väga suure tähtsusega lõpuks see maa-alaliselt võrdlemise väike vallutus kohtadele endile, kuna see olevat loonud Venele väärtusliku toetuspunkti liini Rootsi vastu, kust nüüd kasuga olevat võinud alata edasitungimine kaugemale, nii läänes kui põhjas⁶⁾. Nagu nägime, oli venelasi kindlasti nii siin kui ka kaugemal alal asumis juba tükk aega enne Vene-Rootsi sõda, ja ka sümptiaid venelastele avaldus mitte üksi sel sõja-ajal, vaid juba varemgi. Nimetatud ala ajutiselt kolmeaastase Vene käes olemise tagajärjel ei märka me sugugi suurema-arvulisemat vene kolonisatsiooni, vaid see kestis nähtavasti üksikjuhuliselt edasi, säilitades osalt rootsivastast iseloomu.

1) Carlon, op. cit., lk. 105 ja 115.

2) Carlon, op. cit., lk. 105.

3) Carlon, op. cit., lk. 105—106.

4) Carlon, op. cit., lk. 115: „Ryssarna läto nu åter iständsätta den förra orten och finga därvid hjälp af kringboende bönder, som ställt sig under deras beskydd.“

5) Carlon, op. cit., lk. 130.

6) Carlon, op. cit., lk. 130: „De fullbordade den linie af värdefulla stödjepunkter gentemot Sverige, som Ryssland nu ägde och med fördel kunde begagna vid eventuellt vidare framträngande såväl åt väster som norr.“

2. Raskolnikud Alutagusel.

Rootsi aja lõpu poole, 1690. paigu ja järgnevail aastail võib Eesti- ja Liivimaa idapoolsele alale märgata Venemaalt uut iseliiki põgenikkude voolu, mis andis sinsele vene asustusele arvuliselt mitte päris väikese juurdekasvu, pääasjalikult Liivimaa alal. Nende uute põgenikkude, vanausuliste, tuleku kohta leiduvad ainult pääliskaudsed lühikesed, vahest traditsiooni iseloomuga märkused käsitlustes vene elemendist Baltimail või üldse kirjutistes kohapäälse elanikkonna rahvusest Läänemere provintsidest. Asunuks nimetatakse neid Baltimaade idaservale kodumaalt usulise tagakiusamise eest¹⁾. Ka Alutagusele on neid vähemal määral siirdunud²⁾.

Vanausuliste või raskolnikute tagakiusamine põhjeneb lühidalt kokkuvõttes asjaolule, mis ulatub tagasi patriarh Nikoni ajasse Venemaal. Juba 1654. a. Nikoni poolt alustatud reformidele kiriku alal on seisnud vastu suur hulk elanikke, kes 1666.—1667. a. suure kirikukogu poolt (kes ka Nikoni süüdistas, kuid kiriklikke parandusreformi siiski pooldas) tunnistati ereetikuiks. See usuliste uuendustele vastu seisev osa elanikest on saanud mōraalset toetust vastupanuks mõningaist sündmustest, nagu näiteks kauaegsest vanausuliste kantsi, Solovetsi kloostri, piiramisest (1668—1676), mis eriti riigi põhjapoolses osas mõjus tunduvalt. Lõplik võit jäi reformide pooldajale, kes nüüd asusid erilise ägedusega n. n. „raskoli“ sünnitajate, vanausuliste tagakiusamisele. Seda võimaldas teha a. 1685 väljastatud määrus, mis asetask vanausulised väljapoole säädust³⁾. Raskolnikute näol oli sunnitud kodumaalt põgenema enamasti väärtuslik, töökas ja demokraatlik rahvastik. Varsti päälle nimetatud määruse väljastamist leidub teateid raskolnikute tulekust Rootsi alale. Kui osa neist suundus päälle Ingeri ka Liivimaa alale Peipsi äärde, nagu Mustvee ja Rāpina⁴⁾ ümbrusse, siis osa siirdus Alutagusele, kus neid asub veel tänapäevgi puhtal kujul näiteks Vaivara klk. Mustjõe külas⁵⁾.

1) V. näiteks Костомаровъ, Ист. Монарх. XIV, lk. 269.

2) Raskolnikud on põgenenud osalt Ingerisse, kus kuningas Karl XI poolt neil luba oli asuda tühjadele aladele. Säärane luba on olnud nende suhtes maksev nähtavasti ka Alutagusel. V. muu seas Forsström, lk. 40—41. Pikemalt raskolnikute üle Ingeris v. Öhlander, Svenska kyrkoref., lk. 164—168.

3) В. Андерсонъ, Старообрядчество и сектанство. Исторический очеркъ русскаго религіознаго разномыслия. С. Петербургъ, eriti I к., lk. 50—123. See teos annab asjaliku ülevaate raskolnikuist Venemaal.

4) Раппинскій приходъ, Выборка изъ свѣд., lk. 55.

5) Iisaku kirikuõpet. Vold. Kuljuse teade 26. VII. 1926.

Sel ajal mainib mingist juurdetulekust muudelt aladelt Eestimaa rahvastikku ka Tallinnas asuva Rootsi asehalduri ja kuningliku lossikohtu presidendi Adolph Tungeli publikaat 28. jaanuarist 1690, kus teatatakse, et keelu pääle vaatamata muutuvad siiski üldiseks kombeks vene ja ka teistest rahvustest elanikkude passita tulek võõrastelt aladelt kaupmeeste ja teiste käsitöölise nime all Eestimaa alale. Seda tulevat vastavalt poolt takistada¹⁾. On küll võimalik, et ses publikaadis nimetatud vene rahvusest isikute all ei mõelda otseselt raskolnikuid; kuid igatahes kohtame samal aastal Vaivara klk. visitatsiooni-protokollis talupoegade kaebusi Mustjõe külas asuvate põgenenud „Ruszkolleschken“ üle, kes tunnustavat üht imelist usku, ja 1700. a. kaebab Vaivara õpetaja Jacob Gnospelius, et need raskolnikud, keda Laagna mõisa omanik oma alal elada lubavat, minevat ikka enam ülekaite²⁾. Samust Mustjõe raskolnikuist kirjutab B. Šeremetjev 1702. a., et nende raskolnikute küla olevat maha põletatud ja nad ise osalt tapetud, osalt poodud³⁾. Kuid juba 1726. a. revisjonis nimetatakse uuesti, et Mustjõel elavat ainult raskolnikud⁴⁾. Pääle 1698. a. visitatsiooni Jõhvi õpetaja Thomas Kniper'i poolt Eestimaa konsistooriumile sub dato 21. aprill 1699 saadetud kiri kõneleb ka kahe „Ruscolskis“ talu üle Sompää mõisa all Karula külas⁵⁾. Isegi Soome lahe äärde on asunud raskolnikuid; nii kohtame veel a. 1726 seal üht perekonda⁶⁾. Neid on asunud ka Venemaale lähedamal Peipsi põhjakaldal. Kuid siin, Alajõe külas näiteks, on meil teateid nende elamisest ainult hilisemast ajast, a. 1811⁷⁾. Nii näeme, et see raskolnikute juurdevool Alutagusele pole olnud eriti suur, kuid sisserändamise põhjuste poolest on ta siiski silmapaistvalt erinev teiste asunikude omast. Küsimuse kohta, misugustelt aladelt need raskolnikud on tulnud, on raske midagi kindlamat öelda.

1) R. K. A., End. Eestimaa kub. asjad. Placata, v. 1690 b. 1699, nr. 2.

2) Winkler, Beitr. V, lk. 24. Pole huvituseta, et ka Schmidt'i [alg] kaart Riigi Keskarhiivis nimetab sood Mustjõe ja Narva jõe vahel Roskotze sooks.

3) Устряловъ, IV, 2, lk. 254.

4) R. K. A., Revision d. a. 1726, Wierland, lk. 410.

5) Konsist. arh. Acta visit. d. a. 1698. Jõhvi. V. ka Winkler, Beitr. V, lk. 22.

6) R. K. A., Revision d. a. 1726. Wierland, lk. 409.

7) Sel aastal pöördus justiitsminister Balašov tsirkulaari kaudu kõikide kuberneride poole, nõudes neilt teateid vanausuliste kohta. Mainitud teade on hangitud Eestimaa kubeneri Ühküll'i vastusest sellele tsirkulaarile. Эстл. сборн., lk. 177—179.

Tuleks mainida veel seda viga, tehtud vene kirjanduses ja isegi Sahhovskoi' poolt esitatud ametlikus aruandes, mille siht oli veenda tarvilikke isikuid kui ka laiemat rahvakihti Pühtitsa või Kuremäe ala venepärasuse ürgsemas kujus. Nähtavasti trükiveana esineb tsiteeritud Jõhvi õpetaja Th. Kniper'i kiri 1699. aastast (pääle 1698. a. visitatsiooni konsistooriumile) 1608. aastasse ülekantuna ühes J. Truusmann'i artiklis 1887. a. Tallinna selleaegses ametlikus vene häälekandjas¹⁾. Sel vigasel kujul tsiteerituna võib kiri vahest saavutada venepärasuse taotlemise suunas suuremat efekti, kuna tema abil tahetakse näidata juba ka nii varasel ajal käsitledaval alal valitsenud kahe eriusulise kiriku vastastikust võitlust. Koomiline on aga, et ses kirjas figureeruvad raskolnikuid esitatakse Truusmann'i kirjutise järele teisteski venesuunalistes töödes ikka 1608. a. andmena, artikli andmete ebatõelisel märkamata. Niiviisi lastakse raskolnikuid tegeleda umbes 60 aastat enne raskoli tekkimist Venemaal ja umbes 80 a. varem esimesist teateist nende tõelise ilmumise üle Alutagusele²⁾. See tõendab, kuivõrt ilma valjema kriitikata kasutatakse mõnes ajalehes ilmunud eksliku ja slavofiilse iseloomuga kirjutise andmeid, et neid siis osavusega vahele kiiluda juba aprioorsetl kindlasuunalisse käsitlusse.

3. Asustusest Rootsi aja lõpul ja Vene aja alul.

Pääle raskolnikute pole meil venelaste juurdetulekust Rootsi aja lõpul otsemaid andmeid. Asustus näib sel ajal olevat omandanud juba enam kohalpäisiva iseloomu. Iseäranis tihedalt on elanud venelasi endist viisi Alutaguse kaguosas, nagu seda tõendavad näiteks nimestikud Pootsiku³⁾ ja Raustvere⁴⁾ kohta. Vähemal arvul kohtame neid ka Vasaõues, Kudrukülas, Hermumäel, Samokrassis, Vallisaarel, Tõrvajõel⁵⁾. Milliseid mõjustusi on avaldanud

1) Эстл. Губ. Вѣд. 1887, nr. 41.

2) Изъ архива III, nr. 20, lk. 95—96: „Представление Оберъ-Прокурору Святѣйшаго Синода отъ 5. апрѣля 1888 г.“; Харузинъ, Пюхтица, lk. 17—18.

3) Ao 1693, Wackenbuch öfwer Jewa gods (h-ra T. Lauri käes). Nimesd nagu Miska, Timuska, Dawida, Peter, Iwaska Jakob, Dawida Andro jt.

4) Ao 1693, Wackenbuch öfwer Kurtna gods (h-ra T. Lauri käes). Raustveres asusid Seimon, Seimon Tarras, Anaska Danil, Jegge Danil jt.

5) Konvoluut „Rechnungen der Stadt-Landgüter von Anno 1618—1703“, mis sisaldab endas vakuraamatuid mainitud kohtade üle aastaist 1687 (Vaasaõu), 1688 (Vallisaare, Vaasaõu, Hermanimäe, Samokrassi), 1691 (Samokrassi, Vallisaare), 1696 (Tõrvajõe). N. L. A.

siin 1695.—1697. a. näljaaeg, ei või me kahjuks kindlaks teha, sest puuduvad teated, mis võimaldaksid umbkaudseltki määratella suremuse rohkust ja rahvastiku liikumist sel ajal. Tähelepanu juhitakse materjali poolt päämiselt ajajärku, mis on seotud Põhja sõjaga. Sellest seisukorrast, mis käsitledaval ajal valitses siin, oleme informeeritud paremini mitmete allikate ja käsitluste kaudu. Üksi juba sõjategevus on ise leidnud Kagu-Virumaal lühidat käsitlust vene, saksa ja rootsi uurimustes Põhja sõja üle.

Rootsi poolt on kindlustatud rida kaitsepunkte Eesti- ja Liivimaal. See kindlustamine on siin eriti märgatavalt sündinud viimaseil aastakümneil enne Põhja sõja algust: nii on Narva kindluse parandamisega vaevalt lõpule jõutud sõja puhkemisel ¹⁾. On saadud aru ka Vasknarva parema kindlustamise tähtsusest, sest selle punkti omamine sõja puhul Venemaaga võimaldas kaunis suurel määral liikumise (Narva ja Tartu vahelise veetee) valitsemist ja kindlustas ka kagu- ja idapoolset Virumaad koos ta teestikuga; Vasknarva võis olla ka toetuspunktiks ekspeditsioonidele Venemaa Peipsitagusele alale ja Oudova vastu. Ses mõttes on tõlgitsetav Vasknarva kindlustamine Rootsi võimude poolt, millest kõneldakse Eestimaa kuberneril publikaadis juba a. 1671 ²⁾. Kahjuks on lähemalt teadmata, millises ulatuses ja kuidas see kavatsus teostati: suuremat tugevust ei ole Vasknarval Põhja sõja puhkemisel siiski olnud. — Enne kui asuda vene asustuse vaatlusele sõja selle perioodi kestes, selle asustuse suhetes Rootsi ja Vene võimu vastu ja tema kaotustes sõja ning katku tagajärjel, tuleks vaadelda veel Põhja sõja aegset vaenutegevust ennast meid huvitaval maa-alal; selle vaatlemisel ilmnevad mõningad kohalikud olusuhed, ja hiljem neid olusuhteid olemasoleva materjaliga täiendades avaneb kohapäälse asustuse seisukorrast palju selgem pilt. Nagu juba öeldud, on kohalikkudele oludele Põhja sõja ajal Vasknarva kindlustatud punkti peetud väga tähtsaks. Temast olenes ta ümbruse-ala kaitse, ja nagu on olnud Alutaguse vene rahvastikule mõõduandva tähtsusega sinise nurga vene mõjustuste tugevus, nii ripub omakord ka nüüd mainitud maanurga saatusest selle mõju suurus. Endastmõistetavalt on Narval olnud suurim mõju kaitseküsimuses Ida-Eestimaa osas, kuid mainitud suhtes see mõju on ikkagi olnud kaudsem kui Vasknarva saatuse oma. Sellepärast on siin kokkuvõtlikult vaadeldud sõjalisi sündmusi, mis on olnud ühenduses

1) Vrdl. Hansen, *Gesch. d. St. Narva*, lk. 129—130. А. Петровъ, *Нарва*, lk. 179.

2) R. K. A. *Eestim. kub. arhiiv. Placata v. 1638 b. 1679*, nr. 29.

Vasknarvaga ja Peipsi põhjapoolse kallasmaaga, seda aga loomulikult Rootsi vägede teotsemise aluselt terve Eestimaa kaitsemisel.

Uue sajandi tulekuga ühel ajal alanud Põhja sõda puudutab oma sündmustikuga ka Vasknarvat. — Selleaegset Eestimaa olukorda, osalt 1695.—1697. a. näljaaja jälgede all, 1700. a. alul on arhiivandmete najal käsitletud juba varem¹⁾. Siinne rahutu meeoleolu saab osalt oma alguse saksilaste Riia pääle tungimisest (veebruaris 1700) tekkinud kuulujuttudega. Eestimaa kindralkuberner on püüdnud maaelanikke rahustada. Kevadel tulevad ka Ingerimaa kaudu Eestimaale Soome rügemendid ja marsivad läbi Alutaguse Jõhvi — Pungerja maanteed kaudu Liivimaale²⁾. Kohalikkude elanikkude suhe läbistuvaile vägedele jääb sel ajal meile teadmatuks. — Seisukord muutub, kui Venemaa avab Rootsi vastu vaenutegevuse. Septembris tungib Vene vägi Alutagusele, piirab Narvat, röövib ja põletab Alutagusel, nii et umb. 10 miili kaugusel Narvast saab maa raskesti kannatada³⁾. Vaivara, Jõhvi, Lüganuse ja Nigula kihelkond oma põhjapoolisel ja päämiselt eestilise asustusega alal langevad vaenlasele röövialuseks. Rakvere ümbrusse koonduvate Rootsi vägede ja Vene vägede eelsalgad löövad vähemaid lahinguid Puritse ja Ontika juures. Hiljem, kartes Rootsi ülevõimu, taanduvad Vene väed enam ida poole. — Ülalpool mainiti, milline tähtsus oli Vasknarval Ida-Eestimaa kaitses. Seda sõja aegu suurenes tema tähtsus veel asjaoluga, et ta omamine võimaldas omaval vaenupoolel laevastiku julgemat kurseerimist Peipsi järvel kui ka ühendust Narva ümbrusealaga. Sõja-aegseist vaenuliste laevastikkude operatsioonidest ja seisukorrast Peipsi järvel annavad ülevaatlikke teateid Rootsi arhiivide vastava ainstiku najal muu seas Arnold Munthe⁴⁾ ja Otto Sjögren⁵⁾. — Juba 1700. a. oktoobris haaras Schlippenbach Peipsil väikese vene laevastiku, kes Pihkvast Narva tahtis sõita⁶⁾. Narva

1) Muu seas Winkler, König Karl XII. Zug, Balt. Monatschr., 1914.

2) R. K.-A., end. Rüütelk. arh. Lands-Sachen b. d. A. 1700, lk. 14—15, 118, 201—202: Vägede koondamisest Liivimaale ja nende tagasi-toomisest sügisel Narva ähvardamisel Vene vägede poolt, v. lähemalt G. Wrangell'il, Der schwedische Anmarsch auf Narva 1700, B. z. K. E., Bd. 9, H. 7—8, lk. 118.

3) Wrangell's Chronik, lk. 67.

4) Arnold Munthe, Karl XII och den ryska sjömakten, I. Stockholm 1924.

5) Otto Sjögren, Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702. Stockholm 1883.

6) Sjögren, op. cit., lk. 5. Rootslesed said siin ses sõjas venelastelt esimese võidumärgi, Pihkva aadlilipu. See esitati kuningas Karl XII:le Tallinnas. Wrangell's Chronik, lk. 69.

pääs oli Vene laevastikul vaba, sest juba siis oli Vasknarva Vene võimkonnas, nagu tsaar Peeter 25. septembril 1700 teatab Andreas Vinius'ele¹⁾). Vasknarva olevat alistunud vabatahtlikult. See on huvitav teade, mille tõepärasus võib olla ebakindel. Kuid iga-tahes polnud Vasknarva seekordne kuulumine Venele kuigi kestev, nagu olid vahelduvad siin järgnevategi aastate võimud. — Vene vägede poolt piiratud Narvat vabastades üldiselt tuntud lahingu läbi 20. novembril, tahab Karl XII mõni päev hiljem isiklikult suunduda Vasknarva suunas venelaste vastu, nagu sellest kõneleb Nordberg, kuid mõningate asjaolude tõttu pöördub ta linna tagasi²⁾. 5. detsembril saadetakse kindralmajor Maydell Soome ratsaväega ja mõne kahuriga Vasknarva, et sääl muretseda endale vene varustusemagasiine, ning nähtavasti ka selleks, et kaitsta Jõhvi—Rannapungerja vahelise suurtee kaudu Laiusele marssivat Rootsi väge vaenlase külg-kallaletungi eest³⁾. 13. detsembril liigub kuningas Narvast terve väega, et minna Lajusele talvekorteritesse. 14. detsembril jõuti Jõhvini, mis sel ajal kuulus kindral Otto Wellingk'ile ja mis vaenlase poolt oli hävitatud nagu ka kirik. 17. detsembril jõuti Iisaku. Kuninga trabandi Oloff Stiernhök'ki kaardiväe-kompanii asus Jookijla's, praeguses Jõugas, ühe vene taluniku Anniska Vannj juures⁴⁾. Seega jõuti juba vene rahvastiku asumisalale. Stiernhök teeb siinjuures meid huvitava märkuse, et kõik talupojad olid siin põgenenud metsadesse ja jätnud küla tühjaks⁵⁾. — Teate järele võib oletada, et kohalik vene rahvastik kartis läbimarssivat rootsi väge; see asjaolu võimaldab oletada, et selgi puhul kohaliku rahvastiku suhe ei olnud Rootsi võimu vastu mitte iseäranis sõbralik⁶⁾. — 18. detsembril jõuab vägi Kauksi

1) Устряловъ, IV, ч. 2. Приложение (I) lk. 4. Ka Romodanovski'le v. sama lk., nr. 5.

2) Nordberg I, lk. 225, § 238.

3) Samuel E. Bring, Drabanten och kaptenen vid lifgardet Oloff Stiernhök's journal 1700—1703. Karolinska Förbund. Årsbok 1912, lk. 367.

4) Päävaraamat, Karol. Förb. Årsb. 1912, lk. 368—369.

5) „... alla bönderna här woro lupna äth skoghen och lämnatt byn ödhe“. Op. cit., lk. 369.

6) Siin võiks tähendada, et kohalik rahvas Iisaku kihelkonnas mäletab veel mõningaid suusõnalisi traditsioone sellest rootslaste läbimarssimisest. Käesoleval juhusel langeb rahvamälestus Stiernhök'ki mainitud märkusega kokku. Kõneldakse, et „kui roots läbi läks mööda suurt maanteed, põgenesid elanikud metsadesse, kuhu augud kaevasid ja kus elasid. Teised jälle põgenesid üle järve Vene poolele. See sündinud kõik hirmul rootslaste ja röövimise eest.“ Edasi mainitakse veel: „Suure Põhja sõja ajal läks siit sõjavägi läbi. Olid korteris nuhtluseks elanikkudele.“ Traditsioon A. Baumann'ilt Kauksi külast käesoleva kirjutajale

külani. Sääil asus ihukaitse-väe kompanii jällegi vene algupära oleva taluniku Johan Mikla pojika juures¹⁾. 20. sama kuu päeval jõutakse Laiusele. Nähtavasti kindral Maydell'i väeosa tagasi-tõmbumisel Vasknarvast on rootsi vägedele järgnenud rõõvivad vene salgad, millise teate saamisel 22. detsembril rootslaste väe-salk vaenlase vastu välja saadetakse²⁾. See teade tõendab, et vene väed pole osutanud endale hõimse rahvastiku vastu tõeliselt järjekindlat vastutulekut, kuigi nad seda sõja alul töötavad³⁾. Sest Oudova juures asus Kelch'i teatel mõni tuhat venelast, kel-ledest tuli üksikuid salku ajuti Vasknarvast üle jää, et siin-sääil seisvaid taluhooneid rõõvida ja põletada. Nii nende vastu kui ka Oudova kindluse äravõtmiseks ning selle ümberkaudse ala mak-sustamiseks saadetaksegi välja 1700. a. jõulude ja uueaasta vahel Magnus Stenbock 600 mehega ja mõne kahuriga. Stenbock'i eks-peditsoon, vaatamata oma Oudovani välja jõudmisele, nurjub ja ta peab ülesannet õiendamata tagasi pöörduma⁴⁾. See ekspedit-sioon oli üks ebaõnnestunumaid osi Karl XII poolt kästud offen-siivist 1701. a. alul⁵⁾.

Hiljem, kui järv ja jõgi jääst vabanesid, moodustasid nad teatud määral loomuliku kaitsejoone vaenlase vastu. (Sel vees-tikul tegeles esialgu 7 sõidukist koosnev vene laevastik⁶⁾.)

Aasta keskel jätkub Rootsi offensiiv ilma eriliste suuremate vahejuhtumusteta ja eduta Eestimaa ning Põhja-Liivimaa piiridel, kusjuures aga Vasknarval ei olnud suuremat ülesannet baasina. Sel ajal, kui Karl XII siirdus Düüna äärde, peab Rudolf Horn võtma ette käigu Oudova vastu ja Cronhiort teeb vähema diver-siooni üle Soome piiride⁷⁾. Kuid Horn'ile usaldatud ülesanne osutub täideviimatuks ja Vene salkade retked Narva ümbrusse muutuvad ikka kardetavamaiks⁸⁾. Hävitatakse kohalikkude ela-nikkude vara ja elu. — Sel suvel peetakse Narva ja Tartu vahe-list liikumisteed Vasknarva kaudu nähtavasti siiski veel küllalt häda-

tema rahvaluule ja ajaloolise traditsiooni kogumisel Iisaku kihelkonnast E. Kirjanduse Seltsile 1924. a. suvel. V. ka O. Liiv, Oloff Stiernhök'i päevaraamat. Põhja Kodu nr. 125, lk. 3, 6. novembr. 1926.

1) Karol. Förb. Årsb. 1912, lk. 369.

2) ibidem, lk. 369.

3) Kelch, Continuation, lk. 134.

4) Kelch, Continuation, lk. 176; Munthe, op. cit., lk. 62—63.

5) Sjögren, Försvarskriget, lk. 5.

6) Munthe, op. cit., lk. 73.

7) Sjögren, op. cit., lk. 7.

8) Sjögren, op. cit., lk. 9.

ohutuks, nagu näitab seda 4 paadiga umbes 240-mehelise salga transporteerimise Tartu 1). Vasknarva on uuesti kindlalt Rootsi võimuses. — Kuid juba sama 1701. aasta suvel algab vaenlase pääletung Peipsi järve idakaldalt, Oudova juurest. Juba juunis ja juulis olid venelased Peipsi läänekaldal põletanud maha hulk külasid ja viinud ära vangidena üle 6000 mehe 2). Kuivõrt see arv täpsalt tõele vastab, ei ole siin koht vaadelda, küll aga võib juhtida tähelepanu põletamise ja röövimise tõsiasjale enesele siinsel alal. Peipsi järv mängis nende pääletungide puhul võrdlemisi tähtsat osa nagu ka Eesti- ja Liivimaa defensiivsõjas; ta võimaldas kaldaveersel alal opereerivatele pooltele laevastiku toetust. — Vaenlase tegevust valvasid sel ajal kohal dragunid major de Molin'i juhatusel, kelle valvepiirkond ulatus Vasknarvast Alatskivini 3). Augustis ei suuda Molin enam takistada venelaste poolt eelkantside ehitamist Vasknarva vastu venepoolsele kaldale 4). Vasknarva saab nüüd toetuspunktiks venelaste rünnakuile Eestimaa vastu, mis septembri lõpul muutuvad juba õige rahunähtavaks ja oktoobrikuu jooksul võtavad ikka suurema ulatuse. Osalt sünnivad need rünnakud maanteed kaudu, mööda Peipsi põhjapoolset kallast, kusjuures kasutati toetuskohana Vasknarva kindlustusi, osalt lotjadel üle Peipsi 5).

Nende siht oli, röövides lagedaks ümberkaudset ala, valla-

1) Jan Gummert Narvast 6. juulil 1701 tsaarile. Устряловъ, IV, 2., lk. 216—217.

2) Sjögren, op. cit., lk. 14; Munthe, lk. 68.

3) Sjögren, op. cit., lk. 18—19.

4) Sjögren, op. cit., lk. 19—20: Kuna vene väed sel ajal ka Lubani järve juures elavamalt tegelesid, siis arvab Sjögren põhjendatult, et venelased oma teotsemisega väeliini, kui seda nii võiks nimetada, mõlemas äärmises punktis, Lubani juures ja Vasknarvas Liivi- ja Eestimaa kaitsjaks jäetud Schlippenbach'i jõude pooleks püüsid jagada ja tema tähelepanu hajutada mõlemasse punkti; sellega loodeti teda hiljem kergemini lüüa. V. op. cit., lk. 33.

5) Sjögren, op. cit., lk. 32—33. Asjaolu, et venelased nii tähtsa punkti kui Vasknarva juures ja selle vastas end tugevasti kindlustavad, teeb Narva komandandi Rudolf Horn'i rahunuks; ta nõuab Schlippenbach'ilt suuremate ettevaatusabinõude tarvitusele võtmist. Saadetaksegi Vasknarva ooberstleitnant B. W. Taube 270 mehe ja 4 kahuriga, et hävitada venelaste eelkante. Taube'le järve poolt toetuse andmiseks kasutatakse Vasknarva juurde ka Peipsi Rootsi laevastiku ülem Hockeflyekt koos oma eskaadriga. Venelased on end aga küllalt tugevasti kindlustanud, nii et rootslased neile oma väheste jõududega kallale ei julge tungida. Venelased korraldavad ise haaranguid rootslaste vastu, kelledel on tegemist nende tagasilöömisega. Siinjuures oleks nimetatav, et Peipsi Rootsi laevastiku aitasid moodustada ka Varknarvas õnnekombel muretsetud 4—5 lotja ilma taklasita ja purjedeta. Munthe, op. cit., lk. 75.

tada Alatskivi juures asuvaid varustusmagasine, kus valvel oli major Hastfer 120 mehega.

Venelased olid suutnud ehitada endale Peipsi järvel laevastiku, mis oli arvulises ülekaalus Rootsi omast. See laevastik liikus järvel juba 1702. a. mais¹⁾. Ka Vasknarva juures, vene-poolsel kaldal jätkasid venelased seisukohtade kindlustamist ja vägede juurdetoomist, mis kestvalt hoidis ärevuses Rudolf Horn'i. Ka Schlippenbach kartis venelaste rünnakut siit kandist²⁾. — Kelchi³⁾ teatel asusid augustikuul Vasknarva „postil“ Viru ja Lääne rügemendid, kes hiljem, kui venelased korraldasid suurema sissetungi Ingerisse, Horn'i käsul Narva koondati³⁾; sellega õeldi nagu vabatahtlikult Vasknarva valdamisest lahti. Muidugi pidi valik sündima vaenlase haarangu kartusel Narva kaitsmise kasuks. Siit pääle langebki Vasknarva ja temaga koos ta ümbruse ala tema vene rahvastikuga Vene otsesema mõju ja võimu alla. Nagu nimetatud, on Vasknarva mahajätmine olnud osalt tingitud väe vähesusest mõnes tähtsamas punktis (nii Narvas), kuhu meeskond siit viidigi. Osalt on see aga seletatav ka raskustega, mis seisid ühenduses Vasknarva kaitsmisega: Rootsil oli käsutada liig vähe jõudusid vaevaliste liikumiste juures, mis asjaolu eriti tunduv oli Vasknarva võrdlemisi kauge asukoha tõttu Rootsi vägede koonduspunktidest ja teiselt poolt ta lähesuse tõttu Venele, kelle laevastik omakord järvel 1702. a. navigatsiooni ajast pääle Rootsi laevastiku liikumist suurel määral takistas. — Vasknarva mahajätmisel võidi vast loota, et suurte metsade ja soolade tõttu vaenlase ligipääs sügavamale Eestimaale on siitkaudu mitmeti raskendatud; rõhutav on aga asjaolu, et just siit algaski 1703. a. suur vene vägede röövkäik Eesti- ja Liivimaale. Igaks juhtumuseks jäeti Virumaa kaitseks Vasknarva suunas ooberst Otto Rebinder Järva rügemendiga Purtse jõeale. — Juba

1) Sjögren, op. cit., lk. 45.

2) Et takistada siin venelaste võimalikke ettevõtteid, korraldas ooberst Hastfer juulikuul alul siia ühe haarangu. Peipsi laevastik Löschern'i juhatusel toetas teda aktsioonis. Vaenlase kindlustatud seisukohti tulistati laevadelt ja vastaskaldalt nii põhjalikult, et need osalt hävisid; siis maandusid 500 meest, ajasid venelased metsadesse põgenema, olevat süüdanud 19 küla ja hävitanud vaenlase kindlustuste jäänused. Kuuldes aga venelaste kavatsusest vallutada Emajõe suudet ja takistada laevastiku tagasipööramist, koondab Löschern meeskonna laevadele ja jõuab õnnelikult tagasi väljumiskohale. Nii tasusid rootsi väed venelastele osalt sama mõõduga, nagu need Eestimaalgi toimisid. Op. cit., lk. 46.

3) Kelch, Continuation, lk. 306.

20. septembril tuleb mõnesajaline salk venelasi Vasknarva juures üle jõe, põletavad Soontaga külas maha 2 elamut, tapavad 9 elanikku, haavavad 7, ja viivad vangidena kaasa 30 isiku ümber, mehi, naisi ja lapsi¹⁾. Oktoobris tuleb salkkond venelasi Joala mõisa vastas suubuva Pljussa juures üle jõe, tungib Joala veskini, mille maha põletab ja mõned isikud vangi viib²⁾. Sama 1702. a. lõpul kordub jälle röövretk: 12. detsembril tungib Vasknarva juures maasse venelaste salk, lööb ühes külas maha 18 meest, naist ja last, ning viib mõned isikud vangidena kaasa³⁾. Kuigi Peeter I juba sel aastal olevat avaldanud teadaande, kus keelatavat vene vägedele röövtöid, et seetõttu elanikud Liivimaal rahu-likult oma kohtadele võiksid jääda, kui nad end sõtta ei sega⁴⁾, jätkuvad venelaste retked maaelanikkude varanduse järele edasi. Novembris 1702 talvekorterisse asudes korraldavad nad, nagu nägime, oma käike Eesti- ja Ingerimaale edasi. On küsitav, kui palju Alutaguse vene rahvusest elanikud nende all kannatasid; kindel on aga, et ka nende suhtes pole vene väed sugugi alati halastusega toiminud, nagu seda sõja ajal kaitsekirjas lubatakse, kuid teiste aladega võrreldes võisid Vasknarva ümbruse asunikud siia- maani suhteliselt vast ehk enam puutumata jääda. Kelch nimetab seda asjaolu koguni veel 1702. aasta kohta, kirjeldades vene väesalkade halba ümberkäimist Ingeri soome talunikkudega. Ta seab seda vastandiks samade väesalkade hääle suhtumisele kohal elavaile vene talunikkudele, kes seeläbi rootsi sõdurite vastu nähtavasti veelgi vaenulisemaks on muutunud ja ka oma naaberelanikkude soomlaste suhtes mitmesuguseid repressioone on tarvitanud⁵⁾. Sama suhet Alutaguse Peipsiäärsete vene elanikkude ja eestlaste vahel võibki tõenäoliseks pidada, eriti kui silmas peame siinsete vene elanikkude külmust rootslaste vastu 1700. a. lõpul ja seda suurt laastamist, mis osaks sai lähedalasuvale eesti rahvastikuga kihelkonnile, näiteks Viru-Jaagupile⁶⁾. Järgnevate aastate käigud puudutavad aga juba vahenditult vene asustusala. — Röövkäigud korduvad ka 1703. aastal. 21. veebruaril s. a. tabavad rootsi

1) Kelch, Continuation, lk. 306—307.

2) Kelch, op. cit., lk. 312.

3) Kelch, op. cit., lk. 318.

4) Livl. Jahrb. III, Anh., lk. 196 (§ 70).

5) Kelch, Continuation, lk. 312.

6) Veel 1875. a. paigu olid sest laastamisest elavad mälestised rahvatraditsioonide näol alal hoidunud. V. M. Veske kirjeldust: Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875. Dorpat 1877, lk. 34—38. V. W. Wrangel, Ein Bild aus Wierland im Nordischen Kriege. Rev. Bote 1926, nr. 6 u. 7 (dokumendi tekst).

atsavalvurid Peipsil vene kalureid, löövad neist mõned maha ja võtavad kaks vangi¹⁾). Omakord põletasid 24. märtsil, õõajal, mõned üksikud venelased Pungerja ja Kauksi küla maha, nii siis külad, kus asusid osaliselt ka vene rahvusest põlvnenud elanikud, võtsid kaasa rootsi dragunite üksikuid kättejuhtunud hobuseid ja vangidena talunikke, naisi ning lapsi²⁾); sarnasel viisil jätkuvad maale rasket hävingut toovad rünnakud. Suvel püüavad venelased ilma suurema eduta oma 30 laevaga läheneda Peipsilt siiasinna kaldale, et põletada ja röövida, kus võimalik³⁾). Neid on takistanud nende liikumises rootsi laevastik Carl Gustav Löschern von Herzfeldt'i juhatusel⁴⁾). Jaanipäeva paigu hakkavad venelased koonduma Oudova juurde. Säält ilmuvad mõned salgad ka Vasknarva juurde vene poolele; mõned venelased tulid iga päev Eestimaa poole jõge ja niitsid siin heina. Järgmisel nädalal kaovad nad siit ning ehitavad Wihtitsa või Jäma küla juures, mõni kilomeeter Vasknarvast allapoole jõge, palkidest silla üle jõe⁵⁾). Augusti lõpul, kui kavatseti parajasti vilja koristama hakata, tuli teade venelaste üle silla tulekust. Rootslastest asus ooberst-leitnant Lewenhaupt 4—500 draguniga Mäetagusele ja kindralmajor Schlippenbach ise oli väesalgaga Aa mõisas Lüga-

1) Kelch, Continuation, lk. 319.

2) Kelch, op. cit., lk. 320.

3) Kelch, op. cit., lk. 341.

4) Wrangell's Chron., lk. 70.

5) Rootslastel pole venelasi selle juures sugugi takistanud. Kelch'i teatel olla käinud sääl neid ainult üks salk ooberst Freymann'i juhatusel, ja needki vast siis, kui sild juba valmis. Salk ajas sillal asuva nõrga vaenlase valve-meeskonna ära ja hävitas väheke silda, mis aga venelaste poolt peatselt jälle ära parandati. Kelch, op. cit., lk. 348; Gadebusch nimetab, et Schlippenbach'i poolt olid saadetud vaenlaste kohta Narva jõe ääres teateid koguma ja nende ületulekut takistama mitte ooberst Freymann, vaid ooberstleitnandid Heinrich Johann Schlippenbach ja Heinrich Gotth. Buddenbrock. Siinkohal pole see niivõrt tähtis, k-s nimelt rootsi ohvitseridest oli välja komandeeritud salga juht; iseloomulik on aga asjaolu, et salk pääle silla osalist hävitamist Jäma juures (Gadebusch nimetab veel silda, mis venelaste ehitatud, Peetrikabeli (!) ja Vasknarva juures) kiiresti tagasi tõmbus, ilma et sellele teguviisile teda oleks sundinud mingi suurem hädaoht vaenlase poolt. Gadebusch'i arvates oleks salk kohal veidi kauemini pidanud peatuma. Ses suhtes on Gadebusch'il vast õigus, et rootslaste kohal viibimine oleks suurendanud venelaste kartlikkust sissetungimisel, kuid tuleb arvestada ka olusuhteid, millel võisid viibida rootsi sõdurid keset võõrarahvuselist, vaenulist elanikkonda. Venelased on kohal igitahes palju kodusemalt talitanud, mida märgata võib ka nende tugevaist ja väga hoolsalt ehitatud sildadest. V. Livl. Jahrb. III, Anh., § 83 (lk. 242—246).

nuse kihelkonnas, kuna ooberst Brockhusen 100 mehega ta läheduses reservis viibis. Eelvalve oli asetatud kapten Jordan'i juhatusel võrdlemisi kaugele jõest, Terevere juurde. Rootslased on olnud õige ettevaatlikud oma väe asetamisega, sest me ei näe Alutaguse kaguosas pääle kapten Jordan'i salga üldse rootslasi. Ja eelvalve ise on küllalt kartlik, et uskuda võib-olla siinsel venesõbralisel alal meeeldi vastuvõetavat, levitatud valeteadet quasi üle jõe tulnud ja Vasknarva juures viibiva 40.000 venelase üle. Tegelikult tuli üle jõe ainult mõnisada meest, kes pea jälle tagasi läksid. Rootslased tõmbuvad aga üldiselt tagasi, võttes positsiooni Rakvere läheduses ¹⁾).

Augusti viimasel kuupäeval tuli vaenlase vägi kõne all olnud silla kaudu lõplikult üle jõe ja suundus siit üldisemalt tuntuks saanud röövkäigule Alutagusele ja mujale sügavamale Eestimaale. Eesti soost rahvastik on ründava vaenlase ees õige suurt hirmu tundnud, sest ta on põgenenud suurel arvul Narva kindluse kaitsvasse varju ²⁾). Kuigi ei leidu erilisi andmeid, et venelased oleksid milgi viisil sel röövkäigul, nagu mõnel puhul varemgi, venelastest põlvnevat rahvastikku Alutagusel eriliselt säästnud, nagu ta seda on töotanud Peipsiäärsetele venelastele, peab tunnustama, et venelastel on kas kohalikkude vene elanikkude juhatamise või muu tõttu lähemalt teada olnud kohapäälised tingimused nagu ka maastik, millega võimaldub vaenlase tulek Vihtitsa küla juurest läbi soode ja metsade haritud alale, Jõuga küla juurde, kus nad 1. septembril juba oma laagri üles on löönud. — Säält saatis vene vägede juhataja Šeremetjev salku laiali röövima. Osa neist on läinud teed mööda, pikuti Peipsit ja sääil varemaist rünnakuist veel säilinud talusid maha põletanud, maarahvast, — ka naisi ja lapsi, — osalt tapnud, osalt vangidena kaasa võtnud; minnes laevadel üle Pungerja jõe laastavad ja põletavad nad 2. septembril juba Avinurme ümberkaudsetes külades. Nii hävitatakse jällegi vene rahvastikuga ala. Teine suurem väesalk läks Mäetaguse kaudu Lüganusest läbi sügavamale Eestimaale. Kui venelased juba Viljandi alla välja jõudsid, hävitas mahajäetud väiksem vene jala-väe-osa Vihtitsa silla ja läks tagasi Venemaale ³⁾).

1) Kelch, op. cit., lk. 346—347; Munthe, lk. 160—161.

2) Livl. Jahrb. III, Anh. § 83, lk. 246.

3) Kelch, op. cit., lk. 348—351. Ilmesti selleks, et avaldada mõju Eestimaal röövivaisse vene vägedesse, läheb Peipsi rootsi laevastik Schlippenbach'i käsul Vasknarva, kuid teate saamisel vene laevastiku poolt kavatsatud Emajõe suudme võtmisest pöördub laevastik Tartu poole tagasi. Livl. Jahrb. III, Anh. § 84, lk. 246—247.

On tehtud Rootsi kaitsevägede juhatusele Eestimaal etteheiteid maakaitse selleaegse halva korralduse eest, vägede liigkaalumata gruppeerimise ja põhjuseta tagasitõmbumiste pärast. 1703. a. suvel antud korraldused näivad mõnes suhtes neid etteheiteid õigustavat. Pole korraldatud Virumaal sissetungivale ja röövivale vaenlasele kusagil tõsisemat vastupanu, on oldud nähtavasti kuulujuttude mõju all vene vägede arvu suuruselt. Hoolitsetakse peamiselt vaid tugeva Narva piirikindluse kaitse eest ja jäetakse muu ümbruskond vaenlasele avatuks, kes selle tõttu siin mõnes osas tunneb end juba õige kindlana. See Virumaa maarahva nagu saatuse kätte jätmine ilmneb ka kindralkuberner Axel Julius de la Gardie' korraldusest koondada talupoegi Kolga metsadesse vaenlasele vastupanuks ¹⁾.

Ka järgmisel aastal ei lõpe venelaste röövkäigud. Nii 1704. a., peatselt uueaasta järel, koguneb Vasknarva juurde jälle mõnisada venelast, kes pidanud sääl kolmekuninga-päeval isegi veepühitsemist jälle. 15. jaanuaril läks vene ratsanikke piki Peipsi kallast Pungerjani, kust järgmisel päeval Tartumaale Torma kihelkonda tungiti ja seda laastati ²⁾. Ja hiljemgi, sügise poole, kui Peeter I Narva alla tulles on andnud välismaalaste mõjul „Liivimaa alamatele“ kaitsekirja ning keelanud hirmsa röövsõja pidamise, pole see aidanud, vähemalt esialgu ³⁾. Näiteks pole Narva äravõtmise järel, kus idapoolne Virumaa langes venelaste rippuvusse, veelgi lõpetatud laastamist ⁴⁾. Et aga venelased tundsid end siin juba enne Narva võtmist võrdlemisi julgetena, võib näha asjaolust, et nende väed Tartu vallutamise järel säält Narva marssisid ja et ka kahurid ning laskemoon ilma rootslaste haarangut kartmata Narva saadeti ⁵⁾.

Vene poolt on esialgu püütud kasutada nii kohalikkude kui ka Ingerimaa vene soost elanikkude meelsust, mis sõja puhul kaldus Vene poole vähemalt Ingerimaal. Omakord vene soost elanikke Rootsi poolel pole usaldatud juba varakult, sest juba 1588. a. leiame teate, mis kõneleb, et Narva ja Jaanlinna aleviku venelased olevat Novgorodi informeerinud Rootsi asjadest Narvas ⁶⁾. Ka Rootsi-Vene sõja ajal 1656.—58. a. on venelased Ingeris olnud rootslaste

1) Kelch, op. cit., lk. 346.

2) Kelch, op. cit., lk. 359.

3) Kelch, op. cit., lk. 426.

4) Kelch, op. cit., lk. 429—430.

5) Livl. Jahrb. III, Anh. § 110, lk. 344—345.

6) Tawaststjerna, op. cit., lk. 586.

vastu õige vaenulised¹⁾. Põhja sõja ajal ei kujuta Kelch Peipsi järve ääres asuvaid venelasi kuigi usaldusväärseina; ta ütleb, et midu oleks järvi erilisel hääks kaitseks Eestimaale, kui sääl asuvad elanikud ainult armastaksid isamaad, oleksid hoolsamad ja osavamad kalastuses ja käsitaksid Jumala õnnistust paremini kui nüüd²⁾. Juhtumisel, kui Vasknarva ja Jäma on alistunud 1700. a. lõpu poole vabatahtlikult Venele ja kui Kaporjel on olnud sama kavatsus, iseloomustavad ka need asjaolud kohapäälset vene asustust. Need kolm ala kokku moodustavad umbes 7000 asulaga maa-ala³⁾. Ingeris „sünni ja usu poolest venelased“ — talunikud jäävad sissetunginud vene väe poolt puutumata ja röömutavad nende tuleku üle, aidates ka oma poolt kaasa kiusata taga sääl elavaid soomlasi⁴⁾. Osalt on see sündinud juba alul olnud kavatsusest jätta Ingerit Venele ning muretseda siit oma vägedele moonna, nagu vastava korralduse ka Eestimaal teeb Peeter Vene piirile lähedal asuvate alade üle oma kirjas 5. detsembrist 1700 Boris Šeremetjev'ile⁵⁾. Kuid sugurahva meelsuse siduvmaks endale kindlustamiseks antakse Vene poolt Vasknarva juures ja Peipsi ääres elavaile venelasile kaitsekindlustamise kirju⁶⁾. On võimalik, et nendel esialgu sõja lahtipuhkemisel oligi mõju kohalisse rahvastikku, muutes teda Rootsi võimu vastu umbusklikuks ja kartlikuks, nagu seda näiteks võisimegi näha rootslaste läbimarssimisel kõnealusest maa-alast detsembrist 1700, Laiusele talvekorterisse mineku puhul. Muu Eestimaa ala suhtes ei tarvitatud Vene poolt kaitsekirju, ja vene vägede endi juures ei omanud need kaitsekirjadki hiljem mingit nähtavat mõju. Juba varsti, nagu seda näha ülalesitatud sündmustikust 1700.—1704. a. jooksul,

1) Carlon, op. cit., lk. 26 ja 27.

2) Kelch, op. cit., lk. 233. — Kui Schartau ütleb, et üldiselt olnud Eestimaa enam rootsimeelne kui Liivimaa, siis ei vasta tõele see märkus Peipsiäärese vene rahvastiku suhtes. Schartau, De svenska Östersjöprovinserna, 2—3 (Särtryck), lk. 16.

3) Устряловъ IV, 2, прил. (I), nr. 4 (lk. 4), Peetri kiri Vinius'ele 25. septembr. 1700.

4) Kelch, op. cit., lk. 134.

5) Устряловъ IV, 2, Прил., nr. 13 (lk. 12): „... ближнихъ мѣсть беречь...“

6) Kelch, op. cit., lk. 134: „Auch gaben sie bey Wask Narva und an der Peibas denen Bauren anfänglich Salvegarde Briefe...“ Ka Karl XII poolt on antud kaitsekirji (universaal) vene alamaille, nii Narvas 3. detsembril 1700 (— v. Устряловъ IV, 2, Прил. II, nr. 51, lk. 182—184); kui palju see on mõju avaldanud, jääb meile teadmatuks. Kelch'i teatel ei ole ta venelaste röövkäike sugugi lõpetanud, mis eriti talvel sündisid üle kinnikülmunud vete jää. Kelch, op. cit., lk. 174—175.

leiame vene röövretki ka kaitsekirjadega „varustatud“ alale. 4 kihelkonda, nende seas Vaivara ja Jõhvi, laastatakse vaenlase poolt¹⁾. Venelased — eriti Vasknarva ümbruskonnas — nagu eelpool juba öeldud, võisid vene salkade rüüstamise all ainult suhteliselt võrdlemisi vähem kannatada kui teised Eesti alad, mis venelastele olid kättesaadavad. Saates oma tuntu aruande Peetrile 1703. a. suurröövi kohta, ei tarvitse aga Šeremetjev jätta nimeitamata laastatud alana ka maad Peipsi juurest kuni Narva jõe suudmeni ja Laiuselt Narva poole 2 miili kauguselt jne.²⁾. Et Alutaguse kaguosa tööpoolest on kannatanud, seda tõendab ka n. n. „Inquisition über die Güter Ehstlands im Jahre 1712“ oma vastavas osas³⁾.

Narva langemisega venelaste kätte a. 1704 muutub põhjalikult ka Alutaguse alluvus-vahekord. 1704. a. moodustatakse Vaivara, Jõhvi, Lüganuse ja Viru-Nigula kihelkonnast eriline maakond iseseisva omavalitsusega Narvas. 1708. a. ühendatakse maakond Ingerimaa kubermanguga. 1719. a., Vene riigi jaotamisel kubermangudesse ja provintsidesse, kuulub Narva provintsi Ingerimaa külge. Narva provintsi juurde loeti ka Nyslotti või Vasknarva (uue nimetusega Sõrenetsi) lään ning Tartu linn maakonnaga. Viimane eraldati varsti Narvast, nagu ka selle provintsi Eestimaa ala⁴⁾. Kuigi see aeg ei kuulu enam otseselt käesoleva töö vaatluspiiridesse, olgu jälitud siin siiski asustuse seisukorda Vene võimu alul, et paremini mõista Rootsi-aegse vene asustuse olukorda selle

1) Kelch, op. cit., lk. 135.

2) Устряловъ, IV, 2. lk. 249. Siin pole vahest huvitusemärgida, et Eesti- ja Liivimaa järve läheduses elav rahvastik, olles terroriseeritud tihedaist vene röövkäikudest, on kohati nähtavasti kasutanud Peipsi venepoolse kallasmaa kaitstud olukorda laastamiste suhtes venelaste poolt, kuna see ala kuulus Vene alla otseselt. Nii on põgenenud arvatavasti Põhja sõja ajal eestlasi üle järvekitsuse Mehikoorma kohal venepoolsele kaldale ja asutanud siia eesti asunduse, mis nii on üks vanemaid Venes. Algasundus kannab Luuküla nime, koostudes enne ilmasõda juba 7 hingemaa-külast, kokku 300 perekonnaga, ja asub Oudova kreisis Remda valdas, 8 versta Mehikoorma alevist eemal. A. Nigol, Eesti asundused ja asupaigad Venemaal, Tartu 1918, lk. 18, nr. 32. Juba Hupel nimetab tema olemasolu (1773. a. paigu). V. Topogr. Nachr. II, Ergänz. z. 1. Bnd., lk. 11.

3) Estl. Liter. Gesellsch., Biblioth. V 2320 (Winkelm. 2. 2911). Manuskript in folio. V. allpool veel lähemalt. Siin jäägu mainimata traditsioonid vene külade hävinemise üle Põhja sõja ajal Alutagusel, mis leiduvad K. Tiisiku kirjutises, Врем. Эстл. ryб. II, lk. 86.

4) V. Osten-Sacken, Balt. Monatschr. 1911, lk. 136—138; Ivangorod, Beilage z. Stzbr. d. Narv. Alt.-Gesellsch. v. 8. Sept. 1865, lk. 9—10; изъ архива, III т., № 49, lk. 303—304; A. v. Gernet, Gesch. u. System, lk. 3.

ajastu lõpul ja et saada täielikuma ülevaate kolonisatsiooni-käigust.

Vene aja alul on märgata koha pääl uut asunikkuude sissevoolu Venemaa poolt. Selleks andsid põhjust Eesti ala võrdlemisi suur lagedus elanikest ühes ta kaasnähtusega — maaalade rendile või orjuseks omandamise avara võimalusega. Seda maa elanikkude vähesust tõendavad sõjaaegsed laastamised ja katk. Kuigi katk kõige enam ohvraid oli nõudnud Harju- ja Läänemaal¹⁾, kannatas ka Virumaa koos Alutagusega selle all tugevasti. Ka sõja ajal oli mõisa-aladelt rohkesti talupoegi ära põgenenud²⁾. Maa asustuse harvusest võib anda kujuka tunnistuse ülal kord juba mainitud „Inquisition über die Güter Ehstlands im Jahre 1712“. Selle esimese veneaegse revisjoni juures on arvatud iga adramaa pääle 12 töötavat meeshinge 15. kuni 60. eluaastani³⁾. Nii on näiteks Lüganuse kihelkonnas Aidu külas sõja ja katku ajal surnud 170 inimest, elab 54⁴⁾. Lüganuse külas on surnud 120, elab 39⁵⁾, Purtse külas on surnud 105, elab 12⁶⁾, Varja külas on surnud 183, elab 29⁷⁾, Nehatus on surnud 55, elab 5⁸⁾ jne. Vaivara ja Jõhvi kihelkonna kohta võiksime sõja ja katku tagajärgede üle saada veel täpsama pildi. Mainitud revisjoni Vaivara ja Jõhvi osa põhjal võiks säada kokku järgnev tabel (v. lk. 51) mõisaalade järele.

Revisjonis mainitud surnud ja elusate elanikkude arvudes võib esineda eksitusi, kuid need ei saa olla kuigi suurelatuselised ega muuda esitatud andmeist selguvat pilti kuigi palju. Arvudest näeme, et mõisaalad on üldiselt igal pool katku, nälja ja sõja läbi kannatanud⁹⁾; ka need alad, kus asus eriliselt rohkesti sisse-

1) Körber, Abhandl. v. d. Pest, lk. 63.

2) Et sõja ajal mõisnikud tihti ise põgenema olid sunnitud, ei saanud nad oma mõisa-alalt samuti sõja ajal ärapõgenenud talupoegi tagasi nõuda. Eestimaa rüütelkonna maapäeva koosolekul, 21. juuni 1712. a. daatumil all, lubatakse neid talupoegi, leseksjäänud naisi, sulaseid, tüdrukuid, lapsi jt. tagasi nõuda. Vrdl. Wrede, Collect. Esth., lk. 182, Mss. Estl. Literär. Gesellsch. rmtk.

3) Vrdl. Reinh. Baron Uexküll, Verzeichniz der Rittergüter in Ehstland, lk. 71.

4) Inquisition i. J. 1712, lk. 29.

5) Inquisition, lk. 33.

6) Inquisition, lk. 37.

7) Inquisition, lk. 38.

8) Inquisition, lk. 38.

9) R. Winkler'i arvates on suremus terve Eestimaa kohta 1710. a. katku ajal tõusnud 60% resp. 72%:ni tervest elanikkude arvust. V. tema „Zur Geschichte der Pest von 1657 in Reval und Estland“, lk. 10. See arv on küllalt usaldusväärne, kui tutvuda lähemalt 1712. a. revisjoni tulemustega.

Vaivara ja Jõhvi kihelkond 1712. a.

Mõisa nimetus	Asustatud talude ehk adramaade hulk	Elab	Surnud
Jõhvi ¹⁾	32 talu	71 inim.	131 inim.
Edise ²⁾	25 "	66 "	85 "
Illuka ³⁾	10 talu; $2\frac{5}{12}$ adram.	32 "	49 "
Kurtna ⁴⁾	15 " $7\frac{17}{24}$ "	64 "	25 "
Sompa ⁵⁾	7 " $1\frac{3}{4}$ "	19 "	125 "
Agimala ⁶⁾	5 " $1\frac{1}{6}$ "	15 "	35 "
Terevere ⁷⁾	9 " $1\frac{17}{24}$ "	31 "	58 "
Ohakvere ⁸⁾	10 " $2\frac{5}{12}$ "	32 "	34 "
Errida ⁹⁾	13 " 2 "	31 "	70 "
Mäetaga ¹⁰⁾	15 " $3\frac{1}{2}$ "	44 "	102 "
Türsamäe ¹¹⁾	—	—	?
Kukruse ¹²⁾	$1\frac{1}{2}$ adram.	17 "	41 "
Päite ¹³⁾	—	—	?
Raustvere ¹⁴⁾	$\frac{1}{3}$ adram.	4 "	9 "
Toila ¹⁵⁾	$1\frac{1}{3}$ "	27 "	34 "
Perivere ¹⁶⁾	—	2 "	3 "
Türsalu (Järve) ¹⁷⁾	$1\frac{5}{24}$ adram.	18 "	34 "
Kiikla ¹⁸⁾	$2\frac{5}{6}$ "	38 "	74 "
Kohtla ¹⁹⁾	$2\frac{1}{4}$ "	25 "	49 "
Kalina ²⁰⁾	$1\frac{5}{12}$ "	16 "	44 "
Pühajõgi ²¹⁾	$\frac{2}{3}$ "	8 "	21 "
Ontika ²²⁾	$1\frac{1}{6}$ "	17 "	48 "
Kollota-Repniku ²³⁾	—	3 "	3 "

1) Inquisition, lk. 2—5; mõisa alal veel 6 saunikkohta. Pootsiku külas Jõhvi mõisa all elus 2 peremeest, 2 perenaist ja 2 alaealist last, kokku 6 inimest. Katku surnud 2 peremeest, 3 perenaist, 3 täiskasvanud poega, 1 täiskasvanud tütar, 7 sulast ja 2 alaealist last, kokku 18. Alajõel, mis küll loendatud Jõhvi mõisa all, kuid ei kuulu sellele, on surnud katku 3 peremeest, 3 perenaist ja 1 laps, kokku 7 inimest. Soomveres ehk Sooveres elab 28, surnud katku 31 inimest.

2) Säalsamas (ka edaspidi) lk. 25—26.

3) Lk. 8—9; mõisa alal veel üks saunik naisega. Lehtepää külas elus 11 inimest, surnud 26; Tarakuse külas elus 14, surnud 10; Imatus elus 3 peremeest, 3 perenaist, 1 täiskasvanud poeg, 1 täiskasvanud tütar, kokku 8; surnud 13 inimest.

4) Lk. 4—7; mõisa alal veel 2 saunikut, neist 1 naisemees. Raustvere külas on asustatud 7 talu; elus 23 inimest, surnud 9; Kondo külas ei loendata üldse surnuid, elab 2 peret (7 inimest); Sootaga külas samuti ei näi surnuid olevat; asub sääl 4 peret (10 inimest).

rännanud venelaste järeltulijaid, näiteks Jõhvi, Illuka, Terevere, Ohakvere, Mäetaga, Kiikla jt. Ainult Kurtna mõisa ala näib olevat vähem kannatanud. Kahjuks puuduvad meil andmed Vasknarva ala ja Vihtitsa või Jäma küla kohta, mis asus varem kroonumaal ja kuulus Vene ajal esialgu Narva komandandile. — Revisjon korraldati 1712. a. veebruaris koha pääl, kuid hiljem on kohal jälle katk puhkenud, nagu seda näeme näiteks Eestimaa maanõunikkude 2. augusti s. a. publikaadist¹⁾. Igatahes on Alutaguse sarnaselt teistele Eestimaa maakondadele sõja tegeliku lõppemise järel Balti provintsidest olnud kaunis nõrgalt asustatud. Harv asustus hakkab Vene poolt jälle täiendust saama. Rootsi aja lõpul ja Vene alul kordub osalt sama nähtus, mis Rootsi aja alguselgi. Siinne sõja kestes arvuliselt tugevasti vähenenud vene rahvastik, kes hoolimata oma ilmsest sümpaatiast sissetungivaile vene vägedele ikkagi oli tunda saanud vägivalda viimaste poolt, saab uuesti lisa venelastelt. See sündis nüüd kergemalt, kuna juurdetulijail ei asunud siirdumisala mitte enam mõnes võõras riigis, nagu see oli varem juhus. Eeskätt on võidud tulla jällegi Vene alale lähemal asuvale nurgale, Vasknarva ümbrusse, Jäma alale. Mälestus sellest tulekust on olnud elav²⁾. Kuid hiljem on tulnud ka

5) Lk. 19—20; mõisa alal veel 3 saunikut naistega.

6) Lk. 13—14; mõisa alal veel 1 saunik naiseaga.

7) Lk. 15—16; külas 9 talu asustatud.

8) Lk. 13—14; mõisa alal veel 1 saunik naiseaga.

9) Lk. 15—16.

10) Lk. 17—18; mõisa alal veel 4 saunikut naistega.

11) Lk. 8—9; „Das Guth Tirsazal liget ganz ödt und wüst . . . Bauren sie sint alle im d. wehrende Krig und Hunger Zeit umb kommen.“

12) Lk. 27.

13) Lk. 11—12; „Dasz Guth Poithoff liget ganz Wüste, und ist kein Baur weder in den Kinnozolhaschen noch In den Poitschen Dorff vor Handen, Sondern sie sind alle in wehrenden Krig ex Hunger umb komen . . .“

14) Lk. 11—12.

15) Lk. 27; mõisa alal veel 3 saunikut naistega.

16) Lk. 27.

17) Lk. 21—22; mõisa alal veel 3 saunikut, neist kaks naistega.

18) Lk. 23—24.

19) Lk. 23—24; alal 3 saunikut, neist 2 naistega.

20) Lk. 11—12.

21) Lk. 8—9.

22) Lk. 19—20; veel 3 saunikut naistega.

23) Lk. 11—12.

1) T. L. A., A. i 12, nr. 2.

2) Bochmann, Das Krongut Wichtisby, Reval. Zeitung 1870, nr. 9 (ка Эстл. Губ. Вѣд. 1870, nr. 3: Майоръ Бохманъ I, Казенное имѣніе Вхитисби).

sügavamale maale kui ka Peipsi äärde. Orjusekoormus Eestimaal ei eraldunud kvantitatiivses suhtes palju Venemaa omast; vaatamata asjaolule, et siit on põgenetud orjuse eest, tuleb siia ikka salaja asunikke Venemaalt¹⁾). Seda asjaolu on märkinud ära isegi sarnased pääliskaudsed, asjaarmastajate vähiklusega ja vene-ortodokssõbralise orientatsiooni kammitas viibivad kompilatsioonid nagu Pšeničnikov'i ja Harusin'i omad²⁾). Bertram'i arutlusi selle küsimuse kohta ei saa üldse tõsisemalt arvestada; tema juures leidub tihti põhjendamatu oletusi, väärteateid ja otse fantaseeringuid³⁾). Need salaja põgenejad tulevad vast paku orjusekoormuse, valitsuse korralduste, vangla või ka rekruteerimise eest, mis asjadest mõningaid neil siinsel ajal polnud karta. Tuleb kalureid, kes vee äärde jäävad, ja maaharijaid, kes esialgu metsades varjul viibivad. Tuleku-ala ei piirdu ainult Alutagusega. Rohkesti on asunud Peipsi läänekaldale, Liivimaale. Räpina ümbrust võiks ses suhtes eriti mainida⁴⁾). Nagu hilisemate ületulekute kohta vastava komisjoni poolt kogutud andmete põhjal ka Vene aja alul põgenenute üle arvata võib, on nad tulnud nii lähemalt, Pihkva alalt, kui ka kaugemalt, Vene sisekubermangudest⁵⁾).

Juba 1712. a. inkvisitsioonis (revisjonis) Vaivara ja Jõhvi kohta leidub märkusi võõraist asunistest ja venelastest. Venemeliši talupoegi esineb sageli ka 1726. a. revisjonis, mis näitab juba palju tihedamat asustust Alutaguse alal kui 1712. a. inkvisitsioon⁶⁾).

Nii kohtame neid Pagari all Jõetagas, Katnurses, Pungeras, Katesnas, Permiskülas, Remnikus, Kuningakülas, Illuka all

1) V. muu seas Сборн. матер. и стат. по ист. Приб. края II, lk. 544.

2) Л. Т. Пшеничниковъ, Русскіе въ Прибалтійскомъ краѣ. Рига 1910, lk. 6; Харузинъ, Пюхтица, lk. 21.

3) Dr. Bertram, Wagien, lk. 38.

4) Juba varemini on siin asunud raskolnikuid ja muid põgenikke Pihkva alalt. 1750. a. paigu on siia kroonu paberivabrikusse Vene sisekubermangudest toodud umbes 150 hinge, kes 19. sajandil vabriku töötamises ette tulnud ajutise tööseisaku tõttu osalt jälle ära on läinud. V. Выборка изъ свѣдѣній, Раппинскій приходъ, lk. 55.

5) 1740. a. asutatud eriline komisjon teeb kindlaks, et Eesti- ja Liivimaa mõisates asub võrdlemisi palju põgenikke Venemaalt. Neid kardeti isegi oma päritolu-paika tagasi saata, sest sellega oleksid mõned mõisad oma tööjõud kaotanud. 13-a. tegevuse kestes on Venemaale siiski tagasi saadetud 1125 inimest. V. küsimuse kohta Сб. матер. и стат. ист. Приб. края II, lk. 544; ka Пшеничниковъ, nim. kirjutus, lk. 7 ja На Чудскомъ озерѣ, lk. 609 (Eesti Rahva Muuseumi Arh. rmtk:s).

6) R. K. A. Revision de anno 1726, Wierland, lk. 318—390 (Jõhvi üle) ja lk. 391 jj. (Vaivara üle).

Ediveres¹⁾, Tarakuses, Imatus, Mäetaguse all Võides; Raustvere alal on salk venelasi-võõraid; edasi asub neid Sompä mõisa all Aues, Varesmetsas, Karulas, Tereveres, Jõhvi all Pootsikus, Kurtna all Raustveres, osalt Lehtepääs, Kiikla all Iisakus, Porskovas, Ahakvere all Ahakveres, Soompäs, Agusalas. Ka Kalinas on märgata 1726. a. revisjoni järele venelaste olemasolu. Hilisemal ajal, pääle 1721. a., leidub võrdlemisi tihti venepäraseid nimesid Narva linna päralt olevatel maadel (Vallisaarel, Kudrukülas, Samokrassis, Hermumäel) ja mujal (Vaivaras jne.)²⁾.

Sellele venelaste salajasele põgenemisele Eestimaaale on pütud juba varakult tõkkeid luua. 2. augustil 1712. a. teatavad Eestimaa maanõunikud publikaadiga, et üle piiri põgenevaid ja end aadlikkudele ja talupoegadele teenistusse andvaid venelasi ei ole luba võtta vastu ega neid oma maal sallida. Keelust üleastujaile määratakse teatav karistus³⁾. Sellel keelul pole olnud siiski soovitavaid tagajärgi, sest 30. juunil 1713 annavad Eestimaa maanõunikud Friedr. v. Löwen ja Bengt Heinz von Bistram uue publikaadi, kus juhitakse tähelepanu eelmisele publikaadile ja korduvalt keelatakse teenistusse võtta vene rahvusest isikuid, kellel pole passi või kindluste komandantide pitsatit ette näidata⁴⁾. Veel kindr.-kub. Apraksin'i korralduses 1726. a. revisjoni kohta, antud Peterburis 23. aprillil 1726, hoiatatakse mõisnikke, et nad vene talunikke-põgenikke oma alale vastu ei võtaks⁵⁾.

Me lõpetame vene kolonisatsiooni vaatluse Alutagusel selle ajaga, mis oma edaspidises käigus enam ei allu käesolevale teemile. See aeg, Rootsi võimu lõpp ja Vene valitsuse algus koha pääl, moodustab nagu mingi tugipunkti Alutaguse vene rahvastiku aja-loos. Kuigi veel edaspidigi sündis ületulek Venemaalt Eesti alale, ei esine ta enam nii märgataval arvul ja perioodidena, kui see oli Rootsi aja alul, kestes ja lõpul. Vene rahvastiku elu koha pääl areneb hiljem 18. ja eriti 19. sajandil lokaalselt enam seotud kujul ja paelub tähelepanu iseäranis 19. sajandil aset leidnud

1) Ediveres, Vaidas, ka Jõhvi külas, Vaivinas ja Atsalamas leidub mõningaid karjala ja ingeri päritoluga elanikke, Vaivaras ja eriti Merikülas jälle soomlasi. R. K. A., Revision d. a. 1726.

2) Поименные списки (ревизскія сказки) pääle 1721. a. (Nii 1759. a.) N. L. A.

3) T. L. A., A i 2, nr. 2. Muu seas: „Das auch nächst dem die Nachricht eingelauffen das viele Reussische Bauern über die Grantztauffen und sich in diesem Hertzogthumb bey denen Edel Leuthen und Bauren in Diensten begeben.“

4) T. L. A., BH 19, 30. juuni 1713. a. publikaat.

5) R. K. A., end. Eestimaa rüütelkonna arhiiv, 1726. a. revisjon.

sündmustega, nagu oma rahvuse kaotamisega-eestistumisega ja usulisel tasapinnal kahe kiriku — ev.-luteri ja kreeka-katoliku — vahelise kokkupõrkega.

Kokkuvõttes näeme, et vene rahvastik on valgunud Alutagusele märgatavamalt kolmel eri ajal. Juba varemajal on olnud asustatud Venele lähedal asuv Peipsi ja jõe vaheline nurk, mis oma rahvastikule viimati lisa saab veel Põhja sõja järele. Vene-Liivi sõja ja 17. sajandi alguse rahutuul aegadel on Alutaguse algupäraselt eesti rahvastik jäänud harvaks ja sel ajal on tekkinud esimene suurem juurdetulek Vene poolt, mida võisid soodustada pääle maa vähese asustuse ka Alutaguse lühikeseajaline kuulumine Vene alla ja talupoegade liiklemise vali kitsendamine Venes 16. sajandi lõpul. Vähemal määral on kestnud venelaste juurdetulek kogu Rootsi ajal, kusjuures hääks tõmbealaks oli Peipsi kaldaveerne oma kalastusevõimalustega. Teine märgatavam juurdetulek on sündinud pääle kirikureformide algust Venes ja raskolnikutevastase terava määruse väljastamist 17. sajandi kaheksakümnendais aastais. See vanausuliste juurdevool on sündinud mitte ükski Alutagusesse, vaid ka Ingerisse jm. ja pole arvuliselt mitte iseäranis suur. Kolmas märgatavam juurdevoolu-periood leidis aset, nagu nägime, Vene aja alul, pääle maad laastavat Põhja sõda ja katku. — Asustusala võttis oma alla pääasjalikult praeguse Iisaku kihelkonna tervena ja Vaivara ning Jõhvi lõunapoolsed osad, üksikjuhtudel ulatudes koguni Soome lahe äärde ja vähemal määral Lüganuse ja Viru-Jaagupi kihelkonna kaguosadesse. Tema kindlamat piiri ei ole võimalik fikseerida. Asutud on suuremal arvul ja ka üksikult juba varem olnud küladesse, võib-olla osalt väikearvuliselt ees leiduva eesti rahvastiku sekka, osalt vast ka koloniseerides seni asustamata ala nii kalda ääres kui ka maa seespool. Suhe eestlaste vastu on selgitamata, kuid rootslaste vastu pole tuntud erilist sümpaatiat, nagu see eriti on ilmnenu peetud sõdade aegu ja osutunud Rootsi võimule koha pääl mõnikord kahjulikuks ja karde-tavaks, näiteks Vasknarva kaitsmiselgi. Venelaste suhe oma siia rännanud rahvastikule on läbikäimise mõttes jäänud võrdlemisi tihe-daks. On püütud kasutada seda suhet teadete hankimiseks ja ka vene vägede toetamiseks sõja-aegadel. Kuid lõplikumalt pole vene vägede poolt siiski säästetud kohapäälsete elanikkude varandust ega elu, nagu juhus seda näha näiteks Põhja sõja esimesil aastail õiendatud röövkäikudest. Vaatamata vastava lubaduse mittepida-misele on kohalik rahvastik ikkagi olnud venesõbralik.

III. PÄÄTÜKK.

Alutaguse administratiivne jagunemine ja vene rahvastiku majanduslik olukord Rootsi aja kestes.

Administratiivse alluvuse suhtes on Alutaguse Rootsi valduse kestes viibinud muutlikes olukorras. Algupäraselt ikka Virumaa külge kuuludes on ta 1500. aastate lõpul liidetud Ingerimaa külge ja jagunenud veel väikesemaisse ühikuisse: Aa, Jõhvi, Narva ja Vasknarva läänisse¹⁾. Neist oli hilisemal ajal Narva lään kõige suurem, Vasknarva lään aga kõige väikesem²⁾. Nii Vasknarva kui ka Aa ja Jõhvi lään kaotasid hiljem oma iseseisvuse ja sattusid Narva lääni alla, esimene umbes 1620. a., teised 1604. a. järel. Me kohtame veel Vasknarva ja Jõhvi lääni kroonuala kui Narva tollivõtja Daniel Simonsson Falck'i rendimaad³⁾. Neist väikesemaisist läänidest on Vasknarva omal esialgu olnud nähtavasti kõige enam lootusi alles jääda, sest Vasknarvast, mis oli lääni keskus, kavatseti kindlustada ja jätta sinna kindel meeskond, kes pidi siis ka valvama Peipsi järve laevanduse julgeolekut⁴⁾. Juba 1617. a. moodustati Narva, Jaanlinna, Jaama ja Kaporje läänist eriline Ingeri maahärrakond ning esimeseks maahärraks säeti siia Karl Gyllenhielm, kes viibis siin kuni 1620. aastani. Valitsuse korraldusi teostasid koha pääl eespoolnimetatud läänide foogtid, kelledele ka kroonumailt talurahvas andameid tõi. Maahärrakond, nagu ta asutati 1617. a., paigutatakse laiemapiirilisse administratiivühikuisse, ühendades nimelt Ingeri ja Käkisalmi alla kuuluvad maaalad Eesti- ja Liivimaaga üheks kindralkubermanguks, ees-

1) Lään ei tähenda siin administratiivset ühikut ses mõttes, nagu see on näiteks juhuks praegu Soomes, kus selle nimetusega märgitakse suuremat maa-ala maakonna või isegi kubermangu mõiste näol. Rootsi-aegsed läänid Eestimaal koosnesid kas endise ordu foogt- ja komtuurkonna kroonule kuuluvaist aladest või veelgi vähemast, näiteks paari kroonule kuulunud mõisa maakompleksist, vastava valitsejaga eesotsas.

2) Vasknarva lääni ala oli palju väikesem kui orduaegne Vasknarva lossi alla kuuluv ala.

3) Almquist, op. cit., II, 3, lk. 667.

4) Loss on tühi 1581. a. vallutamise järel. 1602. a. teeb hertsog Karl korralduse ehitada siia kantsi, mis teostub vaid pikkamööda. 1607. a. paigu kohtame siin päälük Hans Kraft'i. Veel 1615. aastalgi pole kindlustus täiesti valmis, kuid samal aastal saadetakse sinna juba 30-meheline kaitsesalk ja ühtlasi nimetatakse sääl foogt Jost Grym'i (1615—1618), kes makse võtnud ümberkaudseist küladest. Kogu lään koosnes 11. adramaast. Almquist, op. cit., II, 3, lk. 666—667.

otsas esimese kindralkuberneri Johan Skytte'ga. Vahetades paaril korral kindralkubernere kestab säärane administratiivne ühik 1642. aastani, mis aastast Ingerist ja Käkisalmist moodustatakse eriline kindralkuberneri ala ja sinna liidetakse Eestimaalt veel Alutaguse¹⁾. Seekordne Alutaguse eraldatud olu muust Eestimaast ei olnud püsivama vältusega. Alutaguse aadli enese mitmekordseil sooviavaldusil ühendati valitsuse otsusel 17. jaanuarist 1651 Alutaguse uuesti muu Eestimaaga²⁾. Me tuleme allpool veel kord selle aja juurde, kui kirjeldame olusuhteid kirikukorralduse alalt Alutagusel. Ingerimaa alla jäid edaspidisekski ainult Narva linn ja mõned ta juurde kuuluvad läheduskülad, nagu Joala ja Kudruküla. Eestimaa hertsogkonda kuulus Alutaguse kogu järgneval Rootsi valduseajal ja alles Vene aegu, nagu juba mainitud, moodustati päälle Narva langemist 1704. a. neist maadest Narva eriprovincis, mis linna võtmisega jäid enam-vähem rippuvaiks venelastest.

Almquist on arutanud vakuraamatute põhjal, et terves suures Narva läänis, mille suurust võiks identifitseerida umbkaudselt Alutaguse kogualaga, kui sinna lisada veel Vasknarva ja Narva lossilääni maid, mida siin pole arvestatud, oli 1620. a. paigu kuni $506\frac{3}{8}$ adramaad, millest muu seas $286\frac{3}{4}$ seisis tühjana³⁾. See tõendab veelkord, et asustus oli harv. Siiski on varemil aastakümneil asustus olnud veelgi väikesem, sest näiteks 1583. a. koosnes Jõhvi lään 6 külast 38 mantaliga (61 adramaaga) ja 9 vabadikust. 1599. a. oli asustatud $20\frac{7}{8}$ adramaad ja külade arv tõusis juba kümneni. 1600. a. suurenes lään, nii et 1617. a. loeti tas 25 küla $211\frac{3}{4}$ adramaaga⁴⁾; kuigi neist suurem osa oli tühi ja läänile uusi maatükke juurde arvati, võib märgata ikkagi asustatud kohtade rohkenemist. Mõned külad näivad olevat juba õige arvurikka elanikkonnaga. Aastal 1629 näiteks on Jõhvi külas 9 talunikku, Soomveres 3, Pootsikus 6, Alajõel 3 (neist vähemasti üks kindlasti kalur), Purus koguni 21 talunikku⁵⁾. Eelpool nägime, et rahvastik on kannatanud osalt Rootsi-Vene sõja ajal 1656—58, samuti suure nälja ajal, Põhja sõja kestes, eriti aga katku all, mis Rootsi valitsuse-ajajärgu lõpul tugevasti elanikkonna arvu

1) Forsström, lk. 74—76. Ka Akiander, lk. 10.

2) G. O. F. Westling, Mitteil. üb. d. Kirchenverfassung, Beiträge V, lk. 177, nr. 6. O. Liiv, Jooni Lüganuse minevikust, E. Kirj. 1926, lk. 117 jt.

3) Almquist, op. cit., II, 3, lk. 663.

4) Almquist, op. cit., II, 3, lk. 665—666.

5) 1629. a. Jõhvi rendikontraht; Mss. T. Laur'i valdamisel.

kahandas. Tühje alasad, soodsaid asustamiseks, on leidunud Alutagusel kogu siinvaadeldaval ajal.

Osa adramaid läänistati mõisate ja külade näol, teine osa, mis moodustas kroonu ala, anti tihti rendile. Nii oli jäetud kroonule Narva läänist 59 adramaad, milledest 16 adramaad olid talunikkude asustatud, 43 aga tühjad. 1620. a. paigu kuulusid kroonule tervest suurest Narva läänist ainult $46\frac{1}{4}$ adramaad. Nii esinesid maade omanikena koha pääl eraomanikud-mõisnikud ja kroonu, kes maid ka edasi rentis. Kroonurentnikkude seas Rootsi valdusaja esimesel poolel on tähtsamad Clas Grambov'i lesk, kes saab 12 000 taalri eest 19. juul. 1614 Jõhvi läänist $10\frac{1}{2}$ asustatud ja $167\frac{1}{4}$ tühja adramaad pandiks, ning Daniel Simonsson (Falck), kes juba mõnd aega enne 1620. a. on rentinud endale Narva lääni, koos Aa ja Jõhvi alaga, ning Narva linnas saadava tolli 8000 taalri eest. Ta on sel viisil olnud ka Narva maalääni foogt 1620.—1630. a. vahel, on rentinud endale Vasknarva lääni maid ja pikendanud oma rendilepingut paaril korral¹⁾. Mõisnikudesugudest võiks mainida kõigepäält Lode' sugukonda, kes Jõhvi kihelkonna alal on omanud maid juba orduajal; edasi Taube't, Tiesenhausen'it, Tödwen'it, Brakel'it, Hastfer'i jt. Milliseid koormusi talupoegadel tuli kanda nii kroonu kui ka donatsiooni alal, näeme allpool. — Alutagusel on piirdutud ainult läänidesse jaotamisega; ajal, mil Alutagune allus Ingerimaale ja läänid jagunesid sääl venepäraselt pogostidesse, jäi Alutagusel maajaotus muutmatuks. Üldse on Alutaguse omanud mõningaid erioigusi, mis toonitavad veel enam ta niikuinii võrdlemisi eraldatud seisukohta muust Ingerimaast. Nii on Alutaguse aadlil olnud alati kasutada Harju ja Viru õigus kohtuasjus ja muus õigusnormides; ses suhtes on ta allunud ka Tallinna kubernangule, kusjuures aga majanduslikke koormusi õigus pääle panna oli Narva komandandil²⁾. Pole mingit põhjust arvata, nagu oleksid Alutaguse vene talunikkude kohta olnud maksvad erilised õiguslikud ja majanduslikud tingimused, mis oleksid lubanud vahet teha ses suhtes nende ja eesti talunikkude vahel³⁾. Ainult vast tulnud või ranna ääres kalastusest elavad asunikud on võinud esialgu kasutada teissuguseid tingimusi.

1) Almquist, op. cit., II, 3, lk. 663—666.

2) Rechte des Adels im Districte Allentacken bei Narva aus des Mannrichters Gerhard Lode Rechtsbuch von 1645 (ekstraktid kuninglikk. resolutsioonidest a. 1629 ja 1634). Archiv f. d. G. L., E. u. K., VII, lk. 112.

3) V. muu seas A. v. Gernet, Gesch. u. Syst., lk. 52.

Vene rahvastikku võib kohata siin päämiselt kolmel viisil elamas: talunikena, vabadikena ja kalureina jõe ning järve ääres. Viimased on võinud veel leida elatist lodjameestena ja metsatöolistena. Vabadikke-venelasi leidub eesti elanikkonnaga külades, kus talud on juba kõik asustatud. Nii esinevad bobolid Pet. Fomme Ferresk 1629. a. Puru külas, Soomveres Mihso bobol¹⁾ jt. Iseäranis palju maad pole vene talunikukude käes nähtavasti olnud²⁾.

Mis puutub talunikukude majanduslikku elujärge, siis ei näi see olevat kaugeltki kõige viletsam. Veel pääle Põhja sõja laastamist ja üldist vaesenemist katku läbi leiame a. 1712 vene külades suhteliselt külluses koduloomi, kui võrrelda nende arvukust ellujäänud perede talumaa suurusega. Nii tuleb Agusalas 2 pere pääle 2 härja, 2 hobust, 3 lehma³⁾; Pootsikus 2 pere pääle 5 härja ja 3 lehma⁴⁾; Raustveres 7 talu pääle 9 härja ja 9 lehma. Kondo külas 2 peremehel 3 härja ja 3 lehma⁵⁾, Sootaga 4 peres 5 härja, 1 hobune, 4 lehma, Tereveres 9 talu pääle 18 härja ja 7 lehma⁶⁾. Suure metsarohkuse tõttu on asunikel arvatavasti õigus kasutada oma tarbeiks ka ümberkaudset metsa. Sellane õigus on igatahes Soenpe, Auwe ja Peri küla elanikel juba 15. sajandi esimesest poolest pääle⁷⁾. Kui asunikukude seas tekkis arusaamatusi või tülisid, lahendati küsimused mõisahärra või vastava komisjoni poolt. Talurahva kaebete põhjal on tehtud leppeid kohalikkude mõisnikkude vahel, nagu seda tõendavad „Brieflade's“ avaldatud ürikud⁸⁾. Piiril ja selle läheduses elava rahvastiku tüliasju ja kaebaid lahendas Rootsi aja lõpupoolel Vasknarva asutatud vastav komisjon⁹⁾.

Kellele kuulusid Rootsi ajal maad koha pääl, seda käsitleb lähemalt pääle Almqvist'i veel Paucker¹⁰⁾, ka õpetaja Wrede

1) Jõhvi rendikontraht a. 1629.

2) Nii on näiteks veel 1770. aastate paigu Jõhvi klk.:a 234^{27/140} adramaast venelaste poolt 23 adramaad olnud asustatud. Vrdl. A. Hupel, Topogr. Nachr. III, lk. 461. V. ka Inquisition (1712), lk. 4—5; 6—7; 13—14; 15—16.

3) Inquisition (1712), lk. 13—14.

4) *ibid.*, lk. 4—5.

5) *ibid.*, lk. 6—7.

6) *ibid.*, lk. 15—16.

7) Brfl. I, nr. 134 (ka mõnedel teistel kohapäälsetel küladel oli see õigus).

8) Brfl. II, nr. nr. 558, 560, 623, 687.

9) R. K. A. Eestimaa kubermangu plakaadid, Placata von 1680 bis 1689, nr. 48 (Eestimaa ja Tallinna kuberner Robert Lichrone' plakaat 11. maist 1685).

10) Paucker, Ehstl. Landgüter u. d. Bes. z. Z. d. Schw.-Herrs. II, 1, lk. 4, 8—46.

kõneleb sellest 1700. a. kohta¹⁾. Osa kroonuala, mis 17. sajandi esimesel veerandil välja renditi, läks hiljem ostu või donatsiooni teel eraomanduseks. Vasknarva-poolne nurk jääb aga nähtavasti kroonu kätte; ka reduktsioon toob kroonule mõne ala tagasi. 1696. a. nimetatakse kroonu omandusena mõisaid nagu Jõhvi, Ahakvere, Pagari ja Voorepere, Pühajõe, Joala, Toila, Vihtitsa, Terevere jt. Nii on vene asunikud elanud osalt era-, osalt kroonumaal. Osa maid kuulus Narvale ja mõned külad Peipsi läheduseski tasusid makse mitte mõisa, vaid Narva. Agusala ja Alajõe küla toimised nii veel Vene aja alul²⁾.

Millised koormused olid Rootsi ajal ja Vene aja alul kohalistel talunikel kanda mõisaomanikkude suhtes, see selgub vähemal määral kaasaegseist vakuraamatuid ja revisjonidest. 1586. a. tuli iga adramaa kohta makse rahas 1 taaler 20 ööri, pääle selle lõikuse kümnend koos muude andamitega³⁾. Seda kohustusemäära ei võiks veel nimetada iseäranis rõhuvaks. — Orjusemäärad olid mitmesugused, igal mõisal erisuuruses, kuid siingi ei kohta väga raskeid tingimusi. Nii nimetab 1629. a. Jõhvi rendikontraht, et Puru külas käivad vabadikud-venelased oma leivas 4 nädalat mõisa lõikusele, muidu on nad aga vabad. 1637. a. maa-nimistus on orjusemäärad juba kurnavamad, kuigi mitte kõigil mõisaaladel. Keskmiselt kõigub vene talunikkude resp. vabadikkude mõisategu nädalas 2—3 päeva vahel, tõustes mõnikord aga ka 4—6 päevani. Mõisateoks pidid talunikud oma tööloomad, eeskätt härjad, ise kaasa tooma. Jõhvi mõisa all Tammiku külas käib näiteks talunik Steffan mõisas 2 päeva, Pootsiku külas Stephan aga 3 päeva nädalas⁴⁾. Mäetagusele alluvas Kõrvetaguses teevad venelased Daniel ja Peter mõisale nädalas 2 päeva tegu, Piirikülas aga talunikud Pawell, Zachar, Wasiell, Ossip, Aleska 3 ja 4 päeva⁵⁾; Türpsalus Pawel 4 päeva, Pawel Iwan 2 päeva⁶⁾. Jõugas töötatakse (Stefan, Ignati) samuti 2 päeva nädalas⁷⁾. Vene asustus, mis ulatus Lüganuse kihelkonda (Maidla ja Aidu all Suur-Aidu külas Wotrushka, Siemon, Boroffka, Kirill, Ilia, Iwan), teeb mõisale

1) Pastor Wrede-St. Johaṅis, *Collectanea Esthonica*, lk. 584—585; *Mss. Estl. Lit. Ges:i raamatukogus*.

2) *Inquisition (de anno 1712)*, lk. 4—5 ja lk. 13—14.

3) *Almquist, op. cit.*, II, 3, lk. 662. Ingerimaa orjusemääradele, mis osalt olid maksvad ka Alutagusel, on Forsström'il pühendatud eripäätükk (IV), v. lk. 103 jj.

4) 1637. a. maanimistu, R. K. A., *Eestimaa k.-kub. arh.*, XII, 2, lk. 94.

5) 1637. a. maanim., lk. 97—98.

6) Sama, lk. 106.

7) Sama, lk. 326.

tegu keskmiselt 3 päeva. Väike-Aidus tuleb aga ette kõigest ka $1\frac{1}{2}$ või 2 päeva (Wasill, Klimo, Boriska ¹). Palju parem ega halvem ei võinud olla talunikude olukord orjusemäärade suhtes ka kroonu-alade rentnikkude all, kes tihti küll talurahvast võimaluse kombel püüdsid koormata. Daniel Falck, kes varem oli suure ala rentnik, lubab omale mitmeid kuritegelisi ülesastumisi talunikkude vastu (käesoleval juhul kuulusid need võõrale mõisaalale), mille eest teda karistatakse ²). Analoogiline juhus kordub 1655, kusjuures kannatab eriti üks Illuka talunik-venelane Kussma ³). Kroonutalunike kohtlemist ja nende suhet kroonu tulundusametnikele ja rentnikele korraldab paremini 21. märtsil 1696 kuninga avaldatud määrus ⁴). — Isesuguses olukorras näivad viibivat mõned raskolnikute asundused, näit. Vaivara klk., Laagna mõisa all asuv Mustjõgi, kus 1726. a. revisjoni järele mõisale üldse mingit orjust ei tehta, vaid maksetakse aastas ainult 40 rubla ⁵). Täpsamaist kohustusemääradest andamite suuruse kohta, mida kanda tuli vene talunikel, puuduvad teated, kuid, nagu juba nimetati, ei ole põhjust arvata, et see erilisemalt raskem, või ka vastupidi kergem oleks olnud kui eesti talunikel tol ajal.

Alutaguse rahvastikule ei ole põllundus olnud ainsaks elatisallikaks. Põllundusele seltsis veel kalastus, mis tähtsal määral on aidanud toita, eriti ikaldusaastail ja sõjaajal, kohapäälset rahvastikku. Tõele vastab umbes sellemõisteline tähendus juba Renner'i juures ⁶). Peipsi on olnud õieti rikas kaladest ja vastab kiitusele, mis temast ütleb Kelch, mainides püüdjaina päämiselt venelasi ⁷). Seda kalarohkust järves on juba varakult püütud kasutada nii Vene kui Liivi poolt, nii et püügi pärast kalurite vahel tekib isegi vaen ⁸). Solovjev teatab, et Peipsil juba Tartu ja Pihkva piiskoppide kalurid ägedalt tülitsevad, kusjuures nende kalapaadid olnud varustatud isegi kahuritega ⁹). Nii põhja- ja lääne- ühelt

1) 1637. a. maanim., lk. 186—187

2) Brfl. II, nr. 558 ja nr. 560.

3) Brfl. II, nr. 687, lk. 706—707.

4) Brfl. II, lk. 1012—1016.

5) Revision de anno 1726, Wierland, lk. 410. R. K. A.

6) Renner, lk. 9: „De Pebus . . . gift dem gantzen lande fische notorftichlik.“

7) Kelch, Continuation, lk. 233: „Königl. Schwed. Unterthanen (die guten Theils auch Reuss. Art Leute seyn) . . .“

8) Juba varakult on siin esinenud tülisid. 1323. a. rahu ajal lüüakse sakslaste poolt Narva jõel maha vene kalurid. Пековск. лѣт., lk. 18.

9) Соловьевъ, Исторія кн. I, стр. 1109. V. ka M. H. C., На Чудскомъ озерѣ, lk. 608. — 1367. aastast näiteks on teade, et venelased on tülitanud Tartu piiskopi kalureid nende püügi- ja viimased on siis

poolt kui ka idakallastiku rahvas teiselt poolt on olnud huvitatud „veejasjust“, millede all osalt tuleb mõista ka kalastust. Nende „veejasjade“ pärast on tekkinud juba varakult tülisid, mida 1509. a. püüavad lahendada ja rahu luua Oudova namestnik oma rahvaga ning Vasknarva foogt¹⁾.

Asjaolu, et eestlased pole ise Peipsi kallasmaal aset võtnud ja kalastusega elavamalt tegelenud, vaid selle asemel venelaste eest taganenud või neisse sulanud, jättes neile kasutada soodsad kalastuskohad Peipsi järvel Liivimaa ja Eestimaa kallaste ääres, püüab Tideböhl²⁾ seletada venelaste iseloomuga, mis kalastamiseks olevat enam kohane. Tegelikult on sellele asjaolule juba seletus antud, kui vaadeldi venelaste asumise põhjusi Alutagusele. Varem ees asuv harv eesti rahvastik oli taandunud kas muule vabale alale või assimileerus juurdetulijatega. Asustus järve ääres Vasknarvast lääne poole oli üldse harv ja võimaldas juurdetulijaile veel küllalt soodsaid kalastuskohti.

Vene ajal peitub hilisem kalurite juurdetuleku põhjus osalt vast selleski, et Vene pool Peipsi kaldal asudes pidid nad kandma mõisnikele ka orjuskohustusi, kuna seevastu Liivimaaal tuli tasuda ainult teatud maksu elamiskoha eest; see asjaolu näitab, et tol ajal Liivi- ja Eestimaa kallastel asuvad viibisid kergemais olusuhteis kui Vene poolel.

Kalastuse õigus Peipsi rannavetes ja Narva jõel on esialgu olnud vist võrdlemisi vaba³⁾, siis hiljem kuulunud esijoones kohalikele mõisnikele, Narva linnale (jões)⁴⁾, ning osalt kroonule (näiteks Vasknarva ümbruses). Pääle selle on vist endise vaba püügi alusel hiljem üksikül küladelgi olnud oma kalastamisõigus ja ka kalastamiskohad Peipsil ning Narva jõel. Selle õiguse esildumist ja kasutamist võib leida juba 1475. a.⁵⁾ Neil kordadel, kui mõisa pää-maasad asusid võrdlemisi kaugel järvest, oli neil siiski ka

venelaste püügiriistu hävitanud ja ära põletanud nende onnid, mida need suutnud ehitada nähtavasti Peipsi läänekaldale (. . . „habitaculis et retibus eorum fractis et crematis“). Wartberge, lk. 89.

1) U. B. II, 3 (1506—1510), lk. 427 (§ 14).

2) A. Tideböhl, Der Fischfang und die Fischer des Peipus-Sees. Inland 1857, nr. 23, lk. 378—379 jt.

3) Narva jõel „in der gemeinen vischerie . . .“ U. B. III, nr. 1097, a. 1374.

4) Waldemar III, 25. juulil 1345, kinkides narvalastele tallinlaste õigused ja vabadused, annab neile ka õiguse „aquis et piscaturis, in parte superiori et inferiori castri nostri ibidem siti . . .“ U. B. II, nr. 834. V. ka ordumeister Cisse v. Rutenberg'i privileegi 24. augustil 1425. Hildebrand, lk. 46, nr. 2 (Gadebusch, Auszüge, Bunge's Archiv IV, lk. 67 ja 72).

5) Brfl. I, nr. 310.

järve ääres vähemaid maatükke (külasiid, heinamaid, metsamaid) koos kalastuseõigusega. Nii laenab ordumeister Wolter v. Plettenberg Edise omanikule Jacob Tuwe'le ühe maatüki koos kalastuseõigusega Vasknarva alalt¹⁾. 1560. a. paigu kuulub Jacob v. d. Lewenwolde'le Lehtepää ja Pootsiku küla kõrval veel 2 talu 1 adramaaga ja Kesk-Katesna (Kattyst) küla Peipsi ääres²⁾. 1636. a. on Kattase küla Taube ja Allajõggi (Alajõe) küla Wellingk'i sugukondade käes³⁾. Mõlemad külad asuvad Peipsi ääres, kuna omanikkude suuremad maakompleksid asuvad Jõhvi kihelkonna põhjaosas (Edise ja Jõhvi mõisa)⁴⁾. Samast aastast leidub huvitav kohtuotsus nimetatud kahe küla kohta, kus kalastus Peipsil tunnistatakse Kattase külale ja ühele talupojale määratakse ihunuhtlus, et ta selle kalastuse suhtes „ise enda kohtunik“ olnud⁵⁾. Nii on siis ka küladel olnud kalastuskohad ja eesõigused, millede eest tasuti mõisnikule või kroonule makse. Isegi nii kaugel maa sees, Jõhvi kihelkonna keskel, kui seda oli asukoha poolest Puru küla, omati püügikohti, millede pärast asunikkuude vahel tülisid on tekkinud⁶⁾. — Üksikute jõe- ja järveäärsete heinamaa-tükkide ja külade kuulumist mõisatele koos kalastuseõigusega tõendavad ka ürikuud Kukruse mõisaala üle aastaist 1638 ja 1642, millal siin omanikuks oli Gerhard Lode⁷⁾. Et jõe- resp. järveäärsed külad, kus elasid päämiselt sisserännanud vene asunikud-kalurid, orjuskohustusi mõisa vastu ei kandnud, vaid tasusid ainult teatud

1) Brfl. I, nr. 893. Juba varem. 1396. a., mainitakse Rakvere foogti Johann von Althena' tunnistuses, et Cavele küla juurde kuulub kalastus Narva jõel „ . . . mit der visscherie und dem hoislage bi der Narwe . . .“ U. B. IV, nr. 1432. Jõhvi mõisaomanikkude kalastusõigusest 1518. a. annab tunnistust üks ürik andamite suuruse üle kalastuse päält. Hildebrand, lk. 47, nr. 8.

2) Brfl. I, nr. 1495.

3) Brfl. II, nr. 492.

4) Alajõe küla, mis kuulus ennem Jõhvi mõisa alla (Wellingk'i aegu), tasub makse pääle Põhja sõda Narvale. V. Inquisition (de anno 1712), lk. 4—5.

5) Brfl. II, nr. 493.

6) Puru talunikud on omanud Vasknarva läheduses üht või kaht angerjapüügi-kohta. (Angerjapüük oli siin elanikele õige tähtsaks tuluallikaks.) Brfl. II, nr. 489. On tähelepanu-väärt, et sisemaa mõisatel ja küladel olid paikades jõe ja järve ääres, mis algupäraselt jäid vähese asustusega, omad heinamaad ja kalastuskohad. Kui sinna lähedusse hiljem tekkisid vene asunikkuude külad, polnud viimastel selletõttu mõnikord heinamaid ega muud põllutulunduslikku tarbealagi, nagu selgub ka siinmainitud dokumendist Permisküla kohta.

7) Brfl. II, nr. 504 ja nr. 532. Seda näeme ka Gerhard Lode' enese testamendist 27. juulil 1657. V. Brfl. II, nr. 696 (lk. 717); ka nr. 744.

rahamaksu, seda tõendab päale Vaivara kihelkonnas asuva Mustjõe¹⁾ veel teade Kauksi külast Peipsi äärest, kus talupojad samuti mõisatööle ei käi, vaid oma asumiskoha ja kalastuse eest maksu maksavad²⁾.

Nii oli kalurite elu vabam kui taluniku oma: puudusid rõhuvad teonormid ja kaluri saak ei olnud iseäranis väike, kui vaadata, milliseid suuri makse tasusid kalurid oma maksukümnendikuna. Nii olid kaluri elukutsel mitmed veetlevad küljed. — Üheks saagirikkamaks ja tähtsamaks kalastuskohaks kujunes eriti Narva jõesuude oma väljavoolul Peipsist ja järve sinne laht. Jões püüti rohkesti angerjaid, mis olid tuntud Narva angerjate nime all, ja niihästi kroonul, kohalikel elanikel kui ka kaugema Alutaguse sisemaa küladel (võrdle Puru) olid siin oma püügikohad. Ka silme püüti jões³⁾. Kalarohkus Vasknarva vees meelitas siia rohkesti kalureid kokku⁴⁾. Veel 17. sajandil asus Vasknarva vastas väike kalurite küla Coritza või Kvitschka, mille kõrvale kuni Vtroojaoja suubumiseni tekkis hiljem kalurite küla Skamja⁵⁾. Vasknarva lääni kroonualal maksustati kalureid kroonu poolt, ja

1) V. töö, lk. 61.

2) 1637. a. maanimistu (R. K. A., Eestim. kindr.-kub. arh., XII, 2), lk. 188. Hilisemal ajal, Vene valitsuse aegu, on Peipsi järvel kalastus vaba, ainult Liivimaa-poolsete kallaste ääres kolme versta laiuselt oli mõisnikele reserveeritud eriline õigus. Elamiskoha eest tasutakse renti; teokohustusi, nagu neid sünnib Venemaa Peipsi kallasmaal, ei tule Liivimaa poolel üldse ette. Vrdl. A. Tideböhli, D. Fischf. u. d. Fischer d. Peipus-Sees. D. Inland 1857 (nr. 23), lk. 375.

3) Angerjaid, millede esiostu eesõigus anti narvalastele, nimetab juba Valdemar III eesõiguste-kiri a. 1345: „cum prima emtione in piscatura anquillarum obtinenda . . .“ U. B. II, nr. 834. Ka ordumeister Wilhelm von Vrimerheim'i mitmesuguste eesõiguste kirjas narvalastele 31. oktoobril 1374 mainitakse angerjaid („aele“) ja silme („negenogen“). Narva aleviku kodanikele antakse ses kirjas õigus kalastada „üldises kalastusalas“ Narva ühest jõesuudmest teise jõesuudmeni. „ . . . ok geve vi unsen vorbenmeden borgeren van der Narwe vri to vischende in der gemeinen vischerie, boven dem huse tor Narwe und benenden dem huse, van ener munde bit in de andre“. U. B. III, nr. 1097. — 1600. a. paigu öeldakse Vasknarva kohta (Newen Slotte), et „dahr ist ein schonn ahlfangk.“ Schiemann, Kataster, lk. 36.

4) Juba ordu valitsuse lõpul on Vasknarvas olnud suur kalapüük. Seda tõendab üks Tallinna kiri Vasknarva lossifoogti Johan von Erweten'ile (Erwelen'ile?) 4. juulist 1548, kus teatatakse, et laevnikud kaebavat, Vasknarva juures olevat kalapüügiks püünised tihedalt ja nii säetud, et laevade liikumine muutub nende läbi takistatuks ja isegi hädaohtlikuks. Kirjas palutakse, et Vasknarva foogt korraldaks laevatee jälle vabaks. T. L. A., Aa 11^b, Briefconcepte des Raths 1545—1548, 1558. a. all nr. 41.

5) V. selle üle K. v. Löwis of Menar, Neuschloss an der Narova, SB. d. G. f. G. u. A., a. d. J. 1910, lk. 175.

nii annab see rikas kalastuskoht sissetulekut päale püüdjate ka kroonule. Kui palju rannatalunikud pidid maksma kroonuladadel, teame maksvelolevaist üldnormidest. Kalurid, kui nad põllumaad ei omanud, maksid vakuraha ja kalakünnendikku; viimane andam asendati juba varakult kindla kala-anniga. Hertzog Karli resolutsioon 9. juunist 1601 määras kindlaks, et iga kalur kroonumaal pidi andma $\frac{1}{2}$ tündrit soolatud ja üks leisik kuivatatud kala¹⁾. Kõigest kohapäälsest erakalastusest läks kümnes osa maksuks²⁾. Et kaluritelt saadav maks suhteliselt polnud sugugi iseäranis väike, tõendab asjaolu, et Vasknarva läänialal 16 kalurit, kelledel polnud põldu, andsid kokku kindlat maksu 1615. aastal 50 taalrit; samal ajal oli maks lääni adramaa-talunikelt kokku 14 taalrit 20 ööri, koos vähema tasuga loonus ehk natuuras (lambad, munad, küttepuud)³⁾. Samuti näeme 1660. a. ümber Narva lääni sissetulekuist, et Vasknarva juures kalastuselt saadud tulu on kaunis suur⁴⁾.

Päale kalastuse võis jõe- ja järveäärseile elanikele teatud määral anda teenistust ka kaubatransportimine lotjadel jõe ja järve mööda Narva, Tartu ja Pihkva vahel. Ka metsamaterjali parvetamine ja vedu võiks vähesel määral elanikkude teenistusvõimalusena arvesse tulla. Tihedate kaubanduslike suhete tõttu, mis olid Ida-Eestimaal nii aadlikel kui talupoegadel juba 16. sajandi esimesest veerandist päale piiri läheduses asuvate vene kaupmeestega, on tõenäoline, et vene piiriäärsel rahvastikul oli võimalusi teenimiseks⁵⁾. Et venelased Rootsi valdusajal töid oma kaupu suurel hulgal Liivimaale ja neid linnades ning salaja maal müüsid, kõneleb ka Öhlander⁶⁾. Kaubanduslikke toiminguid piiril on igatahes siis sündinud. Aga ka kohalikud vene asunikud ise on võinud tegeleda põllundusetoode ja kalasaagi kauplemisega⁷⁾. Talunikele üheks kaubakohaks Alutagusel oli Narva linn,

1) V. muu seas A. v. Gernet, Die ehstl. Agrarverhältn. in dänisch., deutsch. u. schwed. Zeit (Tallinna 1897), lk. 27.

2) Almquist, op. cit., II, 3, lk. 663.

3) Almquist, op. cit., II, 3, lk. 666—667.

4) Öhlander, op. cit., I, lk. 70, mrk. 2.

5) Ordumeister W. v. Plettenberg määrab 7. märtsil 1523, et talupojad Narva ümbruses ei kaubitseks venelastega, vaid tooksid oma kauba linna turule. Hildebrand, lk. 47—48, nr. 11; Gadebusch, Auszüge, Bunge's Archiv IV, lk. 70 ja 72 (Gadebusch'il valesti 1532. a. nimetatud). V. ka Гильдебрандъ, lk. 93.

6) Öhlander, op. cit., I, lk. 104.

7) Ühest sarnasest juhust, kus eelmaintud Daniel Simonson'i (Falck'i) vene talunikud Peter ja Simon Mihlapoika 1624. a. olid kalade ja viljaga kaubitsemas, teame halva vahejuhtumuse. Nii kaebavad Tal-

kuhu nad võisid ilmuda oma kaubaga; seda võimaldatakse neile uuesti kohe varsti pääle Narva vallutamist venelaste poolt 1704. a., nagu tõendab 24. septembril 1704 järgnenud Narõskin'i resolutsioon tsaari nimel¹⁾. Nagu juba eelpool märkusest näha, tegid venelased Peipsi äärest isegi pikemaid kaubakäike, näiteks Tallinna, kust osteti muu seas kalade soolamiseks soola. Eelpool nimetati, et vene Peipsiäärne rahvastik oli Põhja sõja ajal, nagu varemmailgi aegadel, oma meelsuse poolt kahtlane, samuti et ta on osutanud teatud vaenlikkust Rootsi võimu vastu. Üheks tõenduseks asjaolule, et neid rootslaste poolt ülalmainitud põhjustel usaldamatult koheldi, on Eestimaa kindralkuberneri Axel Julius de la Gardie' kiri 18. veebruarist 1704 Tallinna bürgermeistritele ja raele²⁾. Siin teatab ta, et linna tuleb tihti talupoegi, muu seas eriti ka Peipsi ümbrusest, kes siit suurel hulgal — 6, 8 ja enam tündrit — soola ostavad, nimetades, et nad seda vajavat kalasoolamiseks; kindralkuberner arvab aga, et sool veetakse venelastele, mistõttu ta raele teada annab, et rahatrahvi hirmu all ei tohita soola müüa enam kui 1 külimit ühele talunikule. Et kontrollida, kas seda määrust täidetakse, otsitakse iga värava juures talunikud läbi, ja kelle juurest soola lubatud hulgast enam leitakse, konfiskeeritakse see ja müüjalt nõutakse sisse karistusraha. —

Kohalikkude elanikkude seisukord on loomulikult olnud palju raskem, nagu üldiselt mujalgi, just sõja ajal; eriti Põhja sõja kohta on sellest tõendusi. 1701. a. jaanuarist pääle nõutakse vene salkade tagasilöömiseks ja regulaarvägede toetuseks iga hobuse teenistuseala päält 10 laskurit-talupoega, keda maakondade järele kavatsetakse jaotada 4 ossa³⁾. Vaatamata sellele kohustatakse

linna linna alamkohtu protokoll'i järele 20. märtsist 1624 nimetatud talunikud, et nad teel Tallinnasse Virumaal mõne mõisaomaniku ja nende meeste poolt olevat paljaks röövitud ja peksa saanud. T. L. A., A. a. 49: *Protocolla Judicii inferioris de annis 1623—1629.* — Üks teade 1638. a. Lasnamäe all kahe reevoori vahel sündinud löömingust ilmestab samuti Alutaguse vene asunikku liikuvust ses suhtes. Mainitud juhul ühes vooris oli 4 rege venelastega („Reuszses oder Alentackischen Bauren“) Pagari ja Ahakvere alult, teises olid Nehatu talunikud, kes alutaguslasi „vene koeraks“ („Reuszischer Hundt“) söimasid; sellest tekkis kaklus, kus teivaste ja pajuvitstega nii ägedalt löödi, et üks osavõtjaist surnuna lamama jäi. Kohtu ees näivad vene asukad eesti keelest aru saavat ja seda ka kõnelevat. T. L. A., A. a. 44b, lk. 225.

1) Gadebusch, *Livl. Jahrb.* III, Anh. § 116, lk. 371 ja teised.

2) T. L. A., B. Q. 14.

3) Konsist. arh., *Acta de anno 1701, kindr.-kub. A. J. de la Gardie plakaat 14. I. 1701.*

talupoegi täitma mõisatele abivaimudega normikohustusi¹⁾. Kuigi talupojad seekord maakaitseesse veel ei võeta²⁾, selgitab eelmainitud asjaolu siiski talupoegade võimalikku ränka olukorda. Üheks raskeks kohustuseks talupoegadele oli vägede läbimarss ja sõdurite-rühmade majutamine ning toitmine. Isegi rahuajal kohtame sõjaväe-majutamise ja toitmise kohustusi talupoegade juures; nii paigutas kuningas 1692. a. ooberst Joh. Andr. v. d. Pahlen'i ettepanekul Balti provintssisse erilise ratsarügemendi, 16 kompaniid à 50 meest, juurde arvamata veel ohvitsere, ning need said elatise ainult talupoegade käest. Esialgu ei tulnud see Kelch'i arvates talupoegadele väga kallis, umbes 2 riigitaalrit aastas adramaa päält³⁾. Vähemaid väesalku on asunud ka Jõhvi kihelkonnas⁴⁾. Vägede läbimarssimisel nõutavaist kohustustest annavad ettekujutuse kirjad ja maanõunikkude koosolekute protokollid endises rüütelkonna arhiivis⁵⁾. — Kütüdikohustused lasusid samuti talunikkudel (Viru- ja Järvamaa andsid 1. juunist 1701 kuni juulikuuni a. 1703 kokku 10 846 täielikku korralist kütüti, iga kütüdikorra kestes vähemasti 3, aga ka 4—5 nädalat)⁶⁾; ka nõuti talurahvast maalt Tallinna kindluse kordaseadmise tööle: Eestimaal mõisnikud ja rentnikud pidid andma maakondade kaupa järgemööda iga hobuseteenistuse ala päält teatud tähtajaks 15 meest. Vägede moonastamiseks pidi maa kandma samuti mitmesuguseid kohustusi⁷⁾. Kroonu viljamagasin asub Jõhvi kihelkonnas Terevereski, kus vilja

1) Säalsamas, 22. jaanuari 1701. a. publikaat.

2) Konsist. arh., Acta de anno 1701, kindr.-kub. A. J. de la Gardie 29. jaanuari 1701. a. publikaat. Ka järgmisel, 1702. aastal on väljastatud mõisnikkonnale rohkesti publikaate, mis õhutavad teda ühes alamatega väljaastumisele vaenlase vastu. T. L. A., B. F. (Suecica), 88.

3) Kelch, Continuation, lk. 18—19.

4) Jõhvi ja talle lähemais kihelkonnas asus ooberst Tiesenhausen'i rügemendi üks ratsanikkude täiskompanii. V. Acta visit. de anno 1698. Jõhvi, Konsist. arh. Samuti on siin asunud mitmel korral varemgi sõdureid, näit. seisab 1676. a. paigu Jõhvis rittmeister Mühren'i kompanii. R. K. A., Eestimaal kub. arh., Placata v. 1638 b. 1679, nr. 55: Andr. Thorstenson'i publikaat 2. septembr. 1676.

5) R. K. A., end. Rüütelk. arh., Land-Sachen bei der Anno 1700 entstandenen Kriegs Unruhn vorgegangen (A. II. 2), lk. 14—15, 188, 201—202; ka Concepten von denen Landt-Sachen in Anno 1700 et 1701 et 1702 (A. II. 1).

6) E. Kirj. 1926, lk. 239—240: Suure Põhja sõja aegsed vooriveokohustused Eestimaal.

7) Näiteks vilja suhtes v. Karl XII 12. jaanuari 1701. a. korraldust, mis avaldatud trükitud plakaadi näol (T. L. A., B. Q. 11, lisana A. J. de la Gardie' linnale sihitatud 23. jaan. 1701 kirja juures).

kaalumiseks on kasutatud Tallinna linna kaale¹⁾. Sõjaväe elatiseks on võetud võrdlemisi ränku erikordseid kontributsioone, mida nõuti otsejoones küll mõisnikkude käest, kuid mis kaudselt suurel määral talunikkude kanda jäid. Viimast asjaolu on Rootsi võimud küllalt märganud ja me leiame selle nähtuse kõrvaldamise katse näiteks A. J. de la Gardie' 26. septembri 1703. a. publikaadist²⁾. — Vaatamata nende raskuste ja hiljemate rüüstatamiste, nälja ja katku pääle, samuti vene vägede läbimarssimise, korterisviibimise ja vägivaldse talitusviisi pääle, on elamajäänud asunikude seisukord Vene aja alul, nagu varem nägime, mõnes kohas võrdlemisi rahuldav³⁾.

IV. PÄÄTÜKK.

Usulised olusuhted Alutaguse vene asunik- kude seas Rootsi aja kestes ja Vene aja alul.

Usulise iseloomuga seotud ajaloolisi traditsioone on Alutaguse vene asunikude seas säilinud iseäranis rohkesti kuni viimase ajani, tõendades meile selle rahva omapärast sügavat usklikkust, mis algupäraselt kuulus kreeka-katoliku kirikule, saades siis aga juurde mitmesuguseid sektante ja hilisemal ajal tugevasti mõjustudes luteri usust, moonduis ümber mingisse vahepäälseesse seisukorda; sesse seisukorda on jäänud ta osa asunikude juures tänapäevani, kuna osa on omistanud kindlasti evangeeliumi-

1) A. J. de la Gardie käseb linnal anda kaalud proviantmeister Erich Bergbohm'i kätte kasutamiseks; pääle tarvitamist peavad nad tagasi toodama. T. L. A., B. Q. 11, 9. sept. 1701.

2) T. L. A., B. F., Suecica, 88. Maa sõjalistest koormustest 1701—1710. a. vahel v. W. Greiffenhagen, lk. 30—34.

3) Katku kohta Virumaal v. Wrangell's Chron., lk. 98—99; maa olukorra ja eriti vene ohvitseri Catshaloffi vägivaldse tegevuse üle v. Inquisition 1712, lk. 3, 5, 7, 27 jt., edasi P. von Osten-Sacken. Die estl. Rittersch. im erst. Jahre russ. Herrsch., lk. 30—31; A. v. Gernet, Gesch. u. Syst., lk. 45. Muu seas üheks raskeks kohustuseks Vene valitsuse esimesil aastail oli palkide vedu Tallinna sadama tarbeks. Näiteks tehakse 1715. a. Eestimaa maanõunikku Fr. v. Löwen'i ja Berend Joh. Schulman'i poolt tsaari käsu alusel korraldus, et postimajade ehitamiseks tuleb muretseda palke; samuti tuleb veel muudeks otstarveteks kokku vedada 1000 palki. Lüganuse ja Nigula kihelkond Virumaal vabanevad sellest osast palkide veost, mis nad on vedanud oma postijamade ehitamiseks Aa vakusse (Varja juurde) ja Pikaristile, samuti vabanevad osaliselt veel 3 kihelkonda Harjumaal. Teistel kihelkondadel tuleb vedada iga adramaa kohta 21 palki. T. L. A., A i 2. nr. 6 (10 novembri 1715. a. publ.).

luteriusu. Mõned üksikud ainult on jäänud oma endisele usule truuks. Neist oleksid eriti nimetatavad vanausulised-raskolnikud, kes ka uuel kodumaal edasi on näidanud üles ususalimatust. Oma endise usu jäänustega mõjustatud luteri usus on vene asunikud eraldunud komete suhtes teistest eestlastest-luterlastest ja see asjaolu on loovutanud neile eestlaste suus isegi oludekohase nimetuse: poolusulised. Nende poolusulistele luterlust pole suutnud kõigutada ka venestamise ajal tehtud katsed kohalikku rahvastikku tagasi võita ta esivanemate usku ja siin luua teotsemisalus ka muu Eestimaa ümberrahvustamis-, s. on venestamispoliitikalé. Need püüded, mis koha pääl ilmnesid Kuremäe kloostri ehitamisloos (millele omakord „vene usu“ vastu võitlev luteri-usu poliitika loob vastukaalu Illuka kabeli ehitamise katse näol) ja selle järellainetes, osutuvad täiesti äpardunuks. On tekkinud otse terve kirjandus, mis püüab valgustada endiste vene asunikude usulist seisukorda minevikus (väga puudulikult ja lühidalt küll) ja ajal, nagu olid seda möödunud sajandi 80. aastad. Sellele kirjandusele ei saa peaaegu üldse toeneda üheski asjas, sest pääle selgesti märgatava, mõnikord otse ametlikult nõutava tooni kreeka-katoliku ja suurvene orientatsioonis (ja võrdlemisi harva baltisakslikus vaimus) ei ole ta sugugi teaduslikult koostatud¹⁾. Selletõttu puudub erapooletu teaduslik ülevaade vene siinse rahvastiku usulise külje arenemisest, mis asjaolu tekitab raskusi selle külje vaatluse katsel.

Bertram püüab määrata päris fantastiliselt usulisi tingimusi sellel vene kolonisatsioonil, mis tema teada Johan Hirmsa ajal Venest oli põgenenud ja siia ordumeistrite poolt asustatud, kuid tingimusega, et nad katoliku usku üle läheksid²⁾. Et venelaste

1) Säärast venekeelsest kirjandusest, mis kohalikkude venelaste järglasi 1880. aastais alles nagu esimest korda leiutas, võiks nimetada Tiisiku, Truusmann'i ja Viskovatov'i käsitlusi kogus „Врем. Эерл. руб.“ I ja II osas; edasi vene vaimulikkude koostatud piiskopp Arseni elulugu, brošüürid Kuremäe kloostri kohta, kuberner Šahhovskoi' aruanded ja palved tema avaldatud arhiivis („Изъ архива кн. Шаховского I—III“) jne. Balti-saksa orientatsiooni kohtame pääle muu selleaegses Baltimaade saksa ajakirjanduses, edasi end. Rüütelkonna arhiivis Illuka kabeli ehitamise lugu puudutavais aktides jne. Eesti ajalooline kirjandus on reageerinud „poolusulistele“ usulistele olusuhetele õige vähe ja üldjoontes (v. näit. H. Prants, Virumaa ajalooliselt, Virumaa, lk. 167—168; A. Tõnurist, Valgus ja varjud — eessõna jvm. Ajakirjanduses on leida üksikuid sõnumitetaolisi kirjeldusi selle kohta. V. käesoleva päätüki lõppu paigutatud järelvaadet.

2) Bertram, Wagien, lk. 87—88. Seda kõneleb Bertram nähtavasti mõne eesti taluniku jutu järele, kes ise suhtub poolusulistesse pilkavalt. See muinasjutt kõneleb edasi, et „poolusulised, nagu ka terve maa, ühe hoobiga luteriusulisteks muutunud“ (!).

juures sündis usuvahetus, see on aja ja koha valitsevate tingimuste pikaajaline mõjustis, mitte silmapilksema iseloomuga sündmus. Et see oma esialgse usu unustamine on sündinud, peavad ka slavofiilid tunnistama¹⁾. Et venelaste poolt aga juba nende tuleku järel peatselt oma kreeka-katoliku usku hakati laenama üksikuid luteri usu kombeid kui ka Jõhvi kiriku kauguse tõttu koha pääl suurel määral valitseda võinud eesti paganlikke traditsioone, kus see siis vastavalt asunikkuude usulisele ilmavaatele ümber kohandati, seda asjaolu tõendab juba varakult esinev Kuremäe kui püha mäe kultus vene-õigeusuliste juures. Seda mäge peeti kohalikkude eestlaste poolt pühaks. Sääil on asunud midagi hiie taolist; ka eestlastele püha allikas on mäest välja voolanud. Asjaolu, et mäge algupäraselt eestlaste poolt austati, mõönavad ka vene käsitlused Kuremäe kloostris ajaloo kohta²⁾, lähemalt kõnelemata veel eesti kirjeldajate vaatekohtadest³⁾. Siiski on levinud vaade, et just siin on asunud juba vene rahvastiku varasemast tulekust päälle vene õigeusu ja rahvusluse eelkants Vana-Liivimaal, nagu sellena on esinenud Petseri klooster⁴⁾. On püütud isegi seletada, nagu oleks Kuremägi juba algupäraselt vene usu pühamu, mida ka luterlaste poolt austatakse⁵⁾. Et venelased tõepoolest seda muistset eesti paganliku kultuse kohta oma usulistele nõuetele kohandasid, seda tõendab juba kohanimi Pühtitsa ise. Edasi tõendavad seda kujukalt ka kombed, millede pidamist võib kohata kloostris tänapäevgi⁶⁾.

Nagu näitab järgnev Rootsi aeg, on Kuremägi nii ümberkaudsete kui ka kaugemal asuvate õigeusuliste seas olnud suures lugupidamises; siin võime jälgida Rootsi ajal vene õigeusu kõige kaugemale Eestimaasse tungivat valve- ja jumalateenistuse punkti (Tallinna vene kirik on vaadeldav eriseisukohalt) ja sellepärast pole siin huvitusest küsimus, millal sündis see eestlaste muistse pühamu lugupidamise algus õigeusuliste poolt. Meie ei tea üldse, millal ehi-

1) V. näiteks Ю. Трусманъ, Русск. элем. въ Эстл., Вр. Эстл. губ. I, lk. 59.

2) Сказаніе о Пюхтипкой чудотворной иконѣ Успенія Божіей Матери, Выб. изъ свѣд., lk. 144. Ka J. Truismann, Эстл. Губ. Вѣд., 1887, nr. 41.

3) M. J. Eisen, Kuremäe klooster. Odamees 1925, nr. 2, lk. 41—42. A. Tõnurist, Valgus ja varjud, lk. 5.

4) M. H. С., На Чудскомъ озерѣ, lk. 608.

5) П. Висковатовъ, Пюхт. древн. кладб., Вр. Эстл. губ. I, lk. 238—239. Sihitades Kuremäe või Pühtitsa ajaloolise mineviku päälle loevad mõned teda „esimeseklassiliseks vaimlikeks kindluseks vene-õigeusule Baltimaadel“. V. muu seas Арсениѣ, lk. 263.

6) V. muu seas „Kuremäe kloostris elust-olust“, Põhja Kodu 1924, nr. 18 ja nr. 19. V. ka „Alutaguse Kuremägi“, Postimees 1926, nr. 167.

tati siia esimene õigeusu kabel. Kui seda Kuremäe pühakspidamist arvatakse ajaliselt ulatuvat 16. sajandi lõppu, siis pole meil selle arvamise põhjendamiseks erilisi aluseid. Kui nimetatakse, et siit mäelt *quasi* leitud pühakuju on küll vanamoeline töö, ei määra see veel lähemalt aega¹⁾. Mäe pühakspidamise algust resp. pühakuju leiutamist põhjendavad õigeusuliste paar väheste lahkuminekutega legendi või vagajuttu²⁾, kuid need ei määra ise ka aega ära. Esimest korda kirjutati mäe õigeusuliste poolt pühakspidamise traditsioon üles Vasknarva (kuhu kirikuvallaliselt allus Kuremäe kabel) preester Kedrov'i poolt 1848. a. ja nimelt vanimate kohalikkude elanikkude jutustuse järele³⁾. Igatahes toonitatakse ka ühes legendis, et pühakuju leidjad olnud eestlased, nii siis leidub traditsiooniski jälgi mäe esialgsest austamisest eestlaste poolt.

Kuremägi on üks varemaid kohalikke vene rahvastiku jumalateenistuse-kohti. Eriliselt pühitseti 15. augustit. Kreeka-katoliku usus tihti võimalikud imed ja usu-salapärasused leidsid siin sobiva koha eestlaste poolt pühaks peetud mäel. Säärase pühamu tekkimine tõendab sisserännanud venelaste usklikkust, mis end kergesti mõjustada laseb paganlikest traditsioonidest. Seda asjaolu iseloomustavad ka mitmesugused teised traditsioonid külakabe-

1) Выб. изъ свѣд., lk. 144.

2) Legend kõlab järgmiselt: umbkaudu kolmsada aastat tagasi (1880. aastais) näinud ühel hommikul eesti karjane, loomi karjatesdes mitte kaugel Kuremäest, mäel üht toredat naisterahvast seismas, ümbritsetult aupaistelise kiirtepärijaga. Imestades nägemuse üle sammunud karjane mäele lähemale, kuid nägemus kadunud. Karja juurde tagasi minnes olnud naine jälle näha. Nii kordunud see mitmel korral. Karjane kõnelnud nähtusest teistele, kes järgmisel hommikul ka ise ilmutust nägid. Kolmandal päeval tulnud veel enam inimesi imet vaatama. Mäel, naisekuju ilmumise kohal olevat leitud vana pühakuju, mille eestlased andnud edasi Jäma küla elanikele-venelastele. Pühakujul leidunud Püha Jumalaema kujutis. Mäele otsustanud venelased ehitada kabeli, kus iga aasta 15. augustil käidud palvetamas Naivast kohale sõitnud preestri juhatusel. Legendile lisatakse juurde veel muinasjutuline traditsioon, et sakslased (!) olevat tahtnud hävitada õigeusku ja kabelit mäel. Sellest kuulda saades palunud õigeusulised härdalt abi Jumalalt, kes palve kuulda olevat võtnud ja neile olevat saatnud abimehe ning kaitsja Peeter Suure näol. Maa Vene alla minekul alanud siin jälle õigeusu õitseage (!). Сіонъ, lk. 10—13; Арсеній, lk. 263. Pühakuju leidmise legendi teisend: Nõndanimetatud „Puhtallikat“ mäe jalal olevat peetud imejõuliseks. Sellest ilmusid kord kolm valget neitsit, käisid ümber mäe, peatudes ikka ühel ja samal kohal, ja nutsid härdalt. Süalt kohalt olevat leitudki pühakuju. Уманецъ, lk. 133. Pühakuju jäi 1818. a. avatud Vasknarva õigeusu-koguduse hoole alla. 1842. a. ehitati Kuremäele uus avaram õigeusu kabel, selle kõrvale teine, mille ehitamine lõpetati 1876. a.

3) Арсеній, lk. 263.

leist, matmispaikadest, preestrite elamuist jne¹⁾. Tervel käesolevas töös venelaste asumispiirkonnana mainitud alal leidub nende traditsioonide järele asjalisi mälestisi (varemete, haudade, ristide jne. näol) vene usust, ja see näitab samuti teatud piltlik-

1) Neist kõnelevad mõned traditsioonid näiteks, et Vaivara klk. Samokrassi külas olevat Vene kalmutalu — end. vene surnuaia ase. Ak. Emak. S. arh., Vaivara kohanimede kogu. Samas külas olevat vana surnuaia juures lohk „papi tiik“ („поповскій прудъ“), allika lähedal „papi kaev“ ja „papi aed“. Ю. Трусманъ, Русск. элем. въ Эстл., Вр. Эстл. губ. I, lk. 83. Säälsamas öeldakse, et Vaivara klk. Udria külas asuvat Kurgaani allika juures „поповскіе дома“. Iisaku klk. Illuka vl., Imatu kl. olevat end. vene kiriku ase ja kalmu (Kaarel Narva' teade Tubnikult). End. vene kabeliaed asub ka Iisaku klk. Mäetaguse vallas, Mõisamaa kõrtsist 323 meetrit Iisaku poole, teest pahemat kätt. Üksikuil haudadel seisvat veel praegu õigeusu-ristid pääl. (Üliõpil. Peterson'i Iisaku klk. ant.-topogr. kirj.) Eriti palju juhatatakse traditsioonides kätte just endiste vene õigeusu külakabelite kohti. Nii mainitakse Jõhvi klk. Voka vallas Pühajõe lähedal „Vene kirikumäge“ koos varemetega (on võimalik, et siin oli arheoloogiline leiupaik). К. Тизикъ. Ост. древн. правосл. храма, Вр. Эстл. губ. II, lk. 86, ka А. В. Петровъ, Город Нарва, lk. 15 jj. Imatu külas (v. ülal) olnud koguni kolm kabelit: üks Püha Nikolai Imetegija nimeline „haudade taga“, teine Püha Jüri Võidutooja nimeline esimesest paarkümend sammu eemal, ja kolmas kabel, kus seisnud mingi „viimistlematu inimese kivikuju“ laialisirutatud kätega, mis pidanud tähendama samuti Püha Jürit. Kabel hävitatud 19. sajandi keskel, ase on veel tunda. Porskova küla väikese kabeli hävitanud Iisaku lut.-kiriku kõster Masing (19. sajandi II poolel). Jõugas olnud 2 kabelit („Еропия и Микола“), Raasiku (Roščitsa, Salu) külas — Püha Jüri võidutooja kabel. Iisakus enne luteruse kabeli ehitamist Rootsi ajal asunud vene kabel ühel künkal umb. 200 sammu praegusest kirikust kagu poole. Säl ka surnuaed. Traditsiooni järele olnud Iisaku vanemas luteri-usu kabelis Önnistegija pildi kõrval ka P. Peetri ja Pauluse pühapildid. Uemas kabelis, mis põles maha 1892. a., asus parema seina ääres altari lähedal ikoon venekeelse päälkirjaga (J. Truumann arvab, et luterlased on neid kohalisi õigeusu pühakujusid kasutanud elanikkude meelitamiseks kirikusse. Sompä (Pühtitsa) külas on hoidunud veel senini alal vana õigeusu kabel. Vasknarva ühe endise vene preestri teatel olevat ühes metsakülas luterlaste poolt hoolega hoitud alal üht vene külakabelit. Et Mäetagusel vene rahvastiku järeltulijad on püüdnud osalt püsida oma usus, seda võib vast tõendada siinse õigeusu kabeli ehitamise lugu veel 19. sajandil. Umanetz'i arvates oli igal külal oma kirikuaed; sama on maksev nähtavasti ka külakabelite kohta, mis leiduvad praegu näiteks pea kõigis Peipsi ja Narva jõe äärsetes vene külates. V. kabelite jt. mälestiste kohta Уманецъ, lk. 132 ja 134; Харузинъ; Пюхтица, lk. 27. Ю. Трусманъ, Исацкіе полув., Вр. Эстл. губ. II, eriti lk. 3—11. Nii siin nimetatud kui ka veel Vasknarvas asunud kabelite järele võib öelda, et neid on olnud tihedasti, mõnes külas isegi enam kui üks. See innukas külakabelite ehitamine, ka hilisemal ajal, tõendab usulise meelsuse rohkust vene asunikude seas, kuigi ta selle kindlust veel ei tarvitse osutada.

kusega, kuivõrra esialgu Rootsi ajal vene-õigeusku siiski tunnistas, vaatamata sellele, et luteruse õpetajad lugesid ametlikult Jõhvi ja Vaivara kihelkonna lõunapoolseid elanikke luterlasteks.

Juba venelaste valdusaja alul 1558. a. kohtame Alutagusel kreeka-katoliku usu alalt korraldusi, mis ilmutavad soovi vene rahvastiku usulistele huvidele vastu tulla kui ka kindlustada seda religiooni uuel vallutatud maaalal. Sääraste korraldustena esinevad Narva ja Vasknarva kirikute ehitamised pääle nende kohtade langemist venelaste kätte 1558. a. Narva on nähtavasti rajatud 2 kirikut, millised õnnistab Novgorodi arhimandriit Bartholomeus koos teiste vene vaimulikega¹⁾. Vasknarva on ehitatud Kolmainuse õigeusu kirik²⁾. Kuid mitte ainult vene rahvastiku usulistele tarvetele vastutulemiseks ei asutata need kirikud, vaid, nagu annal teatab, ka selleks, et puhastada vallutatud kohad ladina ja luteri usust ja õnnistada nad sisse Päästja nimel. Nii leiab juba kirjeldataval ajal siin aset teatud kreeka-katoliku usu politika, mis sihhib sellele, et siin võõral pinnal luua alus ja kindlustada ala kreeka-katoliku kirikule. Seda tõendabki selle kiriku mõni hilisem ametlik väljaanne, milles nimetatakse Johan Hirmsa aega, millal Vene poolt vallutati osa Liivimaad, võrdlemisi õnnelikuks ajajärguks õigeusule Baltimail³⁾. Aeg võis Alutagusel tõesti mõnes suhtes õigeusu politikale soodus olla, sest 1558. a. kuni Rootsi aja alguseni Ida-Virumaal ei lase end luteruse kirikõpetajate säälviibimine kindlaks teha⁴⁾. Vaatamata sellele pole kreeka-katoliku kiriku nimetatud ettevõtted olnud arvatavasti iseäranis kestvad ega viljakad, sest meil puuduvad sääraste esinemisest tõendavad andmed.

Alutaguse kiriklik korraldus on kujunenud Rootsi ajal vastavalt Rootsi kirikuseadusele, mis oli maksev Eestimaal samuti nagu

1) П. С. Р. Л. XIII, 2 Никон. лѣт., lk. 295—296; III (Новгородск. 2 лѣт.), lk. 158—159. Narvas, kus varem kestvamalt viibisid üksikud vene, päämiselt Pihkva kaupmehed, pole uuel vene kiriklikul asutisel sel korral pikemat kestust; tema teguvõimsam iga langeb ühte Narva venelaste käes viibimisega kuni 1581. aastani. Sest ainult selle venelaste võimulolemise ajal kestab nähtavasti tema olemasolu. Ta kaob juba Rootsi ajal ja 1684. a. näiteks leiame endises vene-õigeusu kiriku hoones linna hoolekande-asutise. Vene kiriku ajaloo üle vt. muu seas näit. monograafiat: (Каѳедраальный) Спасо-Преображенскій соборъ въ гор. Нарвѣ, Нарва 1908, eriti lk. 8 jj.

2) Львова лѣт. V, lk. 227; v. Н. Костомаровъ, Лив. война I, lk. 50.

3) Истор.-стат. опис. церкв. и приход., lk. 156—157.

4) Sellele asjaolule on omistanud tähelepanu varem R. Winkler; v. tema David Dubberch u. seine Zeit, lk. 1.

teistes Rootsi provintsides¹⁾. Kirikliku valitsuse alal moodustas Alutaguse Rootsi ajal praostkonna. Vasknarva vene kirik ei esildunud enam: võib-olla on temas poolsalaja siiski jumalateenistusi peetud, nagu seda kuuleme Rootsi aja lõpult²⁾. Igatahes ei võinud venelased Rootsi ajal oma Vasknarva kirikut, kuigi see esialgu veel oli säilinud, enam endisel määral kasutada õigeusu korra järele jumalateenistuste pidamiseks, sest vene kirikute asumist Rootsi alal piirati juba Stolbova rahus tugevasti³⁾. — Vene esialgsel valdusajal Ingeris allus see maaala Novgorodi metropoliidile⁴⁾. On võimalik, et sinna loeti ka Alutaguse venelasi ajajärgus 1558. a. kuni 1581. a. Sattudes nüüd Rootsi alla raskeneb, kuigi vahest mitte kohe, ühenduse pidamine piiritaguse usulise toetusalaga. Rootsi võimude poolt teatud määral püüti mõjustada nii Ingeri kui Alutaguse venelasi luteri usku astumiseks. Ingeris tehakse superintendent Stahl'i poolt 1642. a. korraldus, et õpetajad peavad mõistma jutlustada nii soome kui vene keeles. Ka Alutaguse venelaste jaoks on Vasknarvas asutatud oma kogudus umbes 1640. a. paigu, mis allus Narvas asuvale superintendendile. See pidi küll olema eesti-soome kogudus⁵⁾, kuid päämiselt näib ta olevat siiski enam määratud koha pääl kui ka ümberkaudu elutsevale vene rahvastikule. Akiander teab kolme Vasknarva jutlustaja nime: Matthias Thomae (koha pääl 1643—1650) Bartholdus Erici (1650—1655) ja Andreas Bartholdi (1655—1658), nimetades ühtlasi, et jutlustaja kroonutatu oli 78 taalrit suur⁶⁾. See kroonu toetus näib olevat koha pääl eriti vajalik, sest venelased pole vist küllalt rahuldaval viisil oma õpetajale tasunud. Meie ei kohta pääle Bartholdi' Vasknarvas enam jutlustajaid. Kas ei leidunud kohatahtjaid või näis kogudus olevat liig väike ja lootus tema suurendamiseks väga kahtlane (mis otsustaski tema lõpu), see jääb siin selgitamata. Teised lähemad kirikud, millede õpetajate tegevuse agarusest väga suurel määral oleneski Alutaguse vene asunikkuude usuline tasapind, eriti luteruse usu tunnistamise põhjalikkus, olid päämiselt Jõhvi ja Vaivara kihelkonna-

1) G. O. F. Westling, Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft, Beitr. V, lk. 67 jt.

2) Konsist. arh., Jõhvi õpetaja Th. Kuiper'i kiri Tallinna konsistoriumile 21. aprill. 1699, v. Jõhvi all Acta visit. d. a. 1698, konsist.-arh.

3) Stolbova rahu § XV järele jäi venelastele oma kiriku edasipidamise õigus ainult Tallinnas, kus neil see juba ammu olemas oli olnud. V. selle üle Forsström, lk. 4.

4) Öhlander, Om. d. svenska kyrkoref., lk. 21.

5) Akiander, op. cit., lk. 11.

6) Akiander, op. cit., lk. 73.

kirikud¹⁾. Abikirikuid oli Vaivaral Peeterristi, Jõhvis aga Pühajõe ja Iisaku. Säärasele kiriklikule jaotusele, milline fikseeritav 17. sajandi keskel, tulevad veel juurde juba mainitud Vasknarva ja osalt ka Lügänu kirik²⁾.

Erilise Ingerimaa superintendentkonna loomisel 1642. a., mille etteotsa säeti mag. Heinrich Stahl, arvati kiriklikult Ingerimaa alla ka Alutaguse. See sündis põhjusel, et nende luteriusulistele kihelkondadele haritud kirikõpetajad saaksid aidata Stahl'i tema rängas töös uue superintendentkonna elanikkude usulise tasapinna tõstmisel; arvestati rasket tööd, sest suur hulk Ingerimaa elanikke olid õigeusulised venelased. Osalt on olnud vahest mõõduandev ka suur sarnasus, mis valitses Alutaguse ja Ingerimaa rahvastiku keskel. Siingi asus rohkesti venelasi. Maa ühendamine Ingerimaaga teostus faktiliselt alles 1645. a. Selle liitmise vastu on astunud teraval kujul üles just Alutaguse aadel, kes kartis seeläbi kaotada oma seniseid õigusi, mida ta siiaamaani kasutas koos Harju ja Viru aadliga. Samuti oli Alutaguse senini alati allunud Tallinna piiskopkonnale. Järgnevad mitmed ulatuslikud protestid aadli poolt Eestimaa maanõunikele, riigikantslerile; samal ajal suhtub aadel vaenuliselt Stahl'ile, ignoreerides tema püüdeid tõsta rahva usulist tasapinda Alutagusel. Valmistatakse Alutaguse õpetajaile takistusi nende ilmumise ärahoidmiseks sinoditele, puudutakse visitatsioonikohtadelt, kui Stahl visitatsioonireisi toimetab. Et see asjaolu halba mõju avaldab nende kihelkondade rahvastiku usulisse ellu, näeme allpool. Kõige selle juures ei olnud Alutaguse Ingerimaaga sugugi võrdseis õiguslikes tingimuses. Alutaguse omas kiriklikult Ingerimaale allumise ajajärgul eriõigusi, mis olid tal olnud juba varemgi, näiteks õiguslikes asjus Eestimaa allumise³⁾. Kestvate katsete järel täitub Alutaguse aadli soov, ja 17. jaanuari 1651. a. resolutsioonis eraldab Rootsi valitsus Alutaguse taas Ingerimaast ka kiriklikus suhtes, allutades ta uuesti Tallinna piiskopkonnale⁴⁾. Juba enne Alutaguse liitmist Ingeri-

1) Vaivara kihelkond kuulus varem Narva Saksa koguduse alla, hiljem, pääle 1627. a., on kujunenud siin iseseisev kihelkond. Paucker, Ehtl. Geistl., lk. 155—156.

2) Alutagusesse kuulunud kirikutest v. 1642. a. 16. juunil antud kuninga instruksioonis Heinrich Stahl'ile, Öhlander, Om den svenska kyrkoref. (Bilagor), lk. 189.

3) Alutaguse erilist olukorda mainib ka Öhlander, Om d. svenska kyrkoref., lk. 30.

4) Olukorda Alutagusel ta allumisel Ingerimaa superintendentkonnale ja aadli ülalpidamist vaatleb pikemalt Öhlander, Bidrag till kändedom, lk. 15, 205—206, ja sama autor töös: Om d. svenska kyrkoref., lk.

maaga, 1638. a. pääle, toimib Alutaguse praostkonna juhina Narva Rootsi koguduse õpetaja Ericus Joh. Falck, kes siin ka Stahl'i ajal, kuni 1645. a., edasi teotseb¹⁾.

Pääle Alutaguse uuestiühendamist Eestimaaga jääb ta selle piiskopile kiriklikku alluvusse kuni Vene aja tegeliku alguseni siin 1704. a. paigu. Ei muuda kiriklikku olukorda suuremal määral seegi asjaolu, et 1658. a. vaherahu järele Rootsi-Vene vahel Vene kätte jäi ajutiselt Alutaguse Peipsiäärne ala, sest säetakse tingimuseks, et ei tohi muuta selle ala elanikkude usulisi olusuheteid, preestrid jäävad endised, ka usukombeid ei takistata täitmast endise viisi järele²⁾. — Üheks muutuseks kohalikkude luteruse-usu kirikute olukorras on Iisaku kihelkonna kindlakujulisem eraldamine Jõhvist, mis on tingitud nähtavasti soovist agaramalt hoolitseda kohapäälsete venelaste usulise külje eest, mõjustades neid nende läheduses asuvast kirikust kindlamaiks luteruse usu pooldajaiks, kui nad senini olnud. Kuigi see soovitud asjaolu Rootsi ajal ei realiseeru, on säärane kavatsus ikkagi märkimisväärne. Juba varem on asunud Iisakus köster. Me kohtame siin 1640.—1651. a. vahel sellena kedagi Clemens Goldberg'i või Colderus'e-nimelist³⁾. 15. mail 1653 pidid Pühajõe ja Iisaku eraldatama Jõhvist, kusjuures Iisakule pidi juurde arvatama veel Tudulin. Viimane jäi küll teostamata, vormiline eraldumine Jõhvi ja Iisaku (ning Pühajõe) vahel sündis aga 28. juunil 1654⁴⁾. Iisaku köstriteks Rootsi ajal on veel Matthias Henrici Koriander või Kyriander (1673—1688) ja Abraham Hivenius (1689—1704), kelle tegevusest iseäralisi teateid pole säilinud. Jõhvi õpetaja Thomas Kniper'i aruannete järele (v. allpool) näib aga, et nad ei ole erilist agarust oma ametis üles näidanud, sest aruanded kõnelevad ev.-luteri usu kahjuks, s. o. võrdlemisi vähe-seid lootusi äratavast luteruse usu seisukorrast Iisaku alal Rootsi aja lõpuaastail⁵⁾.

88—89. Aadli tülist Stahl'iga v. ka O. Liiv, Jooni Lüganuse minevikust, Eesti Kirj. 1926, lk. 116—117; Alutaguse lahutamisest Ingerimaast v. Akiander, op. cit., lk. 61—62; G. O. F. Westling, Mitteil. üb. d. Kirchenverfassung, Beitr. V, lk. 177.

1) Akiander, op. cit., lk. 67.

2) V. selle üle Carlon, op. cit., lk. 128.

3) Paucker, Ehstl. Geistlichk., lk. 153.

4) Paucker, Ehstl. Geistlichk., lk. 152—153. Kuni 1744. a. kestis Iisaku iseseisvus (köstri juhatuse all kuni Rootsi aja lõpuni), kusjuures tegelikuks õpetajaks jäi Jõhvi õpetaja edasi.

5) Konsist. arh., Acta visit. de anno 1698. Koriander'i ja Hivenius'e hoolitusest ja nõrgast ettevalmistusest oma teenistuse alal (Koriander

Ebakohaselt vahest liberaalideks nimetatud Vene asunikke ja põgenikke ei leia me Alutagusel usulises suhtes sugugi niivõrt rõhutatud seisukorras, nagu seda tõendab veneorientatsiooniline kirjandus. Muidugi oli õigeusu tunnistamine mõnede tingimustega piiratud, nagu me seda Ingerimaa oludest Rootsi ajal tundma võime õppida, kuid juba need tingimused mõjustasid Ingerimaa venelaste juures sügava pahameele Rootsi võimu vastu. Kuigi õigeusule on antud Rootsi poolt suhteliselt vabadus, kusjuures teatud määral Ingeri õigeusku venelased seisid nagu Vene tsaaride eestkostmise all (1680. aastail tõendatakse Gezelius'e poolt, et Ingerimaal õigeusulistel venelastel olevat isegi suuremad vabadused kui Venemaal nende ususugulastel), jäi õigeusu korraldus Ingerimaa venelaste keskel alaliselt Rootsi valve alla. Selle juures ilmneb Rootsi püüd, eriti Gustav II Adolphi ja eestkostjate-valitsuse ajal, edasi Stahl'i teotsemise ajajärgul, üle viia venelasi luteri usku¹⁾. Kuigi venelased maksid Ingerimaal n. n. metropoliidiraha²⁾, ei saanud Novgorodi metropoliit, kellele mitmesuguste kitsendustega allusid ka Rootsi ajal vepe-õigeusu vaimulikkond ja õigeusu asjad Ingeris, määrata preestreid Ingerimaale. Preestrite kutsumist on soovitud aga vene rahvastik mitmel korral. Valitsus püüab ka kreeka-katoliku usukorraldust oma otsesema mõju alla saada, milleks kavatab kord anda kreeka-katoliku usulistele Narva superintendendist rippuva piiskopi jne. Üheks venelaste tihedamaks kaebamise põhjuseks oli asjaolu, et nad päale oma preestrite pidid tasuma ka luteri-usu vaimulikele. Seejuures ei rahuldatud küllaldaselt määralt nende usulisi huve. Ainult piiri ääres oli seisukord ses suhtes parem, kuna siia salaja üle piiri tulid vene preestrid³⁾. Viimaks mainitud seisukorda näeme esilduvat ka Alutagusel. — Kõik see tingis olukorra, et venelased valgusid Ingerimaal üle piiri Venemaale kogu Rootsi aja kestes; et põgenikkude arv pole päris väike, tõendab näide, et 1630. a. kuni 1636. aas-

saab 1673. a. noomituse eesti keele õppimise hooletuse pärast ja Hive-nius on läbi kukkunud eksamil konsistooriumi ees) mainib isegi kompilatsioon kui Церк. Губ. Вѣд. 1887, nr. 41 avaldatu (Paucker, Ehstl. Geistlichk., lk. 153 järele).

1) V. viimase asjaolu üle Öhlander, Bidrag till kändedom, lk. 165.

2) Öhlander, op. cit., lk. 69; päale 1651. a., vabastatud sellest, tasuvad nad makse ainult luteri-usu õpetajaile. Säärane otsus tehti kaebuste tõttu, et venelased peavad maksma nii preestritele kui ka õpetajaile. Öhlander, Om. d. svenska kyrkof., lk. 64—65.

3) Öhlander, Om d. svenska kyrkof., lk. 70, 71. Selle asjaolu vastu sihitud korraldus leidub kuninglikus resolutsioonis 6. septembrist 1649, mis on antud Stahl'i esitiste päale, punkt 3. Akiander, op. cit., lk. 25.

tani põgenes Alutaguse naaberalalt, Jaanlinna läänist, Venemaale 346 perekonda¹⁾. Et meie sel ajal Alutagusel ei kohta sarnast tugevat väljarändamise-voolu venelaste seas, on seletatav asjaoluga, et koha pääl valitsesid teissugused tingimused. Venelased on toiminud siin võrdlemisi vabalt oma usutunnete järele ja luteri kirik pole suutnud oma vähese jõu tõttu avaldada siin kuigi tugevat survet vene rahvastikusse. Luteri usk on levinud siin vaid pikkamööda Jõhvi kiriku ja Iisaku kabeli ümbrusest kaugemale venelaste asumisalale. — Kuid võimalikud on ka siin vähemaarvulised põgenemisejuhused, mida oletada lubab asjaolu, et põgenike üle piiri mineku takistamiseks pidi nii Liiwimaa kui Ingeri piiril asuma valve²⁾.

Kui Alutaguse venelaste usuline olukord mõnedes asjus sarnanebki Ingerimaa venelaste omale, on Alutaguse venelased, võrdlemisi hiljuti sisserännanutenä ja põlluharimisega ning kalastusega tegelevatena, maal ammuse luteriusu korraldusega siiski viibinud mitmeti teissuguseis olusuhteis kui Ingerimaa venelased. Kuid nende luteri-usu tunnistamine pole olnud veel 17. sajandi keskel sugugi väga kindel, kuigi mõni selle küsimusega tegelenu arvab, et vene asunikud luterlasteks muutumise arenemiskäik 17. sajandi teisel poolel juba lõpule jõudis³⁾. Stahl on püüdnud küll ses suhtes mõjuvalt toimetada; tema agarust venelaste pööramises luteri usku Ingerimaa ja Alutagusel nimetab oma reisikirjelduses isegi Olearius⁴⁾. Et aga usuline olukord Alutagusel oli õige halb, sellest kõneleb sama Olearius, selgitades seda Lügänuse kirikuõpetaja Andr. Besicke' kirjeldusega kihelkonna rahva usulisest elust⁵⁾. Samuti leiab Stahl 1642. a. visitatsioonireisil

1) Öhlander, op. cit., lk. 18. Forsström, op. cit., lk. 25, 32, 37, 40.

2) Öhlander, Bidrag till kändedom, lk. 18. Ka Lügänusel avaldatakse juba 1639. a. paigu sarnast kartust, v. O. Liiv, op. cit., Eesti Kirj. 1926, lk. 115.

3) H. Prants, Virumaa ajalooliselt, Virumaa, lk. 167—168. Oma arvamist põhjendab ta asjaoluga, et aastast 1651 pääle on Iisaku evlut. usu surnuaial maetute seas kaunis suur arv venelasi, mida tõendavad venelaadilised nimed vanadel kiviristidel. See ei tarvitse tõendada aga veel suurema hulga venelaste kindlamat kuulumist ev-luteri usule, sest vastupidist tõendavad meile pea kõik teated Alutaguse venelastest Rootsi aja lõpult. Kuulumine luteri usku on venelaste seas sel ajal enamasti ainult pääliskaudne ja ametliku luteri usu kõrval tunnustatakse kreeka-katoliku oma. V. sellest allpool.

4) A. Olearius, Vermehr. Mosc. u. Pers. Reisebeschr. (Schleszwig 1663), lk. 117.

5) A. Olearius, Viel verm. Mosc. u. Pers. Reisebeschr. (Hamburg 1696), lk. 55.

Lüganuse ja Jõhvi kogudustesse säälse usulise seisukorra olevat väga halva. Ta nimetab, et neis kahes kihelkonnas olevat aja jooksul jäänud karistamata nii palju patte, nagu seda isegi „barbarite“, s. o. Ingerimaa venelaste hulgas ette ei tulevat¹⁾. Kuid isegi selle korratusse jäänud ja „väärnähtusi“ (kreeka-katoliku usu tunnistamist) lubava usuelu juures on mõnedel olnud põhjust kurta venelaste tagakiusamise üle ja selle tõttu karta nende võimalikku äraminekut Venemaale. Nii kaevatakse 1639. a. eelpool nimetatud Lüganuse õpetaja Besicke' kohta konsistooriumile, et õpetaja olevat lasknud kolm surnud venelast-talunikku lihtsalt auku ajada, kuna ta varemini venelasi alati täie auga maha matnud. Kaebaja kardab nüüd, et koha pääl asuvad venelased lähevad Venemaale, kuigi neid sõbralikkusega oleks võinud sellest kavatsusest ära hoida. Kui Moskva suurvürst sellest kuulda saab, kuidas tema ususugulastega ümber käiakse, võib kogu asjast veel palju halba tekkida²⁾. — Täiesti aluseta on siiski Alutaguse vene rahvastiku kohta öelda, nagu oleks siin vene rahvuse kadumine või assimileerumine võtnud mingi vene kolonistide vägivaldse eestistamise kuju nende keskel toimetatava luteriusulise propaganda abil³⁾. See on puhtvene vaatekohaga avaldus ilma usaldusväärsete tõestusteta. Mingist rahvuspoliitikast, ja veel eestluse kasuks, ei võiks siin sel ajal juttu olla.

Nagu Ingerimaal tasusid venelased Alutaguselgi makse luteriusu õpetajaile, selle juures andameid viies ka vene preestritele, kes teotsesid piirile lähemal, Kuremäel ja Vasknarvas, nagu me veel näeme Rootsi aja lõpul. See kohustus luteriusu õpetajate vastu on võinud olla mõõduandvaks teguriks venelaste pikaldasel, kuid järjekindlal pöördumisel luteriusku, eriti 18. sajandil. Umbkaudselt on teada selle kohustuse iseloom. Kuninglik korraldus õpetajate ja muude kirikuametnikkude tasu üle Alutagusel ja Ingeris on antud 11. jaanuaril 1643 ja teine resolutsioon 30. aprillil 1651⁴⁾. Tasu on maksetud päämiselt loonus, vilja, heina jm. näol. Tasu makseti mõisate ja talunikkude poolt. Oma kindel maksumäär oli ristimise, matusetalituse ja muude erakorraliste

1) Öhlander, Bidrag till kändedom, lk. 205—206.

2) O. Liiv, op. cit., Eesti Kirj. 1926, lk. 115. Ususurve pääle ongi Ingerimaalt ja Eestimaalt tsaarile esinenud kaebusi, kellelt ses suhtes kuningas Karl XI-le kiri saadetakse 1685. a. V. Öhlander, Om d. svenska kyrkoref., lk. 148.

3) Харузинъ, Пюхтица, lk. 20—21: „искоренение“ русской народности приняло форму насильственного обстонония русскихъ колонистовъ путемъ лютеранской между ними пропаганды“.

4) Akiander, op. cit., lk. 13 ja 29—30.

kiriklikkude toimingute eest. Vasknarva õpetaja sai tasu kroonu poolt, kuna kogudus ise nähtavasti õpetajale kuigi suurt sissetulekut ei võimaldanud. Õpetaja koht sarnastati siin tõenäoliselt lossi- või garnisoniõpetaja kohaga Ingeris, kus tasu saadi samuti kroonult. Hoolimata sellest ei leidunud Vasknarva õpetaja kohale, samuti kui Jämasse (Ingerimaal) alati tahtjaid¹⁾. Kroonu tasu polnud sugugi meelitalvat suur, tõustes vaid 78 taalri pääle. Sel ajal sai aga näiteks Jaanlinna õpetaja 300 taalrit, arvamata siia juurde sissetulekut väikesest maatikist. Üksi juba Narva Rootsi koguduse kaplan sai 75 taalrit ja 4. mail 1683. a. kuningl. resolutsiooni järele koguni 125 taalrit²⁾. Samuti ei võinud tasu suhtes olla kuigi hiilgav ka teiste Alutaguse õpetajate seisukord, eriti kui arvestada asjaolu, et õpetaja maad ja kõrvalhooned said kannatada Rootsi-Vene sõja ajal 1657. a. venelaste laastamiskäigu tagajärjel ja nende ülesehitamine vast ainult aegamööda võis sündida³⁾; teiseks, et koguduseliikmed oma kohustusi kuigi hästi ei täitnud. Selle üle leidub tihti kaebusi. 1693.—1696. a. öeldakse, et Lüganuse 250 asulast ainult pooled oma kohustusi täidavad, kusjuures üheks põhjuseks on siin mõisate suur kohustustenõudmine talurahvalt. Mõisatesse viidavat ära kõik talunikkude vili, kushulgas olevat ka õpetaja osa⁴⁾. Veel halvem pidi olema olukord suures Jõhvi kihelkonnas koos Iisaku alakihelkonnaga, sest luteri-usu õpetaja mõju ei tunginud kihelkonna kõikidesse osadesse. Viletsa majandusliku olukorra tõttu pole suudetud Iisakus ja Pühajõel parandada ka lagunevaid kabeleid, nagu see selgub 1698. a. Jõhvi kiriku visiteerimisest. Säälsamas mainitakse Iisaku kõstri Abraham Hiveinius'e kaebust vähese tasu üle⁵⁾. Ka Vaivara õpetaja kaebab

1) Akiander, op. cit., lk. 32—33.

2) Akiander, op. cit., lk. 67 ja 73.

3) Nii näiteks hävitati Lüganusel 1657 kirik osalt ära ja põletati õpetajamaja maha. Veel 1660. a. elas õpetaja ühes rehes. Lüganuse kirikukroonika järele v. O. Liiv, op. cit., Eesti Kirj. 1926, lk. 117—118. Vaivara ja Jõhvi kiriku mahapõletamisest 1657. a. v. Kelch, op. cit., I, lk. 534 ja 584; E. P. H. Paucker, Ehstl. Kirch. u. Pred., lk. 105.

4) O. Liiv, op. cit., Eesti Kirj. 1926, lk. 118.

5) 17. juulil 1698, v. Acta visit. de anno 1698, Konsist. arh. Veel 18. sajandi teisel poolel on siin valitsev kirikumaksude-õiendamise seisukord kaunis halb. Iisakusse vene keelt mõistva kirikuõpetajaga varustatud, iseseisva kihelkonna loomise katse nurjub, sest sissetulevaist maksudest ei jätku õpetaja elatiseks. V. selle üle muu seas A. Hupel, Topogr. Nachr. I, Bd., lk. 365. Kui vene ajal kindralkubermanguvalitsuse poolt antakse korraldus, mille järele Jõhvi venelased, kuigi nad on võib-olla kreeka-katoliku usku, peavad tasuma eestlastega võrdselt makse Jõhvi

maksude mitteõendamise üle ja vabandab ennast abikirikus vastavil pühapäevadel jumalateenistuse mittepildamise asjus rahapudusega, mistõttu ta kirikulistele kirikuleiba ja -viina pole saanud muretseda. Selleaegne Peeterristi kiriku eestseisja pole kirikuleiba ja -viina ostmiseks raha andnud¹⁾. — Seejuures on vene asunikud, kasutades vene preestrite kohalviibimist, nende juures laulatada laskmise näol ja muul viisil²⁾, nähtavasti vabatahtlikult, neile selle eest tasunud.

17. sajandi teisel poolel tuleb ette võrdlemisi tihti õpetajate kaebusi Kuremäel peetavate jumalateenistuste üle õigeusu kombe järele. Eelpool kirjeldati juba lähemalt Kuremäe pühakspildamise põhjust venelaste poolt³⁾. Rootsi aja kestel areneb Kuremägi ikka tuntumaks pühapaigaks kohapäälsete venelaste keskel. See on teinud Jõhvi õpetajaile muret; kuna venelaste side luteri-usu kirikuga niikuinii oli nõrk, ähvardas seda veel enam nõrgendada Kuremäe osalt poolpaganlik, kord aastas 15. aug. peetav kirikupüha, kuigi sääil kabeli juures ka muul ajal salaja palvetamas võidi käia. Kardeti ka eesti talunikkuude pärast, kelle usuline tunne polnud samuti mitte just iseäranis tugev. Juba 1652. aastal teatab Jõhvi õpetaja, et kohalikud venelased oma surnuid Venemaal viivat; mitmest kihelkonnast kogunevat talupojad Gerhard Lode'le kuuluva (Illuka) mõisa alale Lachtepa (Lähtepää) külla ühe vana kabeli juurde, et pidada siin ebajumalateenistust (nii nimetatakse paganlikest traditsioonidest küll rohkesti mõjustatud, kuid ikkagi kreeka-katoliku jumalateenistust), nagu see sündivat ka Viru-Nigulas Maarja kabeli juures⁴⁾. Kirikupühaga seisavad ühenduses nähtavasti ka suur joomine ja kombelagedus. See

õpetajale ja aitama kirikut ülal pidada, teevad seda ainult mõned külad. Vaivaras ei saa õpetaja vene külalt Wihtitsalt mingit viljamaksu. A. Hupel, Top. Nachr. I Bd., lk. 141, Nachtrag z. erst. Bd., lk. 21; III Bd., lk. 464, 468, 471. Et kästud makse väga arvurikastel juhtudel oleks õiendatud, nagu seda arvab Ekardt, on ülalesitatu põhjal kahtlane. J. Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 354.

1) Vaivara kirikuvisit. 15. juulil samal aastal, v. Acta visit. de anno 1698, Konsist. arh.

2) Acta visit. de anno 1698, Jõhvi; R. Winkler, Beitr. V, lk. 22.

3) Töö, lk. 70—71.

4) Beitr. V, lk. 21 (R. Winkler). Säärane igaaastane kokkutulemine vast veel suuremas ulatuses kestab ka Vene ajal edasi, saavutades oma haripunkti venestuse ajal preester Tiisiku jutlustuskäikudel ja hiljem 1890. a. Kuremäe naiskloostri avamisel. 1738. a. nimetatakse Jõhvi kirikuvisiteerimisel siin üht vene kabelit, mis olevat ehitatud ilma kindr. kub. nõusolekuta. Siia tuleb kord aastas 1 vene preester; ka ilmutat sinna rohkesti luterlasi. — Kogudusele keelatakse külastada kabelit. Winkler, Beitr. V, lk. 22—23. 19. sajandi esimesel poolel on siin kiriku-

Kuremäe lugu äratub ka teiste lähemate kihelkonna-kirikute eestseisjate tähelepanu ja nii otsustatakse võtta tarvitusele säärase pahe kaotamiseks mõjuvamaid vahendeid. Jõhvi kirikueestseisja on pöördunud ses asjas palvega Tallinna kindral-kubermangu valituse poole. Mainitud palve põhjal on kindralkuberner Andreas Torstenson 26. mail 1676 avaldanud resolutsiooni, et nii Jõhvi kui ka teiste naaberkirikute juures ei müüdaks koha pääl viina ega õlut juba mõned pühapäevad enne seda püha, kuna kantslitest avalikult kuulutatakse, et sõnakuulmatuid ootab sel ajal ja paigal vääriline vastuvõtt ning karistus¹⁾. Kuid tagajärjetuks jääb see, nagu ka mõned teised korraldused; tervel järgneval Rootsi ajal on peetud mäel jumalateenistusi ja võimetud on selle vastu lähedal asuvate ev.-lut. kirikute õpetajad. Nii öeldakse 1698. a. Jõhvi kiriku visiteerimisprotokollis, et talurahvas peab jumalateenistust Kuremäel edasi, kuigi seda on keelanud kubermangu-valitus, nõudes kokkutulijate laialiajamist kas või sõdurite abil. Viimaste aastate kohta ei tea õpetaja ütelda, mis sääl koosolemistel tehakse; kuid üks kohalik mõisnik lisab, et sääl ohverdatavat²⁾. Pääle 1698. a. visitatsiooni Tallinna Eestimaa konsistoriumile saadetud kirjas sub dato 21. aprill 1699 teatab Jõhvi õpetaja Thomas Kniper, juhtides tähelepanu kihelkonnas ette tulevaile mitmesugustele väärnähtustele ja oodates nende kõrvaldamiseks edaspidisi korraldusi, kohe punkt 1. all, et kihelkonnas tuleb ette ebajumalateenistust, iseäranis Kuremäel; sääl olevat igal aastal, 15. augustil, suur ebausupidu, kuhu kogunevat rahvast mitmest kihelkonnast, isegi Venemaalt, ja kus peetavat paganlikke kom-

pühal käinud 2 vene vaimulikku; v. H. v. Bienenstamm, Geograph. Abriß. (Riga 1826), lk. 74.

1) Koopia Konsist. arh., Acta visit. de anno 1698, Jõhvi: „Auf der Jewischen Kirchen Herren Vorsteher, wegen Vorbeugung der Abgötterey, so jährlich auf den 15 Augusti bei Kurrameggi von einigen aus unterschiedenen Orten sich versamlenden Unteutschen getrieben wird, einge-richte Supplic ist diese Resolutionsion:

Demnach die höchste Billigkeit und christliche Pflicht dasz dergleichen Abgöttereyen, bevoraus, bei diesen gefährlichen Zeiten, gestreurt würde, erfordert, als wird hiemit Hoher Obrigkeit und Amtswegen, dasz auf Begehren der HchE. Vormünder so wol in der Jewischen, als andern benachbarten Kirchen, etliche Sontage vorhero, damit sich ein jeder davon enthalte, kein Bier oder Brandwein an dem Ort verchenke, und sich für Schaden hüte, öffentlich von denen Cantzeln abgekündigt würde, verordnet, machen auch solche Anstalt, dasz die Verbrecher und ungehorsamen an so thanen Tage und Orte, gebührend empfangen und abgestrafet werden können, gemacht werden soll. Reval Schlosz, den 26. Maij Ao 1676. Andreas Torstenson.

2) Acta visit. de anno 1698, Jõhvi. Konsist. arh.

beid. Tema ise ei suutvat midagi selle vastu ette võtta. Andr. Torstenson'i poolt 26. mail 1676 tehtud korraldus olevat avaldanud vähe mõju. Kniper palub säärase korralduse kordamist koos lisandusega, et Jõhvi ja ümberkaudsetes kihelkondades asuvast ooberst Tiesenhausen'i rügemendi ratsanikkude täiskompaniist saadetakse Kuremäele rahva kokkutuleku ajaks korduvalt mõne aasta tagant üks korporaalkond, et teha lõpp ülalkirjeldatud ebajumalateenistusele¹⁾. Nagu edaspidine asjade arenemiskäik näitab, jääb ka Kniper'i esitis tagajärjetuks ja venelased on ikka pühtsenud kreeka-katoliku usule vastavalt 15. augustil Kuremäel oma püha.

Pääle Kuremäe pühapaigana austamise ja säääl jumalateenistuse korraldamise on Alutaguse venelaste usulise külje vaatlusel ka kohalikkude raskolnikutegi usuline teotsemine muust olukorrast tunduvalt erinev²⁾. Raskolnikuid nende usus ja elus on kirjeldanud Bertram; säääl leidub aga mitmeid väärteateid. Juba Bertram'i siinsete venelaste jaotamine viide päaliiki on iseenesest vale. Iseliikidesse on paigutatud raskolnikud ja vanausulised. Raskolnikuks loeb ta mõnda usulahku kuulunud venelasi, ja vanausuliste kohta nimetab ta, et need lahkunud õigeusulistest Peeter I ajal³⁾. Selgust ei too Bertram raskolnikute usulisse ellu vanemal ajal sugugi. — Üldiselt näivad aga need Alutagusele peatuma jäänud raskolnikud oma usus olevat palju kindlamad ja ekspansiivsemad kui muu sinne vene rahvastik. Kuivõrt enne neid siin asuv vene rahvastik omistas patriarh Nikoni algatatud reformide kaudu puhastatud õigeusku või jäi vana pooldajaks, selle kohta ei leidu teateid. Ei ilmne aga ka erilist vaenu varem siin asunud venelaste ja uute juurdetulevate raskolnikute vahel. Kuid ev.-lut. kiriku vastu on need seisnud kindlamalt kui teised venelased, kes esialgu ev.-lut. kirikule väliselt allusid, sellele maksusid maksid, kirikut kasutasid ning pikkamööda täielikumalt tema mõju alla sattusid. Nende raskolnikute pääle, kes oma usku ka teiste elanikkude keskel on

1) Acta et visit. de anno 1698, Jõhvi. Konsist. arh.

2) Raskolnikute asukohtadest Alutagusel v. töö II pt., punkt 2. all. Rootsi võimu seisukohast nende usutunnistuse üle v. Karl XI seletuses 17. novembrist 1686, p. 7. Akiander, op. cit., lk. 50.

3) Bertram, Wagien, lk. 85—89. Tema raamatus leidub oma eriline, ebausaldusväärse iseloomuga käsitlus: „Die russischen Colonien in der nordöstlichen Ecke von Livland“. Siin nimetab ta mitmeid sekte, mis asusid Peipsi venelaste keskel. Nende olemasolu Alutagusel Rootsi ajal ei lase end tõendada. Vanausuliste üle Peipsi ääres v. ka Eckardt, Livland im 18. Jhrh., lk. 352. Vene asunikkude mõnd omapärast uskumist mainib Schlegel, v. tema Reisen VII, lk. 19.

püüdnud levitada, esineb õpetajate kaebusi. Nii teatatakse talupoegade poolt Vaivara kiriku visitatsioonil 1690. a., et Mustjõe külas põgenenud „Ruszkolleschken'id“ tunnistavad üht imelist usku, ning 1700. a. kaebab õpetaja Jacob Gnospelius, et nad, asudes Laagna mõisa omaniku Wrangell'i loal viimase alale ja oma elamute jaoks temalt ehitusmetsa saades ikka enam ülekäte minevat¹⁾. Ka Jõhvis kaebab Kniper 1698. a. visitatsioonil ja oma kirjas 21. aprillist 1699 punkt 2. all raskolnikute üle. Olevat Jõhvi kihelkonnas paar „Ruscolskis“ talu; nende elanikke ei saa ära ajada, kuigi sest räägitud; sest neid ei kannatata Venemaal, vaid saadetakse välja. Need raskolnikud püüdvat levitada teiste talupoegade seas oma usku, missugune hädaasi „enda ümbrust haaravat nagu vähk“. Nii olevat üks ainus talupoeg Sompä alla kuuluva Karula poole küla „haigeks teinud“ ja tahtnud teotseda veel edasi, kuid mõisaomanik leitn. Maydell olla vitsakaristuse ähvardusel selle ära keelanud. Kniper palub juhatust, kuidas kaotada niisugust nähtust²⁾. Raskolnikute suhe oma endistele ususugulastele ja hõimudele Venemaal pole samuti vist olnud kõige parem. Seda tunnistab vähemasti üks teade Vaivara klk. Mustjõe vanausuliste kohta. Need olevat valmistanud venelastele säälpool piiri mõndki ebameeldivat, mida hää võimalus avanes tasuda Põhja sõja ajal, kus raskolnikud, teistele venelastele nähtavasti vastandina, olevat toonud Rootsi poolele igasuguseid teateid. 1702. a. on venelased Oudovast nende vastu retke korraldanud; raskolnikutega sünnib kokkupõrge, kus need lüüa saavad, kuna küla maha põletatakse. Osa raskolnikuid puuakse piiril³⁾. Raskolnikute usuline kindlus torkab eriliselt silma teiste venelaste usulise tunde ebamäärasuse kõrval.

Rootsi aja lõpul ei ilmne mingi paremus eelkirjeldatud usulises olukorras. Üksnes juba õpetaja asukoha ümbrus paistab olevat troostitu. Kui veel 1690. a. Vaivara puust kirik püsis rahuldavas olukorras, on 5 aastat hiljem ta seinad mädanenud ja õpetajajasula ise viletsas seisukorras⁴⁾. Vähe paremais olususteis asub Jõhvi õpetaja, sest 1696. a. on kirik ja õpetajamaja uuesti üles ehitatud. — Talurahva koguduse majanduslik olu on halb ja maksud õiendatakse korratult ning vähe, nagu juba nimetatud. Sääraste

1) Winkler, Beitr. V, lk. 24.

2) Acta visit. de anno 1698, Jõhvi, Konsist. arh. Osalt ka Winkler, Beitr. V, lk. 22.

3) Boris Šeremetjev'i kiri Pihkvast 18. septembril 1702. Устряловъ, IV, 2, lk. 254.

4) Põhja sõja ajal rüüstatakse Vaivarat, kirik põleb maha (1700. a.) — Winkler, Beitr. V, lk. 24.

majanduslike tingimustega olude sunnil leppima pidanud õpetajad ei ole Rootsi aja kestes Vaivaras ja Jõhvis oma usutegevuse alal kuidagi eriliselt silmapaistvad. Rootsi aja lõpul osutub agaramaks võib-olla ehk Jõhvi õpetaja Thomas Kniper, tõe Tallinna kodaniku poeg, kes näib püüdvat parandada oma koguduse usulist olukorda¹⁾. Tema abiline Abr. Hivenius²⁾, Iisaku ja Pühajõe köster, ei eristu millegagi oma tegevuse alal. Ka Vaivara õpetaja Jacob Gnospelius on tuntud rohkem vast oma tüliga, mis tema ja mõne mõisniku ning selle talupoegade vahel lahti pääses, kui koguduse usutunde eest hoolitsemisega³⁾. Õpetaja ei visiteeri kihelkonda ja toetab oma poega lubamatus ümberkäimises talunikkude varandusega⁴⁾. Sääraste olu- ja vahekordade juures ei saadud loomulikult mõjuvamaal määral tõsta eesti koguduse usulist tasapinda, kõnelemata veel kreeka-katoliku usku kalduvast vene rahvastikust. Kuigi Gnospelius mainitud visitatsioonil tõendab, et ta ebajumalateenistusest kihelkonnas midagi ei teadvat, näitab samal ajal just naaberkihelkonna Kuremäe lugu vastupidise

1) H. R. Paucker, *Ehstl. Geistlichk.*, lk. 150—151.

2) H. R. Paucker, *op. cit.*, lk. 153.

3) Gnospelius'e üle v. H. R. Paucker, *op. cit.*, lk. 157. 15. juulil 1698, kiriku visiteerimisel, kaebavad mõisaomanik Wrangel Laagnalt ja selle talupojad, et õpetaja pole abikirikus vastavatel pühapäevadel jumalateenistust pidanud. Samuti kõneldakse muudest väärnähtustest, millede olemasolu eitab Gnospelius, nimetades päälekaebajaid oma vaenlasteks. Ka Peeterristi kogudusele pole õpetaja ühel pühapäeval jutlustanud. Talupojad kõnelevad, et kuna nad kiriku juures õpetaja järele kuni päälõunani ootama peavad, viidavad nad aega kõrtsis. Õpetaja vabandab end asjaoluga, et ta esiti Vaivaras jutlustades abikiriku juurde alles hiljem päralt võib jõuda. Koguduse liikmeid arvavad seepäele mõned, et õpetaja võiks siiski varem kohale jõuda, kui ta Vaivaras ei jutlusta. Edasi süüdistab õpetaja mõnd talupoega kiriku distsipliini rikkumises. Talupoega kaitseb ta omanik Wrangel, väites, et süüdistus iseloomu poolest ei allu kiriklikule kohtule. Ka teised mõisnikud on õpetaja vastu, kes kurdab, et Vaivaras üldse elavat kuri rahvas. *Acta visit. de anno 1698. Vaivara. Konsist. arh.*

4) Üks talupoeg kaebab, et õpetaja poeg olevat tema hobuse nii ära ratsutanud, et viimast enam kasutada ei saavat. Kui talupoeg oma häda õpetajale teatanud, olla see teda koguni armulauale ilmumast keelanud ja veel ähvardanudki. *Nim. visit., Konsist. arh. Gnospelius'e poega kohtame veel ta lese (G. suri 1703. a.) Dorothea von Wilex'i palvekirjas 6. juun. 1705 Tallinna bürgermeistrile ja raele, kus mainitakse muu seas ka, et sõja ajal, veel enne esimest lahingut Narva juures, olevat vene väed hävitanud sellegi varanduse, mis Gnospelius'el oli, ja ta olevat nüüd sattunud suurde hätta. T. L. A., Landkirchen, nr. 47 (Vaivara).*

võimalikkust¹). Kui Jõhvi kiriku visiteerimisel leitaksegi sääljures vanemaid talupoegi ja muud rahvast usumõistete seletamises olevat tugevad, ei moodusta see veel kriteeriumi suurema hulga kihelkonna elanikkude, eriti vene asunikude üle. Kuigi Peeterristil ja Iisakus näeme abikirikute eestseisjate seas mõnd venenimelist isikut, ei ole nende ev.-lut. usu tunnistamisega seisukord sugugi rahuldav. Õpetaja ise teatab 1699. a., et Iisaku kabeli juures elavat talupojad, kes ristiusus end häämeelega õpetada ei lase, vaid laulatamata kokku jooksevad ja selle eest isegi trahviraha korralikult ei tasu. Kniper kardab, et neile, pea alati vene keelt kõnelevaile talupoegadele, paljud teisedki võivad järgneda²). Külakalme leidub sama palju kui külasid, mis nähtuse kaotamiseks piiskopp Joachim Salemann soovitab kohalikele mõisomanikele samme astuda. Juba paar aastat pole õpetaja oma avarat kihelkonda visiteerinud, mida on vast osalt põhjustanud ka kihelkonna teede äärmiselt vilets seisukord: see tingib vaevase juurdepääsu kirikule ja põhjustab omakord selle vaesenemise, nii et vahest isegi kirikuviina ja oblaate ei suudeta muretseda. Mittekirikuteed on sügisel ja kevadel otse elukardetavad³). Osalt halbade teedest tingitud vaevaline ühenduse pidamise võimalus eraldab kirikust kaugemal ja piirile lähemal asuvas kihelkonna nurgas elavaid venelasi veelgi enam ev.-lut. usu mõjust. Siin talitavad nad juba üsna vabalt õigeusu kommete järele, ja Kniper teatab koguni, et Vene raja juures asuvad mõned vene külad, kes ametlikult ühegi kiriku alla ei kuulu, kes aga siiski endile kabeli on ehitanud, mille eesotsas seisvat keegi säälpool piiri elutsev vene preester. Nende külade sekka kuuluvad nähtavasti ka Vasknarva ja Vihtitsa. Õpetaja kardab, et kuna paljud Jõhvi kihelkonna talupojad juba eksitatud on ja endid vene preestri poolt laulatada on lasknud, siis võib samasugune asjalugu tulevikuski korduda Iisaku ümbruskonna vene keelt kõnelevate elanikkude seas⁴). Üldse on piiriäärne ala peljupaigaks kirikusäädusest üleastunuile, kuna siin karistust iseäranis ei tarvitsenud

1) Peipsi äärest Alutaguselt on 1698. a. teade, et säälj talupojad olevat püstitanud ühe palgi, mille juures nad siis ohverdanud. Ka leidub koha pääl kalmusid. Acta visit. de anno 1698, Viru-Jaagupi.

2) Acta visit. de anno 1698 ja Th. Kniper'i kiri 21. aprill. 1699, punkt 3. Konsist. arh.

3) Vaivaras kaevatakse samuti halbade teede üle. Vaivara visit. protok. 1698, Konsist. arh.

4) Jõhvi visit. 1698. a. ja Kniper'i kiri, punktid 3—6. Konsist. arh. Visitatsiooni-protokollist katkendid. Winkler, Beitr. V, lk. 22.

karta. Sel põhjusel on siia põgenetud ka Lüganuse kihelkonnast¹⁾.

Eelpool nimetati, et õpetaja Kniper on teinud katsed kihelkonnas asuvate venelaste ev.-lut. usutunnet süvendada, neid lähendada ev.-lut. kirikule. Oma memoriaalis konsistooriumile 21. aprillist 1699 teeb ta esitise, et Vasknarva saadetak스 aastas paar korda mõni vene keelt mõistev õpetaja, kes sääl jumalateenistust peaks ja niiviisi kohalikud elanikud tagasi tooks „kristlikku usku“. Seejuures toonitab Kniper, et Vasknarvas olevat juba varemaltki jutlustanud keegi ingeri preester (— see tähendus käib omaaegse Vasknarva ev.-lut. koguduse kohta²⁾). Vasknarva ja ümbruskondsed talunikud asuvad kõik kroonumaal, ja selletõttu tuleb riikliku abi küsimus siin ses suhtes kõige esimesena kõne alla. Ka Iisaku ümbruse talupoegade usulise tasapinna tõstmiseks teeb õpetaja esitise. Lapsi tuleb Iisaku ev.-lut. kabelisse või abikirikusse ristimisele tuua. Kuid üheks segavaks asjaoluks, mida mainitakse, on Iisaku kabeli sissetulekute vähesus, nii et sääl ükski vaimulik elada ei saa³⁾. Et luua paremat ühendust kihelkonna üksikute osade vahel, tuleb õpetaja arvates hakenrihtereile või haagrikohtunikele ülesandeks teha teede seisukorra üle valjemini järele valvata ja tarviduse korral isegi karistusi määrata. Suure Narva-Tartu vahelise sõjatee kihelkonda läbistav osa tuleb korras hoida⁴⁾. Visitatsiooni ja Kniper'i kirja tagajärjel järgnevad konsistooriumi resolutsioonid Tallinnas 27. septembril 1699, mis nõuavad õpetajalt üldsõnalisel väljenduses kõikide nimetatud pahede kõrvaldamist, ja seda osalt Kniper'i enese varemavaldatud esitiste järele. Öeldakse, et Iisaku kabeli juures elutsevaid talupoegi peetagu hästi silmas, ja nad käigu kirikus; et paganluse vastu astutagu energiliselt välja ja karistatagu ohverdajaid; ning et laulatamatult kokkujuosnuile määratagu kirikukohta poolt vastav karistus; loomulikult ei suuda need sõnad kogudust veel äratundmisele viia. — Ainult Vasknarva vene talupoegade ev.-lut. jumalateenistuse pidamise kohta leiame resolutsioonidest olulisema

1) Lüganuse visit. 7. juulil 1698. Acta visit. de a. 1698. Konsist. arh. Kirikukroonika järele ka O. Liiv, op. cit., Eesti Kirj. 1928, lk. 118—119.

2) Th. Kniper'i kiri, punkt 5. Konsist. arh.

3) Th. Kniper'i kiri, punkt. 5. Konsist. arh.. Edasi tehakse ettepanek juba õpetaja enese huvides; temale maksude õtiendamise kindlustamiseks Iisakus tuleb Kniper'i arvates teha korraldus, et kohalik maaomanik ühtlasi enesele tulevate maksudega võtaks talupoegadelt ka veel n. n. preestrimaksu.

4) Kniper'i kiri, punkt 6.

vastuse; selles suhtes peab veel kuningale kirjutama ja temalt korraldust ootama¹⁾).

Vene talunikude ev.-lut. usu süvendamiseks näeb Kniper ette ühe abinõuna nende haridusliku seisukorra parandamist, mis peab sündima koolide kaudu. Juba varemalt, kui Alutagune oli liidetud Ingerimaaga, on püütud venelaste hariduse eest Ingerimaal hoolt kanda; need püüded krooniti aga ainult väheste tagajärgedega. Kui Narvas juba Stahl'i ajal teotseb kooli juures üks vene koolmeister, siis säärase asutise mõju Alutaguse venelastesse ei tundu üldse²⁾. Rahvakoolide olemasolust Alutagusel sel ajal pole ühtki teadet. Rootsi aja lõpul pole hariduse levitamise suhtes olukord palju parem. 1698. a. ei ole näit. Vaivaras ühtki kooli. Üksikud talupojad püüdvat ise õpetada oma lapsi hädavajalikes asjus³⁾. Ka Jõhvis pole koolimaja veel senini ehitatud, kuid kohal on vähemalt üks koolmeister, kes saab tasuks ühe hobuseteenistuse päält tünder rukkeid⁴⁾. Nüüd palub Kniper Iisaku vene talupoegade hariduse ja ev.-lut. usuelu tõstmiseks sinna koolmeister ametisse määrata, kes nädalas ka palvetunde peaks ja inimestele usumõisteid seletaks⁵⁾. Oma vastuses nõuabki konsistoorium, et mõisaomanikud noorte eest hoolt peavad kandma, et koolimaja ehitataks ja et talupojad oma lapsi sinna hoolsalt saadaksid. Õpetaja peab vähemalt kord aastas kihelkonnas vajalikke lokaalvisitatsioone korraldama⁶⁾. Kuidas seda tegelikult läbi viidi, selle kohta puuduvad teated, kuid varsti alanud Põhja sõda on igasuguse järjekindla haridustöö kohal nii mõnekski aastaks võimatuks teinud.

Olukord usulisel alal Rootsi aja lõpul Alutaguse venelaste keskel ilmneb halvana ev.-lut. kirikule. Osa venelasi tunnistab väliselt ev.-lut. usku, tegelikult kaldub aga endisesse, kreekatooliku usku või usub paganlikesse traditsioonidesse. Mõlema

1) Resolutsioonid 27. sept. 1699. Acta visit. de anno 1698. Konsist. arh.

2) Koolioludest Ingerimaal v. muu seas Öhlander, Om d. svenska kyrkof., eripäätükk: Läroverkan uti Ingermanland (lk. 177 jj.); Akiander, op. cit. lk. 19, 94 jne.

3) Vaivara visit. 1698. Ses suhtes on olukord Alutaguse naaberkihelkonnas, Viru-Jaagupis, vähe parem. Sama aasta kohalikus visit:s nimetatakse selles klk:s üht ehitatud koolimaja ja ainuüksi Mõdriku mõisa alal üle 100 inimese, kes lugeda mõistavad. Konsist. arh.

4) Jõhvi visit. 1698. Koolmeister kaebab, et ta Päitest (mõisa Jõhvi klk:s) tasu ei saavat.

5) Kniper'i kiri, punkt 5.

6) Konsist. resoluts. 1699 Jõhvi visit:i ja Kniper'i kirja pääle. Konsist. arh.

usulise vaate teatud segunemist tähistab Kuremäe lugu. Ev.-lut. kirikuist kaugemal asuvad venelased tunnistavad avalikult kreekakatoliku usku ja kiriklikes toiminguis kasutavad vene preestrit. Raskolnikute usulahk on ev.-lut. usule kindlasti vastu seisnud ja püüab koguni ise levida vene rahvastiku seas.

Põhja sõja ajal jäetakse kohalikud venelased usulisel alal veel enam oma enda juhtida. See on seletatav osalt ev.-lut. kirikute hävimisega, osalt ka sõjaaastail õpetajate kohal mitteviihimisega. Elanud läbi poliitilise murrangu, jääb olukord suhteliselt võrdseks endisega. Pääle mõninga vähema tähtsusega sammu kreeka-katoliku usu asjade korraldamisel võidetud maa-alal¹⁾ ei tule Vene aja alul seninivalitsenud olusuhetesse mingeid suuremaid muudatusi. Vast ainult võidi vabamalt tunnistada kreekakatoliku usku. Kuid nagu selgub rootsiaegsest olukorrast, ei olnud see varemgi seotud kuigi suurte takistustega; sihilikult ebaõige on aga tõendus, mida teeb vene kirjandus Kuremäe kohta, nagu oleks siin Rootsi ajal ev.-lut. usu kiriku poolt vene asunikesse avaldatud mingit suurt usulist survet ning aetud mingit järjekindlat, vene rahvust kaotada tahtvat kohalikku politikat.

Ev.-lut. kiriku õigused ja korraldus koha pääl jäävad Vene ajal pääjoontes samadeks, mis nad olid Rootsi ajal²⁾. Õpetajad said makse endisel alusel ja seetõttu ei vabanenud ka kohalikud venelased maksudest ev.-lut. usu kasuks. See kohustuslik olukord venelaste poolt leiab kinnitamist 7. aprillil 1738. a. kindralkuberneri resolutsioonis. — Kohalikul ev.-lut. kirikul kulus enne aega, kui ta suutis pääle Põhja sõda kirikuõpetaja kohtadel tekkinud vakantaegade ja maal valitsevate hädade ja segaduste (nälg, katk, sissid³⁾ jne.) järel asuda agaramale ja edukamale kohalikkude venelaste mõjustamisele ev.-lut. usku.

1) Näit. palutakse teatud sellast korraldust juba 1705. a. Narva kohta. V. Грамота къ Царю отъ іерусалимскаго патріарха Досіея 28 янв. 1705 г. (Греческ. Дѣла въ Москов. Архивѣ, Мин. Ин. Д.). Соловьевъ, III, lk. 1580. Ka Vasknarva rajatakse kindlam alus Vene kirikule Vene võimu tulekuga.

2) Selle üle v. ka A. v. Gernet, Gesch. u. Syst., lk. 78 ja 82.

3) Röövlite kartusel peetakse veel 1717. a. Jõhvi kirikuvisitatsioon Lügänuuse klk. Purtse mõisas. Winkler, Beitr. V, lk. 21.

Järelsõna.

Vene võimu all on kreeka-katoliku kirik püüdnud Alutaguse vene asunikke tagasi pöördada oma vanasse usku, iseäranis venestus-ajajärgul 19. sajandi kaheksa- ja üheksakümnendais aastais. Nende püüete nurjumise põhjustas 18. ja 19. sajandil siinsel alal arenenud hoogus assimileerumine eestlastega, mis ei toimunud mitte niipalju luteriusu kiriku surve mõjul kui neil tulunduslikel põhjusil, milledest oli kõne juba eelpool. Kuigi luteri kirik 18. sajandil juba agaramalt katsetas ametlikult ikka luterlasteks loetud vene elemendi enesele lähendamist, siis ei ole tegemist siin otseselt vene rahvuse vastu sihitud surveavaldusega, nagu panortodoksaalsed tendents- ja meeleolu-loomise kirjeldised seda väidavad, vaid tahtega süvendada rahva religioosset tunnet. Sellesuunalised korraldised ilmutatakse Vene valitsuse ja Eestimaa konsistoriumi poolt kohe peale Balti provintside täielist langemist Venemaa kätte. Vene valitsus jättis, vastavalt Tallinna rootsi garnisoni kapitulatsiooni punkt 15:le 29. septembrist 1710, Peeter I:le antud Eestimaa rüütelkonna privileegide kindralkonfirmatsioonile 1. märtsist 1712 ja Uusikaupungi rahulepingu punktile 10, kogu kirikukorralduse Eestimaal endisele rootsiaegsele alusele¹⁾. Sellel alusel Eestimaa maanõunikud ja asekuuberner annavad kirikuolude normeerimiseks ja rahva seas sõja kestel langenud usulise tasapinna tõstmiseks rea publikate, nii 28. jaanuaril 1713²⁾, 12. oktoobril 1715³⁾, 26. veebruaril 1719⁴⁾; veel 28. novembril 1723 järgneb ses suhtes üks kõigekõrgem ukaas⁵⁾. Kuid esialgu oli kõigil neil korraldistel vähe mõju sõja läbi raskesti kannatanud rahvastikusse. Viletsate tulunduslikkude olusuhete tõttu jäid õpetajad sageli kauemaks ajaks osast oma tasust ilma, kiriku ja ta ametkonna hooned lagunesid, kirikuteed olid juba ammu

1) V. sest lähemalt Gernet, *Gesch. u. Syst.*, lk. 78 ja 82.

2) TLA, B. Q. 20.

3) Säälсамас ja ka A. i. 2, nr. 5.

4) TLA, B. Q. 20, ka A. i, nr. 28.

5) Gernet, *Gesch. u. Syst.*, lk. 78—79.

kohendamata ja raskendasid maarahvale ligipääsu kirikusse. Kõik see lõi usulisel alal ebakindla olukorra, mis veel enam suurenes kirikumõisates kardetud röövide tõttu; need olid muutunud sõja tegeliku lõppemise järel õige tihedateks, ja näiteks veel a. 1717 peetakse röövlite hirmul Jõhvi kirikuvisitatsioon Purtse mõisas, Lüganuse kihelkonnas. Samal aastal Lüganuses peetud visitatsiooniprotokollist näeme, et kihelkonnas senini veel kirikukohut peetud ei ole, kirikupõllud olevat paljad, kiriku kohendamiseks ja õpetaja elukorra parandamiseks ei ole midagi tehtud, nii et õpetaja talupoegade juures elab¹⁾. Narvas avatakse konsistoorium uuesti alles 19. aprillil 1722, keisri käsu alusel 13. novembrist 1721²⁾. Mis õpetajatesse puutub, siis ei olnud sel ajal maal leida kuigi palju tubleid vaimulikke, vähemalt sääraseid, nagu neid oli õnn näha kogudusejuhina sel ajajärgul, Vene võimu esimestel aastakümnetel, Lüganuses (Andreas Chalenius, soomlane³⁾, ja Kodaveres (Jakob Günterhack⁴⁾), kes oma kogudusega kõik viletsuseaastad südilt ja trööstides mööda saatsid. Jõhvis, millele Iisaku kihelkond sel ajal teatavasti allus, ei leidnud aga niivõrt tüsedaid jumalasõna-kuulutajaid, samuti Vairaras. Neis asuvad enam mugavust ja kõigepealt tulunduslikku hääolu armastavad õpetajate tüübid: Jõhvis Paul Johann Kniper (1711—1750), Vairaras 1721. aastani varem kord õpetaja-ameti mittevääriliseks tunnustatud Heinrich Rosengreen, hiljem Carl Philipp Kniper (1721—1752⁵⁾. Nii näiteks jääb Jõhvi õpetaja Kniper'i üheks tuntumaks sammuks asjaolu, et ta oskab Jõhvi ülem-kirikueestseisja kaudu kubermangu valitsuselt välja mõjustada 7. aprillil 1738 resolutsiooni, milles kihelkonna (Iisaku) vene talunikelt endisel määral nende mailt kiriku hääks maksetavaid summe nõutakse ja seda onus reale võlana vaadeldakse⁶⁾. Neil esimesil aastakümneil ei või juttu olla mingist tugevamast luteri-usu moraalsest või pragmaatilisest survest vene rahvastikule.

1) O. Liiv, op. cit., Eesti Kirjandus 1926, lk. 120. Ka R. Winkler, Ueber Kirchen u. Capellen, Beitr. V, lk. 21.

2) 13. SB. d. Narv. Altm. G. am 8. December 1865.

3) H. R. Pauker, Ehstl. Geistlichk., lk. 163—164; ka O. Liiv, Jooni Lüganuse minevikust, E. Kirj. 1926, lk. 119—120.

4) Kodavere-Allatskivi kihelkonna ajalugu, Jurjewis (Tartus) 1902, lk. 7.

5) Nende üle Pauker, op. cit., lk. 151 ja 158.

6) V. selle üle Gernet, Gesch. u. Syst., lk. 79. ja 82. Samuti Представление Оберъ-Прокурору Святѣйшаго Синода отъ 5 Апрелья 1888 г. за №. 132, содержащее въ себѣ подробное изложение всего Пюхтицкаго дѣла. Изъ архива III, nr. 20 (lk. 95—96).

Vast 1738. aastal on märgata katset Iisaku klk. luteriusulise elanikkonna kirikliku olukorra parandamiseks. Kihelkonnale tahtakse luua iseseisvam seisukoht oma usulise elu korraldamisel ja sel aastal näeme siia määratavat kirikuõpetajaks Johann Georg Borge ehk Borg, kes siia votseeriti juba 4. septembril 1737 ning koha pääle ordineeriti 15. märtsil 1738. Kutsumisel seati õpetajale üheks tingimuseks, et ta vene keele ära peab õppima, et selle kaudu paremini võimalduks hoolitsemine vene elanikkonna usulise külje eest. Nähtavasti aga viletsad tulunduslikud olusuhed kihelkonnas mõjustasid õpetajat sel määral, et ta järgneb juba 18. veebruaril 1740. a. saadud kutsele tulla Simunasse õpetajaks¹⁾. Vaevalt, et Borge jõudis selle lühikese ajaga vene keele niivõrt omandada, et oleks suutnud vene asunikke pöördä luteriusu rüppe. Borge järglane Otto Reinhold von Holtz, Venemaal sündinud rootsi sõjavangide laps, kes nähtavasti vene keelt mõistis, kutsuti Iisakusse 28. aprillil 1741 tingimusel, et ta kogudust peatselt maha ei jätaks; kuid väikeste sissetulekute ja halva kirikliku kogudusekorralduse tõttu pole õpetaja oma lubadust pidanud, vaid lahkub esimesel võimalusel. 1744. a. mais kutsutakse ta Paide²⁾. Nii ei suuda ka Holtz luua kihelkonnas märgatavaid parandusi usulisel alal ja ka teda ei saaks süüdistada luteriusu vägivaldses päälesundimises ega liigeses süvendamises Iisaku venelastele. Pääle Holtz'i lahkumist muutub Iisaku jälle Jõhvi filiaaliks, kestes küll quasi iseseisva kihelkonnana Jõhvi õpetaja juhatusel kuni 1866. aastani. Aegamööda hakkavad Jõhvi õpetajad kinkima juba tõsisemat tähelepanu korratasse sattunud kogudusele ja pikkamööda ilmnevad tagajärjekalt ka nende tegevuse tulemused. Iisaku kabeli ümbruses asuvad venelased, vaatamata vene keele tarvitamisele nii koduses kui ka välises elus, lähenduvad ikka enam luteri-usu kirikule, kuna nad ka koormusi selle kiriku heaks kannavad. Niimoodi nagu vastutasu-nõudena kirikult soodustub see lähenemine. Iisakusse ehitatakse 1845—46 uus kivikirik endise puukabeli asemele ning kahe kihelkonna ühine õpetaja Friedrich Meyer oskab oma eelkäijaist agaramalt suunata vene asunikkude religioosseid huve. 18. sajandil ebaõnnestunud katse asutada Iisakusse Jõhvist täiesti rippumatu iseseisev kihelkond oma õpetajaga eesotsas teostub vast a. 1866, kuigi juba enne seda, nagu eelpool nägime, on Iisaku kabelil mõningaid teeneid ümberkondse vene rahvastiku tõepärasemal kristianiseerimisel vastavalt luteri kiriku huvidele.

1) Paucker, op. cit., lk. 154. Asus Simunasse ametisse 17. aprillil 1741. Op. cit., lk. 205.

2) Op. cit., lk. 154.

Siitpääle muutub intensiivsemaks ka venelaste assimileerumine eestlastega, ilma et sealjuures erilisi repressiivvahendeid oleks tarvitusele võetud. Siin näeme loomuliku protsessi, kuidas tugevast rahvast osaliselt piiratud vähem rahvakild sulab pikkamööda tugevamasse rahvusesse. Käesoleval juhul on tähelepanuvääriv aga asjaolu, et võrdlemisi lühikese ajaga kohapäalsed venelased omistasid säärase kindlusega võõra usutunnistuse, et hiljem Kuremäele põhjendatud kreeka-katoliku vaimulik asutis nende seas enesele poolehoidu ei saavutanud, teenides rohkem Vasknarva venelaste usulisi huve. Seda tunnistab isegi osa slavofiilselt orienteeritud vene tendentskirjandusest Kuremäe ehk Pühtitsa kloostri üle¹⁾.

Kreeka-katoliku kiriku seisukorda Alutagusel Vene ajal vaadeldes selgub, et kuni 19. sajandi peaaegu viimse veerandini säältpoolt märkimisväärsemat katset ei tehtud vene asunikude luteri-usku siirdumise takistamiseks. Ala, mis hiljem venestuspolitikale Eestimaal baasiks taheti luua, nimelt Kuremäe ja Pühtitsa küla kabeliga, allus kiriku-administratiivselt Vasknarva kiriku kihelkonnale; Vasknarvas on kreeka-katoliku kirik ehitatud juba varsti pääle Eestimaal Vene võimu alla langemist. Kabel Kuremäel põlvneb ka juba varemaist sajandeist. 1842. a. on sinna lasknud pääle ühest haigusest paranemist ehitada kabeli Rakvere kaupmees Nesterov, kelle kõrvu oli jõudnud vagajutt Kuremäest, Mingist muust aktiivsemast ettevõttest koha pääl õigeusu vaimlikkonna poolt me sel ajal ei kuule. Küll avaldas pikkamööda aga oma mõju see uus kiriklik korraldus, mis maksvusele pääsis kreeka-katoliku usu alal Baltimaal iseäranis 19. sajandi teisest poolest alates. Nikolai I ajal 1836 Riiga asutatud vene-õigeusu vikariaat muudetakse 1850. a. piiskopkonnaks, päämiselt Liivimaal neljakümnendail aastail toimunud maarahvastiku hoogsa siirdumise tõttu vene-õigeusu, mis teatavasti sündis suuremate tulunduslike hüvede saavutamise lootusel. Baltimaal vene kiriku eesotsas seisvad piiskopid Platon (1848—1867) ja Donat (1882—1887) oma ametiaja kestusel püüdsid siin igapidi kindlustada kreeka-katoliku kiriku seisukorda, millised püüded olid eriti silmatorkavad

1) Üks palvetajaile määratud venekeelne brošüür „Сіонъ Прибалтійскаго края. Святыя Богородичная Гора, Ревель 1894“ (lk. 13—14) mainib, et aasta läbi ilma preestrita ja pühakujudeta jäädes Kuremäe ümbruse elanikud nõrgusid vähehaaval luteriusku ning unustasid vene keele ja kombed; nad „nimetavat end „poolusulisteks“ sellepärast, et lasevad lapsi ristida luteri-usu kombe järele; samal viisil käivad ka armulaual luteri kirikus; kuid sääljuures austavat nad Jumalaema, lõõvat risti ette ja pidavat õigeusu järele paaste“.

viimasena nimetatud piiskopi ajal, rajanedes juba Samarin'i poolt Baltimaade jaoks suunatud slavofiilseile aluseile. Muu seas tekib Kuremäele seitsmekümnendais aastais uus kreeka-katoliku kabel, kus peetakse 15. augustil 1879 esimene liturgia. Kohal tegelikku tarvidust säärase kabeli järele ei tuntud, küll aga tunti seda Kuremäe augustikuu kirikupühale kogunevate peipsiäärsete külade elanikkude seas. Siiski 1884. aastani ei pööranud vene-õigeusu vaimulikkond Baltimail mingit erilisemat tähelepanu kohalikule pühapäevale, mis mainitud aastani asus koos ümbruses elavate protestantismi üle läinud endiste venelaste järglastega nagu täielises unustuses. Kuigi mäepäälset kabelit renoveeriti mõne rikkama, Kuremäe Jumalaema pühaku imettegevasse võimu uskuja poolt, ei koheldud seda ala siiski veel isesuguste kavatsustega seotud vaatekohast. Vast sel aastal, pöörates tähelepanu siin iga aasta pühitsetavale 15. augustile, saadab seeaegne Riia ja Miitavi piiskopp Donat kohale venestuse ajal Eestimaal üldisemalt tuntuks saanud eestlase-preestri Tiisiku. Nagu eelpool kuulsime, kogunes sellele pühale puhtvenelasi päämiselt Narva jõe ja Peipsi äärest, vähemal arvul ka eestistunud luteriusulisi elanikke, viimased sageli õunte müümiseks. Neile kokkutulnud eestlastele pidas Tiisik hiljem pääle venekeelse jumalateenistuse ka veale eestikeelse, mis oli esimene sellesarnane koha pääl. Et luteriusu kirikud olid kaugel ja nende õpetajad Kuremäe ümbrust külastasid harva, siis olid kuulajad tänulikud Tiisikule, kelle jumalateenistuses kirjelduste järele esialgu isegi ei olnud otsemat vene-õigeusu kirikuteenistuse iseloomu, sest lauldi luteri-usu kiriku-lauluraamatuist ja kõnetki ütles preester luteri-usu õpetaja taoliselt¹⁾. Sellest pääle hakkas Tiisik külastama Kuremäge võrdlemisi sagedasti. 1885. a. piiskopi korraldusel muudetakse Kuremäe kabel kirikuks erilise Pühititsa kirikukihelkonnaga. — Kuid juba ammu enne Tiisiku jutlust tunti koha pääl tarvet tihedama ühenduse järele luteri kirikuga²⁾, ning kui nüüd 1884. a. 15. augustil eestikeelse jumala-

1) Kogutud traditsioon lisaku klk. 1924. a. suvel, isiklikus kogus. Kuid selleski luteriusu-taolises jumalateenistuses leidis Tiisik hää võimaluse esialgu kaudsemalt tutvustada kuulajaile kreeka-katoliku usu põhimõisteid. Samuti osalt tasuta jaganud Tiisik pr. A. Teppaks'i „Esimest õpimise raamatut“ (Esimene õpimise raamat pärast Abitsat I jagu Viljandis 1884) ja raamatukest „Õppetud õigest usust“. V. praeguse konsistooriumi arhiiv, Acta nr. 745 all (Illuka kabeliehitamise üle), kindralsuperintendent E. W. Schultz'i kiri 8. XII 1884 Eestimaa rüütelkonna päälikule krahv Tiesenhausen'ile.

2) Nimelt juba 25. oktoobril 1845 Kuremäe läheduses asuva Illuka mõisa omanik Aleksander Dieckhoff saadab Eestimaa provintsiaalkonsis-

teenistuse järel Jõhvi ja Iisaku kirikuõpetajad, muret tundes asjaolust, et Kuremäe luteri-usku elanikud nende usutunnistuse — kiriku enese hoolimatuse tõttu oma senisest usust kergesti võivad vöörduda, sagedamini seda ala külastama hakkavad, valmibki kavatsus siia ehitada luteri-usu abikirikut. Kavatsus on lähenenud peagu lõpliku teostumiseni mitte ainult Jõhvi ja Iisaku kirikuõpetaja ning kohalikkude mõisnikkude õhutusel ning toetusel, vaid ka Eestimaa konsistooriumi, rüütelkonna ja kohalikkude valdade solidaarsel kaasabil. Algatus kavatsuse läbiviimiseks on väljunud Iisaku kiriku eestseisjalt O. Dieckhoff'ilt kirjas konsistooriumile 26. XI. 1884, kes omakord 8. detsembril 1884 on pöördu nud rüütelkonna poole¹⁾. Et kohalikud mõisnikud eriliselt on huvitatud abikiriku või kabeli ehitamisest, siis nendega ühel-

tooriumile kirja, kus nimetab, et kiriku kauguse tõttu kohalik rahvas pühapäeviti harva kirikusse pääseb, eriti kevadeti ja sügiseti. Seetõttu jäävat rahvas vaimse hooleta ja langevat harimatusse, joomisesse ja muisse pattudesse. Nüüd palub Dieckhoff luba koha pääl palvetunde korraldada kohaliku koolmeistri või mõne ärksama jumalakarliku taluniku eestvõttel. Selle kirja suhtes pärib konsistoorium Jõhvi õpetaja Carl Johann Koch'i arvamist, kes vastab, et sellastest palvetundidest pole palju kasu, sest puuduvat nende korraldamiseks kohased isikud. Ühtlasi süüdistab õpetaja Dieckhoff'i halvas majapidamises maarentnikkude ja toemeeste vastu ning teede viletsas korrashoius, leiab aga koguni kergemeelselt, et usuline olukord kihelkonnas rahuldav olevat. Lõppeks ikkagi korraldatakse soovitud jumalateenistused ja oma kirjas 12. III. 1846 teatab õpetaja esimesest asetleidnud palvetunnist 19. II. 1846 Illuka koolimajas, kuhu seks puhuks rohkesti rahvast kogunenud. Konsist. arh., akt. nr. 754 all (Jumalateenistuse korraldamise üle Illukal 1845—46).

1) Konsist. arh., akt nr. 745. Dieckhoff nimetab oma kirjas, et kabel tuleks ehitada kivist, umb. 18 sülda pikk, 6 sülda lai ja 16 jalga kõrges, 6—700 isiku mahutavusega. Koguduse suurust arvestab ta 2—2500 hingega. Huvitav on veel märkida, et Tiisiku kõne ja kabeli ehitamise algatamismõtte järeldusena 14. XII. 1884 Iisaku kirikumõisas peetakse õpetajate konverents, mille üle konsistooriumile kirjalikult refereerib 17. XII. s. a. Alutaguse praost, Viru-Nigula õpetaja Fromhold Hunnius. Otsustatakse nimelt Kuremäe ümbruskonda koha päälle ehitada kabel luteriusulistele jaoks; kabel moodustaks keskuse Illuka, Kurtna ja Ahakvere mõisust ning Sagarile kuuluvast Kattnurme külast koosnevale abikogudusele, mis kiriklikult peaks alluma Iisaku õpetajale. Jõhvi õpetaja avaldab seejuures nõusolekut loobuda Iisaku õpetaja kasuks vaimsest hoolekandest oma koguduse ses osas, mis ühineb asutatava filiaaliga. Selgub ka, et kabeli ehitamisel Illuka mõisa omanik O. Dieckhoff valmis on kinkima 10 tiinu maad, Kurtna omanik von Arnold 20 tiinu, Illuka omanik veel 20 000 telliskivi ja lupja, Kurtna palke, kuna Kurtna kogukond oma päälle võtab ehitusmaterjali vabatahtliku juurdeveo. Kabeli juurde otsustatakse ametisse seada eriline vikaar. — Need olid kaaluvad otsused, milliseid küll asjade areng osaliselt takistas teostumast.

meelil näib olevat ka rüütelkonna komitee, kes oma koosolekul 15. detsembril 1884 kõigi 17 osavõtja ühehäälisel otsusel aktsepteerib Jõhvi ja Iisaku mõispikkude soovi, määrates ehituse toetamiseks 2500 rubla tingimusega, et Jõhvi ja Iisaku koguduse liikmed toimetavad ehitusmaterjali tasuta kohale¹⁾. Sellest otsusest on rüütelkonna kantselei poolt konsistooriumile teatatud juba 19. detsembril s. a.²⁾. Et Iisaku kihelkonna luteriusulisi kindlamini säilitada kirikule (et hoolitseda peipsiäärses Alajõe küla luteriusuliste eest), määrab rüütelkond Iisakusse adjunkti ametisse palkamiseks õpetajate-kassast 400 rubla³⁾. Ka hiljem on rüütelkond toetanud kabeli ehitamist, nii et ta üldse välja andis seks tarbeks 3100 rubla, pääle selle Eestimaa õpetajate-kassa 2500 rubla. Kabel ise ehitati Kuremäele, kuna ehitise alla kuuluva maaala kinkis Illuka mõisa omanik Dieckhoff. Kaasa arvatud ehitusmaterjali tasuta kohalevedu, mida toimetasid asjasthuvitatud valdad, tõusis kogu summa 13.730 rubla pääle⁴⁾. Niiviisi oli kabeli ehitus kõikipidi küllaldaselt varustatud, eriti Eestimaa rüütelkonna hoolitseva vastutuleku tõttu, ja pidi peatselt valmima, kui 1885. a. augustikuul ehitusetöö täiesti ootamatult Eestimaa kubermanguvalitsuse käsul seisma pandi, kusjuures põhjustati seda asjaoluga, et ehitamise luba polevat nõutatud õigel ajal⁵⁾. Luba mitmekord-

1) R. K. A., end. Eestimaa Rüütelk. Arh., komitee protokoll (A IV 175, lk. 443).

2) Säalsamas arhiivis, 1884. a. väljasaadet. kirjade lauaregister (A IX, 70, nr. 633). V. ka 1884. a. missiivraamat (A IV 74), lk. 293—294.

3) Sama arhiiv, Eestimaa rüütelkonna aset täitva pääliku maanõunik Wrangell'i kiri 31. I. 1885 Eestim. konsistooriumile (1885. a. väljast. kirjade lauareg. signatuuri all: A IX 70; kirja koopia A IV 180, 1885. a. missiivraamatus, lk. 29). 11. märtsil 1885 teatakse rüütelk. kantselei poolt Iisaku õpetajale abiõpetaja palkamiseks määratud 200 rublast.

4) Kuivõrt kiiresti ehituse eeltöö edenes, seda tõendab Iisaku kiriku-eestseisja kiri 7. III. 1885, kus näeme ehitusmaterjali juba muretsetuna (Kurtnast 150 palki, Türpsalust 112 palki, Ahakverest katuselaaste, Illukast telliskive, 100 kuubiksülda põllukive ja 30 kuubiksülda liiva). Sellest on palgid, telliskivid ja liiv juba kohale veetud. Ehituse juhiks on arhitekt Modi. Konsist. arh., akt nr. 745.

5) Siinjuures võib tähendada, et seeaegne Eestimaa kindralsuperintendent dr. E. W. Schultz on õieti agaralt toetanud kabeli ehitamise mõtet ja juba 24. XII. 1884 pöördunud ühekordse toetuse saamise palvega 2000 rubla suuruses Venemaa ev.-lut. koguduste toetuskaasa keskkomitee poole. Ühtlasi talitab Eestimaa konsistoorium ses küsimuses võrdlemisi iseseisvalt, andes kindralkonsistooriumilt Peterburist nõu küsimata loa kabeli ehitamiseks, sest alles 23. augustil 1885 esitab Eestimaa konsistoorium kindralkonsistooriumile lähema kirjelduse kabeli ehitamise vajalikkusest Kuremäele. See konsistooriumi talitusviis võimaldas Eestimaa

sed hilisemad nõutamiskatsed osutusid aga tagajärjetuks. Eestimaa kuberneriks oli samal aastal saanud vürst S. V. Šahhovskoi, kelle otsesel mõjustusel keelati ehituse lõpuleviimine. Et paremini aru saada kubeneri sellasest käsust, tuleb iseloomustada Vene valitsuse politikat Baltimail sel ajal. Valitsuse igakülgne soov oli teatavasti venestamist läbi viia ja süvendada igal alal. Sellane suurvene politika intensiivistumine Eestimaal on eriti dateeruv vürst Šahhovskoi' siia kuberneriks määranguga 4. aprillil 1885. Kuigi see määrang ei olnud täies kooskõlas Šahhovskoi' enese sooviga, esines ta siiski ses ametis agaralt tema poolt „jumaldatud keisri Aleksander III tahteavaldise innustatud täitjana“, nagu ta surma järele talle määratud nekroloogides seda toonitatakse; see tahteavaldise iseloom väljendub ilmekalt juba Eestimaa kubeneri 1884. aasta aruandele keisri enese poolt tehtud märkuses: „mitte lubada õigeusuliste tagakiusamist“¹⁾. Šahhovskoi, lugedes õigeusku Vene riigi alustooks ja püüdes levitada seda võimaluse määral, on koos 1887. a. Baltimaale määratud piiskopp Arseniga Eestimaal vene-õigeusu kiriku huvide eestkostja ja -võitleja. Kui nüüd uue kubeneri tähelepanu juhitakse Kagu-Alutagusele ta kirikupühaga ja Tiisiku jumalateenistuse vastukõlaga, ühtlasi ka konsistooriumi ja rüütelkonna ühisele ettevõttele — kabeli ehitamisele, siis tärkab kubeneril mõte asutada siia alale, mis kunagi kuulus vene rahvusele, niiviisi siis kohasele pinnale, kreekakatoliikne usuasutus, millele siin eeldati kiiret arenemist ja venelaste järglaste tagasitoomist uuesti vene rahvuse ja õigeusu rüppe. Näitlik ses suhtes, milliseid muidki lootusi pandi asutatavale vene-õigeusu asutisele Kuremäel, on piiskopp Arseni viibimisel Kuremäel 1888. a. augustis peetud kõne, kus kirikujuht avaldab lootust, et õigeusk leiab pinda siin maal, et selle usu kiired väljuvad Kuremäe pühast paigast nagu keskusest tervele Eestimaale²⁾. Need kaks isikut, vürst Šahhovskoi ja piiskopp Arseni, teetsesid

kubermanguvalitsusele juriidiliselt nagu suurema põhjendusega asjasse segada ja konsistooriumile esineda seletusenõudega (3. ja 18. IX. 1884). Nagu aga näeme, on ühtlasi sel ajal kubermanguvalitsus ka teist teed käinud ja lõppeks 16. XII. 1885 peab kindralkonsistoorium Eestimaa konsistooriumile teatama, et sinodi ülemprokuröri väljenduste alusel siseminister ei pea kabeliehitamist vajalikuks. Konsist. arh., a. nr. 745. Säältsamast mustanditest selgub, et ehituse seismapaneku järel on Kurtna (29.—30. IX. 1886), Iluka (31. X. 1886), Ahakvere (29. X. 1886) ja Pootsiku (29. XI. 1886) valla elanikud kindralsuperintendenti palunud mõjustada ehitustöö jätkamise lubamist.

1) Изъ архива II, lk. 212.

2) Арсений, lk. 313.

alusel, et kirik on tõelise rahvahariduse allikas ning et tema kaudu kõik riigisse kuuluvad võõrahvusest elemendid sulavad vaimselt ühte vene rahvusega. See alus oli täiesti meelepärane Aleksander III-le. Nii siis on mõistetav Šahhovskoi' vahelesegamine luteri-usu kabeli ehitamisse Kuremäel, kusjuures töö seisma-paneku käsu õige seesmine põhjus suundub õigeusu huvide kaitsele koha pääl. Vormiliselt lõpebki kogu ehituse lugu vene-õigeusu kiriku võiduga; millise toimimisviisiga see sündis, sellest tunnistab Šahhovskoi ise avameelselt oma esitises 5. aprillist 1888 püha sinodi ülemprokuröri-le, kus ta toonitab, et lõpetamata kiriku-ehitis ei olevat veel kirik ja seetõttu Illuka ehk Kuremäe kabeli ehitis ei alluvat võõraste usutunnistuste kirikute huve kaitsvale säädusele¹⁾. Niiviisi loeb kuberner oma talitusviisi õigustatuks. Kuid rüütelkond ja konsistorium ei alistu nii kergesti säära-stel omapära-stel motiividel teotsevale kubernerile. Et kabeli lõpule-ehitamise keelu kaudu olid võetud sellest ehitusest huvitatuil muud avaldamisvõimalused, otsustati rüütelkonna poolt detsembris 1885 esialgu ametisse panna Illukasse vähemalt üks misjonär, määrates seks otstarbeks 300 rubla²⁾.

Sel rüütelkonna otsusel pole nähtavat mõju protestantliku usu seisukorra ametlikku kindlustamisse koha pääl, sest nüüd järgnevad võrdlemisi kiirelt sündmused, juhitud vene-õigeusu-sõbralikkudest ringidest. Päämiselt Šahhovskoi' toimetamisel võõrandatakse kõigekõrgema käsu alusel 10. veebruaril 1886 Püh-titsa õigeusu-kogudusele Kuremäel 5 tiinu, millele järgneb 22. aprillil 1891 jällegi Šahhovskoi' „moraalse hoolitsemise“ ja sooviavaldiste tulemusena, nagu ta ise sest kõneleb kirjades piiskopp Arsenile ja Sinodi ülemprokuröri-le K. Pobedonostsev'ile, seekordki kõigekõrgemal käsul ja kingituse näol üle 31 tiinu võõrandamine³⁾, nimelt Kuremäele asutatavale vene-õigeusu õestusele, õigemini naiskloostri-le, mida Balti õigeusu vennastuse Jõhvi osa-konnal oli kavatsus asutada juba varemalt⁴⁾. Sest juba 1890. aastal kogus üks mainitud vennastuse liige Nižni-Novgorodi laad-al must „esimese kloostri jaoks Eestimaal“. — Kuremäe võõ-

1) Изъ архива III, lk. 91—137, aruanne sinodi ülemprokuröri-le 5. IV. 1888, nr. 132 all.

2) R. K. A., end. Rüütelk. Arh., A IX 70, 1885. a. väljastatav laua-register. Rüütelk. pääliku W. Tiesenhausen'i kiri kindralsuperintendent E. W. Schultz'ile. V. 1885. a. missiiv (A IV 180), lk. 379—380.

3) Изъ архива III, lk. 43—44 ja 44—47, Šahhovskoi' kiri piiskopp Arsenile 4. XI. 1887 ja K. Pobedonostsev'ile 11. XI. 1887; Сіонъ, lk. 17—18. V. ka Арсениѣ, lk. 180.

4) V. muu seas Арсениѣ, lk. 158 ja lk. 259 jj.

randamisel vene-õigeusu ametkonna valdusse jäi ka lõpuleviimatu luteri-usu kabeli ehitis ümbritsetuks võõrandatud alast. Juba 1890. a. alul oli õigeusu vennastuse Jõhvi osakond valmis kabelit ostma ja Eestimaa rüütelkonna komitee, nähtavasti teist välja-pääsuteed leidmata, 7. septembril s. a. otsustabki 10.000 rubla eest niipea kohe kabelit müüa, kui on luba saanud uue luteri-usu tarbeks määratud kabeli ehitamiseks Kuremäe ümbrusse¹⁾. Et säärane luba ei järgnenud, selle asemel aga küll maavõõrandus, siis Illuka mõisaomanik Dieckhoff, kelle maal asus kabel, otsustas 1891. a. Balti eraõiguse III köite art. 771 põhjal viimase tasuta anda õigeusu ametkonna esindajale²⁾. Tasuta andmise otsus polnud siduv aga hilisema aja kohta, mil Jõhvi kogudus on palunud kabeliehitisse pandud summat koos protsentidega talle ära maksta³⁾. — Kui Dieckhoff poleks olnud nõus kabeli müümise või üleandmisega, siis oleks ta pidanud sinodi käsul

1) Uue kabeli ehitamise asja on samuti elavalt ajama hakatud, sest 18. IX. 1890 nõuab Šahhovskoi ses suhtes Eestimaa konsistooriumilt lähemaid andmeid. Vahepeäl nõutavaid teateid kohapäält O. Dieckhoffilt saades vastabki Eestimaa konsistoorium 10. X. 1890, et uue kabeli asukohaks on valitud maatükk Illuka koolimaja lähedal, Kuremäelt umbes versta kaugusel Lehtepää tee ääres. Siinne asukoht olevat soodus kui keskpunkt Jõhvi ja Iisaku kiriku vahel, edasi ka sellepärast, et Illuka mõisaomanik nõus on tasuta eraldama ehitise alla mineva maaala. Kuna endist pooleli ehitusel olevat kabelit lootus on müüa, siis läheks selle eest saadud raha uue kabeli ehitamise aluskapitaliks. Kubermanguvalitsuse küsimusele, kellele õieti kuuluvat pooleliolevat kabel, vastab konsistoorium, et tema arvates kuulub see Dieckhoffile kui maaomanikule. — Oleks märgitav, et veel järgmisilgi aastail on nõutatud tagajärjetult uue kabeli ehitamise luba ja 1896. a. 14. märtsil on valmistatud seks tarbeks põhjalik eestikeelne palvekiri, mis iseloomustab valitsetud meelekibedust ja mis varustatud 253 elaniku allkirjaga Illuka kogukonnast ja selle ümbrusest. V. konsist. arh., akt nr. 745 (kirjavahetus Illuka kabeli ehitamise üle).

2) Illuka mõisa omaniku O. Dieckhoffi suhtumise üle kabeliehitamise asjasse võib saada lähemaid iseloomustusi ja mälestusmaterjali Narva linnaarhiivarilt Ed. Dieckhoffilt.

3) R. K. A., end. Eestimaa Rüütelk. Arh., J II 22., Jõhvi ülemkirikueestseisja pöördumine nr. 2C2 all 1. III. 1906 Eestimaa kubernerile asetäitja poole. 17. IV. 1905 senati poolt väljastatud ususalivuse-algete kindlustamise sääduse alusel soovib Jõhvi kirikukonvent Illukal Lehtepää ja Raudja vahel ehitada kabelit ja avada surnuaeda. Selles suhtes on 1905. a. novembris pöördunud palvekirjaga Jõhvi kiriku eestseisjate poole 187 Illuka, Kurtna, Ahakvere ja Kaatermu valla talunikku. Konvent soovib tagasi saada ka summa, mis kuludena väljus Kuremäe poolelijäänud kabelisse, koos protsentidega selle summa päält 1885. a. alates. — Mõistagi jäi see soov rahuldamata ja kui 1907. a. 29. jaanuaril Virumaa ülemkirikueestseisjaamet, pöördudes Eestimaa konsistooriumi poole Jõhvi kiriku eestseisjate Jõhvi paruni Girard de Soucanton'i ja

kuue kuu jooksul kabeli lammutama. Kuberneri järelepärimisele, kuidas rüütelkond suhtub Dieckhoff'i otsusele, vastab rüütelkonna päalikomitee otsuse põhjal 6. septembrist 1891, et maksvusele pääsenud olusuhete tõttu ei saa rüütelkond temalt poollelihitatuna äravõetava kabeli suhtes sel juhusel oma õigusi enam esitada. See vastus Eestimaa kubermanguvalitsusele on teatavaks tehtud 24. oktoobril 1891 ning selle järeldusel võetaksegi kabel ilma igasuguse tasumaksmiseta kreeka-katoliku kiriku valdkonda¹⁾. Säärane kabeli saatus oli nagu mingi protest asja senise käigu vastu ja kasutatav kabeli ehitamise seismapaneku ja hiljem ülevõtmise õigusi haavava iseloomu rõhutajana, kuna kabeli ehitamise lugu kujunes sel ajal järjekordseks Balti saksluse ja luteri kiriku huvide eest võitluse kaotuseks Baltimail parajasti toimuvale ägedale venestuspoliitikale administratiiv- ja vaimsel alal. Osalt haaratakse sündmustikust kaasa ka ümberkaudu asuvad eestlased ja eestistunud venelastejärglased, kes oma usutunnistusekohaste tarvete rahuldusest koha pääl ilma jäid ja endisel viisil seda otsima pidid eemal asuvast Jõhvi ja Iisaku kirikust. Edasi ka veel sel määral, kui palju vallad ehitusmaterjali juurdeveoks tasuta küütide näol kaasa aitasid kabeli ehitamisele²⁾. On aga ühtlasi märgitav see asjaolu, et sündmustiku areng teatud määral isegi kindlamat tuge võimaldas mõnele arukamale kohalikkude mõisnikkudega vastakuses asuvale talunikule ta suhtumises maaomanikule. Eeskätt rendikontrahtide rasketest tingimustest oles mõne kohapäälse Jõhvi kihelkonna talniku soov astuda vene usku, nähtavasti aga mitte mõnesugusest erilisest usulisest motiivist, nagu seda Šahhovskoi vist teadlikult on enesele ette kujutanud ning hiljem aruandeiski teatanud. Neis tulunduslikes küsimustes pole suuremat abi saanud kreeka-katoliiklikelt ringkondadelt toetuse saamise lootusel õigeusku siirdunud talunikud, kelledest eriti talunik Pikat julgelt ja iseseisvalt näis mõisniku vastu esinevat; siin osutusid siiski võitjaks mõisniku huvid ja seetõttu Pikati laineidlõõnud lugu lõpebki traagiliselt — sama talniku kohalt väljaajamisega, mis yaevalt küll sündis tema sümpaatia tõttu vene-õigeusule, nagu Šahhovskoi seda kirjeldas oma ette-

Kukuruse paruni Toll'i palvel, selgitab Jõhvi kirikukonvendi poolt 1. XII. 1906 ehitada otsustatud Illuka kabeli rahalise toetamise vajadust, siis nimetatakse süäl ühtlasi, et kabeli eest tasu summa ja selle protsentide nõudmine nüüd ära jääb. Sellest hoolimata on Eestimaa kuberner suhtunud ikkagi õige eitavalt palvesse. V. konsist. arh., a. nr. 745.

1) V. sama dokument.

2) Teatud meelekibedus peegeldub veel nüüdki rahvamälestiste kabeli ehitamise üle.

kandes 16. maist 1886 siseministrile ja siit siis leidis teatud põhjendusega vene-õigeusu tagakiusamist¹⁾). Kõige selle juures on veelkord mainimisväär, et Kuremäe ümbruskonna mõisnikud arusaadavalt põhjusil eriti kangekaelselt ja vaenlikultki tunduvad suhtuvat venestusaja kaasnähtusele — õigeusu-politikale koha pääl, pöördudes abi otsivalt väljapoole. Teatavasti leidis kabeliehitamise lugu kaasaegses saksa, vene ning eestigi ajakirjanduses suurt tähelepanu, kusjuures vene ajakirjanduses eriti „Novoje Vremja“ valgustas tervet sündmustikku sihilikult võõriti ja vene huvide kohaselt, nii et isegi Tallinnas ilmuv venekeelne kubermanguvalitsuse häälekandja talle ühe 1887. a. kirjutise puhul oli sunnitud etteheiteid tegema²⁾). Eesti ajakirjandus „Postimehe“, „Virulase“ ja „Oma maa“ näol tõi asja kohta enamasti kroonikalisi teateid³⁾), kuna saksakeelne ajakirjandus, ka välismail, elavalt arutas küsimust ühenduses sel ajal kõnesoleva ev.-lut. kiriku üldisema tagakiusamisega Baltimail.

Hiljem on see „minevikuga“ kabel oma stiilis väheke muudetud ja lõpule ehitatud, mahutades umbes 1500 palvetajat, lõpeks pidulikult sisse õnnistatud piiskopp Arseni poolt augustikuul 1892. Samal aastal põhjendati tegelikult Kuremäe naisklooster⁴⁾), missuguse asutise usuline mõju ei ole ulatunud ümbruskonna elanikkudeni kuigi tähelepanudaval määral, ses mõttes mingi jõuetuse idusid kandva koloniina jäädes luteriusulise elanikkonna keskele, teenides päämiselt 15. augusti pühal Narva jõe ja Peipsi kaldaäärse puhtvene rahvastiku usulisi nõudeid. Tema pääle pandud lootusi, tagasi tuua vene rahvusesse ja õigeusku ümberkaudseid elanikke, pole suutnud ta täita umbes veerandsada aastat kestnud tulunduslikult kindlustatud ajajärgul; talle kingitud üldisem tähelepanu näib vähenevat Šahhovskoi' surmaga, kelle teotsemise tulemus ta õieti oligi ja kes Aksakov'i slavofiilidekooli agara õpilasena nägi ainult kitsapiirselt tõelisi olusuhteid koha pääl.

1) Изъ архива II, lk. 59 jj. (nr. 5). V. ka ettekanne siseministrile 3. X. 1890. Säälсамас, lk. 203—204.

2) Postimees 1888, nr. 103.

3) Näiteks „Oma maa“ 1886, nr. 3, lk. 96; Postimees 1889, nr. 82 ja 1891, nr. 70 j. t.

4) Nimeliselt eksisteeris juba varem. 1891. a. 15. augustil avatakse Kuremäel piiskopp Arseni poolt pidulikult õestus, mis sama Arseni ettepanekul sinodi poolt 23. okt. (2. nov.) 1892 naiskloostriks ümber muudeti. Арсений, lk. 271—273. ka lk. 227. Kuni käesoleva ajani kiratseb see klooster Kuremäel, kandes aja muutudes häädtegeva naisühingu eksistentsivõimaldavat nime.

Algallikate ja kirjanduse nimestik

koos lühendustega.

Trükitud.

- Aakjaer, Svend, Kong Valdemars Jordebog. Udgivet af samfund til udgivelse af gammel nordisk literatur. 2. hæfte. København. 1927. (Aakjaer, K[ong] Vald. Jordebog.)
- Akiander, Matth., Bidrag till kännedom om Evangelisk-lutherska Församlingarne i Ingermanlands stift. Helsingfors, 1865. (Akiander.)
- Almquist, Helge, Sverige och Ryssland 1595—1611. Akademisk afhandling. Uppsala 1907. (H. Almquist, Sverige och Ryssland.)
- Almquist, Joh. Ax., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630. Stockholm, II. delen, häft 3 — 1922. III. delen, häft 4 — 1922. (Almquist, II, 3; III, 4.)
- Alutaguse Kuremägi, Postimees 1926, nr. 167.
- Bertram (= Schultz, G. J.), Wagien. Baltische Studien und Erinnerungen. Mit einer Karte. Dorpat, 1868. (Bertram, Wagien.)
- Bienemann, Fr., Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558—1562. Bd. II. Riga 1867. (Bienemann, II.)
- Bienenstamm, H. v., Geographischer Abrisz der drei deutschen Ostsee-Provinzen Russlands, oder der Gouvernements Ehst-, Liv- und Kurland. Riga, 1826. (H. v. Bienenstamm, Geograph. Abrisz.)
- Bochmann, Das Krongut Wichtisby, Reval. Zeitung 1870, nr. 9. [Vt. ka venekeelse kirjanduse all.]
- Est- und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands. Hrsgg. von Dr. F. G. v. Bunge u. Baron R. v. Toll. Erster Theil. Dänische u. Ordenszeit, Reval, 1856. Zweite Abteilung: Schwedische u. polnische Zeit. Reval 1861. (Brfl. I, II.)
- Bring, Samuel E., Drabanten och kaptener vid lifgardet Olof Stiernhööks journal 1700.—1703., Karolinska Förbundets Årsbok 1912. Lund 1913. (Päevaraamat, Kar. Förb. Årsb. 1912.)
- Carlson, Manfred, Ryska kriget 1656—1658. Akademisk Afhandling, som med tillstånd af filosofiska fakulteten i Lund för vinnande af filosofisk doktorsgrad. Stockholm, 1903. (Carlson.)
- Dreizehnter Sitzungsbericht der Narvaschen Alterthums-Gesellschaft am 8. December 1865 (13. SB. d. Narv. Altm. G. am 8. December 1865).
- Ducatum Livoniae et Curlandiae. Nova Tabula, descripta. Divisa, et edita per F. de Witt Amstelodami. [Kaard.] Koloreeritud, ilmunud 1720. a. paiku. (Winkelmann, nr. 829 nimetab teda umb. 1670. a. ümber ilmunuks.) 41,5 × 50 sentimeetrit. (Ducatum Livoniae et Curlandiae.)

- Eckardt, J., Livland im 18. Jahrhundert, Leipzig 1866.
- Eisen, M. J., Kuremäe klooster, Odamees 1925, nr. 2, lk. 41—42.
- Forsström, O. A., Kuvaus Inkerinmaan oloista Ruotsivallan aikana. I. Akatemiallinen väitöskirja. Sortavalassa 1890. (Forsström.)
- Gadebusch's, Fried. Conr., Auszüge aus den ältern Verordnungen für die Stadt Narwa, mit einem Vorwort und Anmerkungen von K. H. Busse, Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsgg. von Dr. F. G. v. Bunge, Bd. IV, Dorpat 1845, lk. 61—73. (Gadebusch's Auszüge, Bunge's Archiv IV.)
- Gadebusch, Fr. K., Livländische Jahrbücher. Dritter Theil: 1630—1710. Riga 1781—1782. ([Gadebusch], Livl. Jahrb. III, Anh.)
- Gernet, A. v., Die ehstländischen Agrarverhältnisse in dänischer, deutscher und schwedischer Zeit. Reval, 1897.
- Gernet, A. v., Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval 1901. (Gernet, Gesch. u. Syst.)
- Greiffenhagen, Mag. jur. W., Die Belagerung und Kapitulation Revels im Jahre 1710. Neu bearbeitet und hrsgg. von Stadtarchivar O. Greiffenhagen. Reval, 1910. (W. Greiffenhagen.)
- Hansen, H. J., Geschichte der Stadt Narwa. Dorpat 1858. (Hansen, Gesch. d. St. Narwa.)
- Hildebrand, H., Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/76. Riga 1877. (Hildebrand.)
- Thomae Hiärn's Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte. Monumenta Livoniae Antiquae. I. Riga, Dorpat und Leipzig, 1835. (Hiärn.)
- Hupel, A. W., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Riga. I Bd. — 1774; II Bd. — 1777. III Bd. — 1782. (Hupel, Top[ogr.] Nachr. I, II, III.)
- Iwangorod, ein Schloß des Schelonschen Fünftheils (Шелонской пятины) des Herrn von Grosz-Nowgorod; Beilage zum Sitzungsberichte der Narwaschen Alterthums-Gesellschaft vom 8. September 1865. (Iwangorod, Beilage z. Sbzbr. d. Narw. Alt.-Gesellsch. v. 8. Sept. 1865.)
- Johansen, Dr. P., Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte. I. Beiträge zur Kunde Estlands. XIII Band. 5. Heft (Februar 1928). S. 144—157 (Johansen, Beiträge XIII.)
- Johansen, Dr. Paul, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 23. Bd. Dorpat 1925. (Johansen, Siedlung und Agrarwesen, Verhandl. d. G. E. G., 23 Bd.)
- Jung, J., Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused. Neljas osa. Tartu 1910. (Jung, Muinasajat. III.)
- Kelch, Christ., Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth-, Lief- und Lettlandes . . . Rudoistadt 1695. (Kelch I.)
- Kelch, Christian, Liefländische Historia [II.] Continuation 1690 bis 1707. Nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben. Mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister versehen von Johannes Lossius. Dorpat, 1875. (Kelch, Continuation.)
- Kettunen, L., Narva nime algupära, Eesti Kirjandus XIV (1920), lk. 195—197.
- Kodaveret-Alatskivi kihelkonna ajalugu. Jurjevis (Tartus) 1902.

- Kreutzwald, Fr., Allo-linn, ein Denkmal aus der ehstnischen Vorzeit. Inland 1838, nr. 36. (Kreutzwald, Inland 1838).
- Kunik, Ernst, Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. I. St.-Petersburg 1844. (Kunik, I.)
- Kuremäe kloostri elust-olust. Põhja Kodu 1924, nr. nr. 83—84.
- Köppen, P. v., Erklärender Text zu der ethnographischen Karte des St. Petersburger Gouvernements. St. Pet. (u. Leipzig), 1867. (Köppen)
- Körber, P. Fr., Abhandlung von der Pest und anderen hinraffenden Seuchen. (Reval 1771.) (Körber, Abhandl. v. d. Pest.)
- Laid, Eerik, Eesti muinaslinnad. Tartu 1923. (Laid.)
- Liiv, O., Jooni Lüganuse minevikust kirikukroonika järgi. Eesti Kirjandus 1926, lk. 27—35, 109—121 ja 161—172.
- Liiv, O., Mõningaid mälestusi ja sõnalisi traditsioone Lüganuse kihelkonnast, Eesti Kirjandus XVIII (1924), lk. 348—360. (Eesti Kirj. 1924.)
- Liiv, O., Olof Stiernhööri päevaraamat, Põhja Kodu 1926, nr. 125.
- Löwis of Menar, K. von, Neuschloss an der Narowa, ehemalige Vogtei des Deutschen Ordens, Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1910. Riga 1911. (Löwis of Menar, Neuschloss, SB. d. G. f. G. u. A. 1910.)
- Mooraa, H., Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal. Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti Toimetused IV. Tartus 1926. (Mooraa.)
- Munthe, Arnold, Karl XII och den ryska sjömakten. Förra delen. Stockholm, 1924. (Munthe.)
- Nigol, A., Eesti asundused ja asupaigad Venemaal. E. K. S. Kodumaa Tundmaõppimise Toimekonna toimetused nr. 1. Tartus 1918. (Nordberg, G.), Leben Carls des Zwölften, Königs in Schweden. Mit Münzen und Kupfern. B. H. Heubel, Hamburg, Erster Theil 1745. (Nordberg, G.)
- Olearius, Adam, Vermehrte Moscovitische und Persianische Reisebeschreibung. Schleswig 1663.
- Olearius, A., Viel vermehrte Moscovitische und Persianische Reisebeschreibung... nebenst andern von Adam Olearius ausgegebene Schriften von Neuen aufgelegt Ao 1696, Hamburg.
- Oma Maa 1886, nr. 3.
- Osten-Sacken, Paul Baron, Die estländische Ritterschaft im ersten Jahre russischer Herrschaft. Balt. Monatschrift 1911. (Osten-Sacken, Balt. Mntshr. 1911.)
- Osten-Sacken, P. von der, Livländisch-Russische Beziehungen während der Regierungszeit des Grossfürsten Witowt von Litauen (1392—1430). Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Zwanzigsten Bandes zweites Heft. Riga 1908, lk. 169—294. (Osten-Sacken, Livl.-Russ. Beziehung. (1332—1420), Mitteil., XX Bd., H. 2.)
- Paucker, Dr. Carl Julius, Ehstlands Landgüter und deren Besitzer zur Zeit der Schweden-Herrschaft nach zuverlässigen handschriftlichen Quellen. II. Wierland. 1. District Allentacken. Reval 1849. (Paucker. Ehstl. Landg. II, 1.)
- Paucker, E. P. H., Ehstlands Kirchen u. Prediger seit 1848. Im Anschluß an „Ehstlands Geistlichkeit von H. R. Paucker“. Reval, 1885. (E. P. H. Paucker, Ehstl. Kirch. u. Pred.)
- Paucker, H. R., Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval, 1849. (Paucker, Ehstl. Geistl[ichk].)

- Paucker, J., Die Herren von Lode und deren Güter. Dorpat 1852. (Paucker, Herren v. Lode.)
- (Petri, J. C.), Ehsten und Ehistland, Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge von genannten Schriftstellern bearbeitet und hrsgg. von J. S. Ersch und J. G. Gruber. Erste section. A—G. Hrsgg. von J. G. Gruber, 31. Theil. Leipzig 1838. (Petri, Ersch u. Gruber I, 31.)
- Pirang, H., Das baltische Herrenhaus, T. I. Riga 1926. (Pirang, D. balt. Herrenhaus I.)
- Postimees 1888, nr. 103; 1889, nr. 82; 1891, nr. 70 j. t.
- Prants, H., Virumaa ajalooliselt. Virumaa, maakonna minevikku ja olevikku käsitav koguteos. Toimetanud Ernst Rosenberg. Rakvere 1924.
- Rechte des Adels im Districte Allentacken bei Narva, aus des Mannrichters Gerhard Lode Rechtsbuch von 1645, Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands, Bd. VII. Reval 1854, lk. 112.
- Renner, Johann, Livländische Historien, hrsgg. von R. Hausmann und Konst. Höhlbaum. Göttingen 1876. (Renner.)
- Richter, A. v., Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Theil II, I Bd. Riga 1858. (Richter, Gesch. II, 1.)
- Russow, Balthasar, Chronica der Prouintz Lyfflandt. Scriptores rerum Livonicarum. Zweiter Band. Riga u. Leipzig 1853. (Russow.)
- Ruszwurm, C., Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö. Erster Theil. Reval 1855. (Ruszwurm, Eibofolke I.)
- Schartau, Sigurd, De svenska Östersjöprovinserna vid det stora Nordiska krigets utbrott. 2—3. Lund 1926. (Särtryck ur Karolinska Förbundets Årsbok 1925.)
- Schiemann, Dr. Th., Der älteste schwedische Kataster Liv- und Ehistlands. Eine Ergänzung zu den Baltischen Güterchroniken. Im Auftrage der Felliner Liter. Gesellschaft. Reval, 1882. (Schiemann, Kataster.)
- Schirren, C., Beitrag zum Verständniss des Liber Census Daniae, St. Petersburg 1859. Mémoires L'académie Impériale des sciences de St.-Pétersbourg, VII-e serie. Tome II, nr. 3. (Schirren, Beitr. z. Verst. d. L. C. D.)
- Schirren, C., Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem dänischen Geh. Archive zu Kopenhagen. Bd. III. (Archiv f. d. Gesch. L-, E- u. C., Neue Folge, Bd. XI.) Reval 1885. (Schirren, Neue Quellen, III.)
- Schirren, C., Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwed. Reichsarchive zu Stockholm herausgegeben. Bd. I u. II. Reval 1861—1862. (Schirren, Quellen I, II.)
- Schirren, C., Verzeichniss livl. Geschichtsquellen in schwedischen Archiven u. Bibliotheken. Dorpat 1861.
- (Schlegel, C. H. J.), Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1808, 1815, 1830. VII. Bd., Meiningen 1832. (Schlegel, Reisen.)
- Schmidt, Hofrath J. H., Karte von Ehistland mit den Kreis-, Polizeidistricts- und Gutsgrenzen, hrsgg. 1871, Berlin (Schmidt, Karte.)
- Schulbach, A., Pühajögi — eestlaste muinaspiir, Öitsetuled I. (Eesti ajakirjanikkude album. E. Ajak. Üh. väljaanne nr. 1.)

- Seraphim, Ernst, Jurij Ssamarin. Eine historisch-psychologische Studie. Aus vier Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze zur baltischen Geschichte von E. u. A. Seraphim, Reval 1913, lk. 387—472. (E. Seraphim, Jurij Ssamarin, Aus vier Jahrhunderten.)
- Sjögren, J. A., Ueber die Finnische Bevölkerung des St.-Petersburgischen Gouvernements und über den Ursprung des Namen Ingermanland, Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Bd. I. Historisch-ethnographische Abhandlungen über den finnisch-russischen Norden. St. Petersburg. 1861. (Sjögren, Ueber die Finnische Bevölkerung des St.-Petersburgischen Gouvernements, J. A. Sjögren's Gesam. Schrift. I.)
- Sjögren, Otto, Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702. Historisk afhandling. Stockholm 1883. (Sjögren.)
- Stern, C. v., Livlands Ostgrenze im Mittelalter vom Peipus bis zur Düna. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, 23. Bd. Dr. Hermann von Bruiningk zugeeignet. Riga, 1924—1926, lk. 195—240. (Stern, Livl. Ostgrenze im Mittelalter v. Peipus b. z. Düna, Mitteil., Bd. 23.)
- Suure Põhjasõja a-gsed vooriveokohustused Eestimaal. E. Kirjandus XX (1926), lk. 239—240.
- Tawaststjerna, Werner, Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Vuosien 1570 ja 1590 välinen aika. Historiallisia tutkimuksia. Julkaisut Suomen Historiallinen Seura. I. Helsinki 1918—1920. (Tawaststjerna.)
- Teppaks, A., pr., Esimene õpimise raamat pärast Abitsat (I jagu Viljandis 1884.)
- Tidebühl, A., Der Fischfang und die Fischer des Peipus-See's. Inland 1857, nr. 23 (Tidebühl.)
- Tõnurist, A., Valgus ja varjud. Tallinna, 1923. (Eessõna.)
- Uexküll, Reinh. Bar., Verzeichniz der Rittergüter in Ehistland nebst einigen statistischen Angaben. Reval 1853.
- Liv-, Esth- und Curländisches
- Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsgg. von Dr. Fr. G. Bunge. Erster Bd., Reval 1853. Zweiter Bd., Reval 1855. Dritter Bd., Reval 1857. Vierter Bd., Reval 1859. Zweite Abteilung. Hrsgg. von Leonid Arbusow. Bd. 2:1501—1505, Riga-Moscau 1905. Bd. 3:1506—1510. Riga, Moscau 1914. (U. B. 1, 2, 3, 4; II. 2, 3.)
- Hermannide Wartberge, Chronicon Livoniae. Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. Hrsgg. v. Dr. Th. Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehlke. II Bd., Leipzig 1863 (Wartberge.)
- „Vene elemendist Alutagusel sajandite kestes“ (referaat), Ajalooline Ajakiri 1927 (nr. 2), lk. 119—121.
- Weske, Dr. M., Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875. Dorpat 1877.
- Westling, G. O. F., Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehistland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. Beiträge zur Kunde Ehist-, Liv- und Kurlands, V Bd., Reval 1900, lk. 39 j. j.
- Westling, G. O. F., Mitteilungen über die Kirchenverfassung in Estland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. Beiträge z. K. E., L- und K., Bd. V, lk. 131 j. j. (Westling, Mitteilungen über die Kirchenverfassung, Beitr. V.)

- Winkelm ann, Dr. Eduard, Bibliotheca Livoniae Historica. Systematisches Verzeichniss der Quellen und Hilfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands. Zweite verbesserte und sehr vermehrte Ausgabe. Berlin 1878. (Winkelm[ann].)
- Winkler, R., Der estländische Landkirchenvisitor David Dubberch und seine Zeit (1584—1603). Ein Beitrag zur estländischen Kirchengeschichte. Reval, 1909. (Winkler, David Dubberch.)
- Winkler, R., König Karls XII. Zug nach Narwa im Jahre 1700, Baltische Monatschrift für Russland 1914 (Winkler, König Karls XII. Zug, Balt. Monatschr. 1914.)
- Winkler, R., Ueber Kirchen und Capellen Ehistlands in Geschichte und Sage. Beiträge zur Kunde Ehist-, Liv- und Kurlands. Fünfter Bd. Reval 1900, lk. 1—38. (Winkler, Beitr. V.)
- Winkler, R., Zur Geschichte der Pest von 1657 in Reval und Estland. Reval, ? aasta.
- Wrangell, G. Bar., Der schwedische Anmarsch auf Narwa 1700. Beiträge zur Kunde Estlands Bd. 9. H. 7—8, Reval 1923, lk. 116—128.
- Landrath Wrangell's, (O. F. v.) Chronik von Ehistland nebst angehängten Ehistländischen Capitulations-Punkten und Nystädter Friedenschlussz. In Druck gegeben von Dr. C. J. A. Paucker. Dorpat 1845. (Wrangell's Chron[ik].)
- Wrangell, Baron Wilhelm, Ein Bild aus Wierland im Nordischen Kriege. Revaler Bote 1927, nr. nr. 6 u. 7.
- Öhlander, Carl, Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning. I. 1617—1645. Akademisk Afhandling. Upsala 1898. (Öhlander, I vöi Bidrag till kännedom.)
- Öhlander, Carl, Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland. Ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617—1704. Akademisk afhandling. Uppsala 1900. (Öhlander, Om d. svenska kyrkoref.)
- Андерсонъ, В., Старообрядчество и сектанство. Историческій очеркъ русскаго религіознаго разномыслія. С. Петербургъ. I. ? годъ
- Бохманъ I., майоръ, Казенное имѣніе Вихтисби (Эстляндской губерніи), Эстляндскія Губернскія Вѣдомости 1870, № 3 [= Bochmann, Das Krongut Wichtisby, Reval. Zeitung 1870, nr. 9].
- Вертоградскій, Н., (Каедральный) Спасо-Преображенскій соборъ въ гор. Нарвѣ 1708—1908 г. г. (Къ 200-лѣтію его преобразования въ православный русскій храмъ). Нарва, 1908.
- Висковатовъ, П., Пюхтицкое древнее кладбище. Временникъ Эстляндской губерніи. Кн. I, 1893 годъ. Ревель, 1894.
- Вѣнокъ на могилу. Статьи, посвященныя памяти бывшаго эстляндскаго Губернатора Князя С. В. Шаховскаго. Съ портретомъ и 10 фототипіями. Изданіе газеты „Ревельскія Извѣстія“ подъ редакціей директора Ревельской гимназіи Имп. Николая I. Г. Янчевецкаго. Ревель 1896. (Вѣнокъ на могилу.)
- Гильдебрандъ, Герм., Отчеты о розысканіяхъ, произведенныхъ въ Рижскихъ и Ревельскомъ архивахъ по части русской исторіи. Приложеніе къ XXIX-му тому Записокъ Имп. Академіи Наукъ. № 3. Санкт-Петербургъ. 1877. (Гильдебрандъ.)
- Изъ архива Князя С. В. Шаховскаго. Матеріалы для исторіи недавняго прошлаго Прибалтійской крайины. (1885—1894 г. г.)

- Томъ II. С.-Петербургъ, 1909. Томъ III. С.-Петербургъ, 1910. (Изъ архива II, III.)
- Историко-статистическое описаніе церквей и приходоѡ Рижской Епархіи. Выпускъ I. Рига 1893. (Истор.-стат. опис. церкв. и прих.)
- Оакимъ, Архимандритъ и Плиссъ, Влад. Высокопросвященный Арсеній (Брянцевъ), Архіепископъ Рижскій и Митавскій и десятилѣтнее управленіе его Рижской епархіей. Историко-статистическое изслѣдованіе. Рига, 1897. (Арсеній.)
- Карамзинъ, Исторія Государства Россійскаго. Изд. II. Т. V. С. Петербургъ 1819. (Карамзинъ, т. V.)
- Кейслеръ, Фр. Ф., Окончаніе первоначальнаго русскаго владычества въ Прибалтійскомъ краѣ въ XIII столѣтіи. С.-Петербургъ, 1901 г.
- Костомаровъ, Н., Историческія Монографіи и Изслѣдованія, Т. VI. С.-Петербургъ 1904. Т. XIV. С. Петербургъ-Москва 1881. (Костомаровъ, Ист. Монографіи VI, XIV.)
- Костомаровъ, Н., Ливонская война I: Нападеніе Ивана Васильевича Грознаго на Ливонію и паденіе Ливонскаго Ордена. С. Петербургъ 1864. (Костомаровъ, Лив. война I.)
- Курляндскія, Лифляндскія, Эстляндскія и Финляндскія дѣла въ Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства Иностранныхъ дѣлъ. Москва 1896. (Курл., Лифл., Эстл. и Финл. дѣла.)
- Лебедевъ, Евгений, Инородческій вопросъ въ Псковской губерніи въ связи съ религіозно-политическимъ значеніемъ Псково-Печерскаго монастыря. Псковъ 1891. (Лебедевъ, Инород. вопр.)
- Лѣтописецъ Русской отъ пришествія Рурика до кончины царя Іоанна Васильевича. Часть V. Издалъ Н. Л(ьвовъ). С. Петербургъ 1792. (Львова лѣт. V.)
- М. Н. С. На Чудскомъ озерѣ. (Eesti Rahva Muuseumi Arhiivigaamatukogus).
- Петровъ, А. В., Городъ Нарва, его прошлое и достопримѣчательности въ связи съ исторіей упроченія русскаго господства на Балтійскомъ побережѣ. С.-Петербургъ 1901. (Петровъ, Нарва.)
- Полное Собраніе Русскихъ Лѣтописей, изданное по Высочайшему повелѣнію Императорскою археографическою коммисією: т. III, Новгородскія лѣтописи. Санктпетербургъ 1841, т. XIII, 2. С.-Петербургъ, 1904: Лѣтописный Сборникъ, именуемый патріаршею или Никоновскою лѣтописью. II. С. Р. Л. III, XIII, 2. — Никон. лѣт.)
- Псковская лѣтопись, изданная на иждивеніи Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ, при Московскомъ Университетѣ, М. Погодинымъ. Москва 1837. (Псков. лѣт.)
- Пшеничниковъ, П. Т., Русскіе въ Прибалтійскомъ краѣ. (Истор. очеркъ.) Рига 1910.
- Раппинскій приходъ, Выборка изъ свѣдѣній, доставленныхъ Императорскому Московскому Археологическому Обществу православному духовенству по распоряженію Рижскаго Архіепископа Арсенія. Москва, 1896. (Раппинскій приходъ, Выб. изъ свѣд.)
- Сборникъ матеріаловъ и статей по исторіи Прибалтійскаго края. Томъ II. Рига 1879. (Сборн. матер. и стат. по ист. Приб. края II.)
- Сіонъ Прибалтійскаго Края: Святая Богородичная Гора. Ревель 1894. (Сіонъ.)

- Сказаніе о почитаемой чудотворной Пюхтицкой иконѣ Успенія Божіей Матери. (Paralleelselt eestikeelse tekstiga.) Ревель. 1902.
- Сказаніе о Пюхтицкой чудотворной иконѣ Успенія Божіей Матери. Выборка изъ свѣдѣній, доставленныхъ Императорскому Обществу православнымъ духовенствомъ по распоряженію Рижскаго Архіепископа Арсенія (Выб. изъ свѣд.) Москва. 1896.
- Соловьевъ, Сергѣй, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. (Изд. III.) I. — Москва 1895. III. — Москва 1896. (Соловьевъ, I. III.)
- Тизикъ, К., священникъ, Остатки древняго православнаго храма въ Эстляндской губерніи. Временникъ Эстляндской губерніи. Кн. II. 1894 годъ. Ревель 1895. (Тизикъ, Остатки древн. прав. хр., Вр. Эстл. губ. II.)
- Трусманъ, Г., Введеніе христіанства въ Лифляндіи. С. Петербургъ 1884.
- Трусманъ, Ю., Исакскіе полувѣрцы въ Эстляндской губерніи. Временникъ Эстляндской губерніи. Кн. II. Ревель 1895.
- Ю. Т., Пюхтицкій край. Эстляндскія Губернскія Вѣдомости 1887. № 41, кк. 6—7 (Эстл. Губ. Вѣд. 1887. № 41.)
- Трусманъ, Ю., Русскіе элементы въ Эстляндіи въ XIII—XV вв. Временникъ Эстляндской губерніи. Кн. I. 1893 годъ. Ревель 1894. (Трусманъ. Рус. элем. въ Эстл., Вр. Эстл. губ. I.)
- Уманецъ, С. И., Эстонскіе полувѣрцы, Воспоминанія о князѣ С. В. Шаховскомъ и Балтійскіе очерки. С. Петербургъ 1899, стр. 124—135. (Уманецъ.)
- Устряловъ, Н., Исторія царствованія Петра Великаго. Т. IV., кн. 2. С. Петербургъ, 1863. (Устряловъ IV. 2.)
- Харузинъ, Ал., Замѣтка о черепахъ Пюхтицкаго могильника, Временникъ Эстляндской губерніи. Кн. I. 1893 годъ. Ревель 1894.
- Харузинъ, Михаилъ, Пюхтица — святое мѣсто. Бытовой очеркъ изъ Балтійской дѣйствительности. Ревель, 1888. (Харузинъ. Пюхтица.) V. sama autor, Богородцкая гора въ Эстляндіи. (Древній памятникъ православія на Балтійскомъ поморье.) Москва, 1889.
- Чешихинъ, Исторія Ливоніи съ древнѣйшихъ временъ, Томъ II. Рига 1885. (Чешихинъ, Ист. Ливоніи съ древн. врем. II.)
- Эстляндскій Сборникъ. Ревель 1870. (Эстл. Сборн.)

Trükijmata.

- Arheoloogia Kabineti antikvaarilis-topograafiline arhiiv (A. K. ant.-top. arh.)
- Peterson, A., Iisaku kihelkonna antikvaarilis-topograafiline kirjeldus, 1926. a. suvel, Mss. (Peterson, Iisaku klk. ant.-top. kirj.)
- Jung, Jaan, käskiri (Jung Mss.)
- Tender, E., Jõhvi kihelkonna arheoloogiline kirjeldus 1924. a. suvel. Akadeemilise Emakeele Seltsi arhiiv (A. E. S. arh.)
- 1) Iisaku, 2) Jõhvi, 3) Vaivara kohanime-kogud.
- Estländische Literärische Gesellschaft'i raamatukogu (Estl. Literär. Gesellsch. rmtk.)
- Inquisition über die Güter Ehistlands im Jahre 1712. Mss. Fol. V. 2320. (Inquisition.)
- Wrede, Pastor — St. Johannis, Collectanea Esthonica V 2331. (Wrede, Collect. Esth.)

- Konsistooriumi arhiiv (Konsist. arh.). Vanem ja uuem.
 Acta de anno 1701: mõned publikaadid Axel Julius de la Gardie poolt.
 Acta visitationis de anno 1698 Jõhvi, Vaivara, Lüganuse, Viru-Jaagupi kohta. (Acta visit. d. a. 1698). Jõhvi all ka Th. Kniper'i kiri Konsistooriumile sub dato 21. aprill 1699 ja Konsistooriumi resolutsioonid 27. sept. 1699.
- Einige Nachrichten über Isaak (Kirchen Buch bey der Isaakschen Capelle). Virumaa kirikur., nr. 18.
- Aktikaustad nr. 745 (Illuka kabeli ehitamise üle, alates 1884. aastaga) ja nr. 754 (Jumalateenistuse korraldamise üle Illukal a. 1845—46). konsistooriumi uemas arhiivis.
- Narva Linna Arhiiv (N. L. A.).
- Rechnungen der Stadt-Landgüter von Anno 1618—1703 (konvoiliüt sisaldab muu seas vakuraamatuid Vaasaõue, Kudruküla, Hermanimäe, Samokrassi ja Vallisaare üle 1688. aastast, Samokrassi ja Vallisaare üle 1691. aastast, Tõrvajõe üle 1696. aastast, Vaasaõue üle 1697. a.).
- Поименные списки = ревизскія сказки. Peale 1721. aastat.
 Riigi Kesk-Arhiiv. (R. K. A.)
- Eestimaa kubermangu asjad (rootsiaegsed asjad)
 Placata v. 1638 bis 1679, nr. 29
 „ „ 1680 „ 1689, nr. nr. 48 ja 85;
 „ „ 1690 „ 1699, „ 2.
- Landrolle von Estland 1636—1642 (1637), endine Riia kindralkuberneri arhiiv, XII, 2, (end. Riia k.-kub. arh. XII. 2. Landrolle v. 1637).
- Landt-Sachen bei der Anno 1700 entstandenen Kriegs Unruhn vorgegangen (46): Concepten von denen Landt-Sachen in Anno 1700 et 1701 et 1702 (47). End. Rüütelkonna arh., A. XII. 1—2.
- Revision de anno 1726. Wierland, end. Rüütelk. arh.
- End. Eestimaa rüütelkonna arhiivi osakonnad:
 A IV 74 — 1884. a. missiivraamat.
 A IV 175 — rüütelkonna komitee protokoll 15. XII. 1884.
 A IV 180 — 1885. a. missiivraamat.
 A IX 70 — 1884—85. a. a. väljastatud kirjade lauaregister.
 I II 22 Jõhvi ülemkirikueestseisja pöördumine nr. 292 all 1. III. 1901 Eestimaa kubeneri asetäitja poole.
- Tallinna Linna Arhiiv (T. L. A.)
- A. a. 11 b Briefconcepte des Raths 1545—1548, nr. 41 Tallinna Wasknarva lossifoogtile 4. juulil 1548.
- A. a. 17. Anno 1515—1626, Liber salvi conductus (ältestes Geleitsbuch).
 A. a. 44 b a. 1638.
- A. a. 49. Protocolla Judicii inferioris de annis 1623—1629.
- Einband von A. f. 17. Ca. 1330. Wackenbuch des Bischofs von Reval, Pergamentfragment.
- A i 2, nr. 2. Eestimaa maanõunikkude publikaat 2. augustist 1712; nr. 6. 10. novembri 1715. a publikaat.
- B. F. Suecica. 86, Axel Julius de la Gardie publikaat 11. IV. 1700.
 B. F. Suecica, 88, Axel Julius de la Gardie publikaat 2. XII. 1703. j. t.
 B. H. 19. Eestimaa maanõunikkude publikaat 30. juunist 1713.
 B. Q. 11., A. J. d. I. Gardie kiri 23. I. 1701 koos Karl XII publikaadiga 12. I. 1701; A. J. d. I. Gardie kiri linnale 9. septembr. 1701.
 B. C. 14. Axel Julius de la Gardie kiri 18. II. 1704.

Eraisikute valdamisel.

Jõhvi mõisa rendikontraht a. 1629. (Kokku köidetud Jõhvi mõisa vakuraamatuga a. 1693). Mss. End. Harju maavalitsuse arhivaari T. Laur'i valdamisel.

Wackenbuch öfwer Jewa gods. Ao 1693. Arhivaar T. Laur'i valdamisel.

Wackenbuch öfwer Kurtna gods. Ao 1693. Arhivaar T. Laur'i valdamisel.

Isiklik kogu.

Õpetaja V. Kuljuse ülestähendused.

Kogutud traditsioon A. Baumann'ilt, Kauksi külast Iisaku klk. ja K. Vaida'lt, Illuka vallast.

Teated end. Vasknarva preestrilt V. Kamenev'ilt (praegu preester Tallinna Vene Kasanski kirikus).

Töös tarvitatud lühendused.

a. = aasta
 arh. = arhiiv
 as. = asustatud
 Bd. = Band
 b. = bis
 Fol. = Folio
 H. = Heft
 Hrsgg. = hrsgg. = herausgegeben
 ibid. = ibidem
 jj. = ja järgmised
 j. m. t. = ja mõned teised
 j. v. t. = ja veel teised
 k. = küla
 klk. = kihelkond
 kindr.-k(ub). = kindralkuberner
 kirikur(aam). = kirikuraamat(ud)
 L. c. D. = Liber census Daniae

lk. = lehekülj
 mrk. = märkus
 Mss. = manuskript
 n. a. = nimetatud aastal
 nim. = nimetatud
 nim. k. = nimetatud köide
 op. cit. = opus citatum
 p. = paigu
 Reg. = reg. = regist
 rmtk. = raamatukogu
 S. = Seite
 t. = tühja
 v. = vastu
 v. = vastu; von
 Изд. = Издание
 кн. = книга
 Т. = т. = томъ.

Die russische Siedlung in Allentacken bis zum ersten Viertel des 18. Jahrhunderts.

Von Otu Liiv.

(Mit einem Anhang über die russische Herrschaftszeit.)

Vorwort. Die Beschränkung auf das russische Siedlungsgebiet Allentackens allein, ohne Berücksichtigung des übrigen Teiles der Russensiedlung auf estnischem Boden in der Stadt Narva und am Peipusstrande, wird begründet durch deren abweichenden Charakter: am Peipus (in Rappin und Tschorna) waren die Russen viel weniger zahlreich, sind nie in solchem Masse dem Prozess der Entnationalisierung verfallen gewesen, haben auch nicht den Ausgangspunkt für die Russifikation gebildet und damit einen Zusammenstoß der griechisch-orthodoxen mit der lutherischen Kirche herbeigeführt, wie das in Allentacken der Fall war (S. 3). Das Schwergewicht wird auf die Schwedenzeit in Estland (ungefähr die Jahre 1558—1721) verlegt, in welcher die russische Siedlungsbewegung einsetzte; in einem einleitenden 1. Kapitel wird dann ausserdem die Zeit vor 1558 behandelt und in einem Anhang die Ereignisse nach 1721, während der russischen Zeit (S. 3, 4). Das Gebiet wird näher umgrenzt als „Allentacken“, d. h. im 17. Jahrhundert der Landstrich zwischen dem Purtzschen Bache (im Luggenhusenschen Kirchspiele) und dem Narva-Strome, dem Finnischen Meerbusen und dem Peipus-See (S. 4). An gedruckter Literatur über diese Frage gibt es wenig, meist kleinere Streitschriften chauvinistischer Art in russischer Sprache aus der Russifikationszeit. Die gedruckten Quellen — das Livl. Urkundenbuch, die „Brieflade“, die Chroniken von Russow, Renner und Kelch — bieten ebenfalls nur wenig Material. Das Meiste boten die ungedruckten Quellen des Estländ. staatl. Zentralarchives in Dorpat, des Revaler Stadtarchives, des Konsistorialarchives und der Estl. Literarischen Gesellschaft in Reval. Das Narvasche Stadtarchiv bietet nur wenig (S. 5.) Als weitere Quellen kamen in Frage die Ortsnamen der Gegend und die mündliche Überlieferung der Bevölkerung (S. 6).

Überhaupt aber leidet eine Untersuchung der örtlichen Verhältnisse am Materialmangel, der eine eingehendere Schilderung oft unmöglich macht (S. 6). Dennoch muss die Bedeutung einer objektiven, wissenschaftlichen Untersuchung der nationalen Siedungsverhältnisse Allentackens umso grösser erscheinen, als die bisherige Behandlung der Frage durch die Panslavisten dringend der Korrektur bedarf. Deren Schilderung der Bevölkerung Allentackens als treu am russischen Glauben, Sprache und Bräuchen hängenden Menschen, die vom baltischen Gutsbesitzer und Pastor unterdrückt und verfolgt würden, um sie zur Annahme des lutherischen Glaubens zu zwingen, ist unrichtig (S. 6, 7). So ist, trotz der Kleinheit des Gebiets, die Behandlung der Frage im Rahmen der Russifikationsgeschichte des 19. Jahrhunderts, die im Anhang gegeben wird, von besonderem Interesse (S. 7). — Die Arbeit ist als Magisterschrift der philosophischen Fakultät der Universität Dorpat eingereicht worden.

I. Kapitel. Die Nationalität der Bevölkerung Allentackens bis zur zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts (S. 9). Den Ausgangspunkt bilden die archäologischen und philologischen Forschungsergebnisse über die Urbevölkerung Allentackens. Danach haben im Ostteil des Landes, nach den Grabfunden zu schliessen, Woten gelebt. Ihre Spuren findet man an der Narva, im Isaakschen und St. Jakobi'schen Kirchspiele, ausserdem südlicher am Peipusufer in den Kirchspielen Torma und Koddäfer des Dörptschen Kreises (S. 10). Die Archäologen sind geneigt, diese Spuren als Zeichen der Rückzugsbewegung der wotischen Bevölkerung Ingermanlands vor der einsetzenden russischen Expansion längs der Luga auszudeuten. Gewisse Spuren einer russischen kulturellen Beeinflussung bei den Woten sind deutlich merkbar (S. 11). Wenn nun in einem Teile Allentackens tatsächlich wotische Elemente gelebt haben (vielleicht etwa im 9. Jahrhundert), so müssen sie sich doch schnell der übrigen Bevölkerung assimiliert haben (S. 14), denn um 1240, nach dem Liber Census Daniae, waren die Kirchspiele Luggenhusen und Jewe mit estnischen Dörfern dicht übersät (S. 11, 13). Nur bezüglich des Kirchspiels Waiwara und Isaak fehlen sichere Nachrichten. Es ist anzunehmen, dass hier eine dichtere Besiedlung erst mit dem 14. Jahrhundert einsetzte (S. 9, 13). Dennoch zeigt die Erwähnung einiger Orte dieser Gegend im Liber Census Daniae deutlich wenigstens die politische Zugehörigkeit des Ostteils von Allentacken zum Estengebiet (S. 11, 12). Pauckers und Schirrens Annahmen bezüglich

der Ostgrenze sind jedenfalls abzulehnen, weder haben in dieser Periode Waiwara und Narva zu Ingermanland gehört, noch auch ein Teil Ingermanlands (Jamburg) zu Estland (S. 12). Für die folgende Zeit der Ordensherrschaft, im 14., 15. und 16. Jahrhundert, haben wir jedoch unbestreitbare Belege für die estnische Nationalität der Bewohner Ost-Allentackens, wie auch die Ortsnamen des Gebietes es beweisen (S. 14). 1330, 1345 und 1477 wird eindeutig von estnischer Bevölkerung gesprochen, sowohl in der Gegend von Narva, als auch im Isaakischen Kirchspiele, die als alteingesessen bezeichnet wird (S. 15, 16). Nur der kleine Winkel an der Ausmündung des Peipus-Sees in die Narva scheint schon früh von Russen besiedelt gewesen zu sein (S. 16). Hier befanden sich in nächster Nachbarschaft russische Dörfer auf dem Ostufer des Peipus-Sees. Häufig fanden Berührungen verschiedenster Art zwischen der Grenzbevölkerung statt (S. 17). Von der Blutsverwandtschaft der Grenzbauern mit den Russen wird mehrfach ausdrücklich gesprochen (S. 17, 19). Sogar der letzte deutsche Ordensvogt von Neuschloss, Dietr. v. d. Steinkule, war verwandt mit dem Bojaren Pavel Sobolotzki auf der Gegenseite (S. 19). Der Antrieb zur Besiedlung der Peipusmündung durch die Russen lag fraglos im aussergewöhnlichen Fischreichtum des Sees und der Narva (S. 18). Die Russen waren seit alters geschickte Fischer der Binnengewässer. Die schon 1242, zur Zeit Alexander Newsky's, fixierte Grenzlinie durch die Narva und den Peipus wurde von den russischen Fischern oft überschritten (S. 18). Schon 1323 findet ein ernster Zusammenstoss auf der Narva statt. 1367, anlässlich eines zweiten Zusammenstosses der Fischer des Bistums Dorpat mit den russischen Fischern, werden auch Wohnstellen jener am Seeufer erwähnt (S. 18, Anm. 4). Hier haben wir ohne Zweifel den Beginn der russischen Besiedlung der Peipusdörfer auch des Westufers (Tschorna, Krasnogor etc.) zu suchen, die um 1600 schon durchgeführt ist (S. 19). Gegen das Vordringen der Russen am Peipus suchte sich der Orden durch Erbauung von Burgen zu schützen. Schon 1349 ist die Rede von einer Feste an der Peipusmündung, die aber sogleich von den Russen zerstört wird. 1427 wird die Burg Neuschloss an dieser Stelle errichtet, die trotz aller russischen Gegenmassnahmen bestehen blieb (S. 19). Dass aber trotzdem die friedliche Durchdringung der Narva- und Peipusdörfer durch die Russen ihren Fortgang nahm, beweist die beim Zusammenbruch Alt-Livlands erwähnte russische Bevölkerung in

Neuschloss, der 1558 eine griechisch-orthodoxe Kirche erbaut wurde (S. 17, 20), ebenso die echt russischen Ortsnamen der Gegend (Syrenez, Knjas-sjelo etc.). Doch blieb das innere Land von der russischen Expansion völlig unberührt: zu Ende der Ordensherrschaft waren die Bauerndörfer estnisch, die Fischerdörfer am Peipus und an der Narva russisch (S. 20).

II. Kapitel. Die russische Kolonisation in Allentacken in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts bis etwa 1721. 1. Beginn der Besiedlung. Wenn im Allgemeinen angenommen werden kann, dass die russische Besiedlung Allentackens gegen Ende des 16. Jahrhunderts einsetzte, so besitzen wir erst für das Jahr 1637 eine sichere Quelle, die den Umfang der Besiedlung nachweist. Es ist die Landrolle von 1637 im schwed. Generalgouvernements-Archiv (jetzt in Dorpat) (S. 21). Diese nennt Russen in erster Linie im südlichen Teile Allentackens, in Rannapungern, Potzik, Aggimal und Paggar; ferner in der Umgegend von Jewe, in Purro, Eichenhain, Jewe und Perifer; schliesslich aber auch im Waiwaraschen Kirchspiele und sogar auch in der Gegend von Luggenhusen (S. 22). Immerhin handelt es sich im Norden um eine mehr oder weniger dünnesäte Bevölkerungsschicht. Ausserdem hatte die ganze Siedlungsstruktur Allentackens damals einen sehr beweglichen Charakter. Als zweites Mittel zur Feststellung des Umfanges der anfänglichen russischen Besiedlung dienen die Ortsnamen, in erster Linie die Gesinde- und Flurnamen (S. 22, 23). Im jetzigen rein estnischen Teile Allentackens haben sich zahlreiche russische Gesindenamen erhalten (z. B. Beljaevi, Karpenko, Petrovitsi, Kusma etc.), besonders aber im südlichen Gebiete, im Kirchspiele Isaak (S. 23). Hier ist die russische Sprache auch erst in den letzten Jahrzehnten völlig verklungen (S. 24). In der Lebensweise, im Glauben, in der Mundart und im Volksliede haben sich zahlreiche Erinnerungen an die russische Herkunft der Bewohner erhalten, die von ihren Nachbarn „polovertsikud“, d. h. половѣрцы, Halbgläubige, genannt werden (S. 25). Die Volkstradition kennt neben Alexander Newsky und dem Fürsten Kurbsky auch Dobrynja Nikititsch, den russischen Volkshelden, der mit Kalewipoeg auf dem Püchtitzschen Berge zusammentrifft, es fliesst hier estnisches und russisches Kulturgut zusammen (S. 25). — Es gilt nun, durch einen Überblick der politischen Ereignisse des letzten Teiles des 16. Jahrhunderts, den Zeitpunkt der Einwanderung näher zu fixieren. Als Wierland 1558

vom Orden im Stich gelassen wurde, war den russischen Heerscharen das Land preisgegeben. Die Bauernschaft wurde während der nachfolgenden zwanzig Jahre russischer Herrschaft in Wierland 1558—81 durch die vielen Raubzüge der Russen und Schweden stark dezimiert (S. 26). In den von den Russen besetzten Teil Livlands, namentlich in die Städte, strömten Russen ein, auch russische Bauern kamen ins Land, jedoch offenbar in geringer Zahl (S. 27). Das Endergebnis der russischen Epoche war, dass die russischen Fischersiedlungen am Peipus und an der Narva, die der russischen Grenze am nächsten lagen, bestehen blieben (S. 32), während die estnischen Bauerndörfer im Binnengebiet, sowohl durch die Raubzüge der kriegführenden Parteien, als durch die Pest und die Flucht der Bewohnerschaft, verödeten (S. 27). Hierbei wurden die russischen Dörfer von den Russen offenbar geschont, während alles übrige verwüstet wurde. An der Hand der Hakenzahl der Dörfer lässt sich dieser Zustand klar verfolgen (S. 27, 32). Als nun Wierland 1581 durch den kühnen Zug des schwed. Feldherrn Pontus de la Gardie von den Russen gesäubert wurde, war das Land nur dünn bevölkert (S. 28). Johann III beabsichtigte die wüsten Dörfer in Estland mit finnischen Bauern zu füllen. Es lassen sich 1637 auch finnische Personennamen unter Rannapungern, Aggimal, Kurtna und Merreküll im Jeweschen und unter Isenhof und Woroper im Luggenhusenschen Kirchspiele feststellen (S. 28). Auch in späterer Zeit ist die Auswanderung finnischer Bauern nach Estland nicht unbedeutend gewesen, trotz der hier herrschenden Leibeigenschaft. Noch 1689 musste diese Auswanderung verboten werden (S. 29). Dennoch war der Umfang dieses Zustromes ein verschwindender gegenüber der Gesamtbevölkerung des Landes. Wesentlicher war da die russische Einwanderung, obwohl sie sehr langsam vor sich gegangen zu sein scheint. In der Zeit von 1570—90, als den schwedischen Waffen Erfolg beschieden war, strömten Russen massenweise zu den Schweden über. Nicht nur Bojaren waren es, sondern auch Bauern. So wurde z. B. 1584 das Schlossgebiet Kexholm in Finnland teilweise mit russischen Bauern besetzt (S. 29). Der tiefere Grund für die Auswanderung der russischen Bauern ist die Einführung der Schollenpflichtigkeit in Russland (1597), die einen massenartigen Abzug der Bevölkerung nach Süden und anderweitig veranlasste (S. 30). Der Fischreichtum des Peipus und die leerstehenden Kronsländereien im Gebiete Neuschloss zogen die Ansiedler an, die von den Schweden willig aufgenommen wurden. Selbst grössere Umsiedlungen (aus

Ingermanland und dem Gdow'schen) scheinen von den Schweden vorgenommen worden zu sein. Die beim Friedensschluss von Stolbova 1617 festgelegte Grenze erlaubte den Zustrom der Ansiedler über die Narva und den Peipus mit Leichtigkeit (S. 30). — Die mündliche Tradition der Bewohner lässt die Ansiedler aus dem Gebiete unmittelbar östlich der Narva und des Peipus einwandern (Nowgorod, Pleskau), sogar die Zahl der Generationen (die 6., 10. oder 13.) seit der Einwanderung und die Besuche der Voreltern bei ihren zurückgebliebenen Verwandten stehen noch in der Erinnerung der Bewohner einiger Walddörfer. Als Einwanderungszeit wird meist die Regierung Iwans des Schrecklichen (1533—84) bezeichnet (S. 31). — Die Besiedelung ging nicht planmässig vor sich, sondern die russischen Flüchtlinge, die meist einzeln oder in kleinen Gruppen die schwedische Grenze überschreiten, füllen nur allmählich die verödeten Esten-Dörfer westlich der Narva. An der Narva selbst war die alteingesessene russische Bevölkerung verblieben (S. 32). In Neuschloss befand sich um die Mitte des 17. Jahrhunderts eine kleine schwedische Besatzung, die Festung selbst war sehr verfallen. 1657, im Russenkriege, wurde sie von den Schweden verlassen und zerstört, wobei die Bevölkerung aus ihren Sympathien für Russland kein Hehl machte (S. 33, 34). — Es fällt also die Einwanderung der Russen in Allentacken in das Ende des 16. und namentlich den Anfang des 17. Jahrhunderts, als die meisten Dörfer im Osten des Landes wüst waren.

2. Die Altgläubigen in Allentacken. Mit den im Jahre 1654 vom Patriarchen Nikon in Russland eingeführten Kirchenreformen setzte die Spaltung der orthodoxen Kirche in Altgläubige oder „Raskolniken“ und in die Anhänger der Reformen ein. 1685 wurden die Altgläubigen durch eine Verordnung in Russland für vogelfrei erklärt. Bald darauf finden wir die ersten altgläubigen Flüchtlinge auf schwedischem Territorium (S. 35). 1690 schon haben sie sich in Allentacken, im Dorfe Mustajöggi (Ksp. Waiwara), niedergelassen, wobei über ihren sonderbaren Glauben von den Nachbarn und dem Pastor Klage geführt wird. Obwohl dieses Dorf 1702 von Scheremetjew völlig zerstört wird, finden sich 1726 hier wieder blos Altgläubige, die bis zur Gegenwart die einzigen Einwohner des Dorfes geblieben sind (S. 36). Anderweitig kommen Altgläubige nur vereinzelt als Siedler in Allentacken vor; doch hat dieser nochmalige Zuzug dem russischen Volkstum viel neues Blut zugeführt.

3. Die Russensiedlung zu Ende der Schwedenzeit und Anfang der Russenzeit. Da die Siedlung nun schon einen festen Charakter angenommen hatte, der zu Ende der Schwedenzeit weder durch Zuzug von neuen Kräften, noch durch Abzug der alten Bewohner wesentlich verändert wurde, so wendet sich der Verfasser der Schilderung des Nordischen Krieges und seiner Folgen für Allentacken zu (S. 37). Gegen Ende des 17. Jahrhunderts schon begannen die Schweden Narva und Neuschloss neu zu befestigen, um auf einen russischen Einfall vorbereitet zu sein (S. 38). Nach dem Vordringen der sächsischen Truppen auf Riga (1700 im Februar) entstand Unruhe unter der Landbevölkerung. Im Frühjahr durchzogen finnische Truppen auf dem Durchmarsch nach Süden Allentacken (S. 39). Schon im September 1700 erfolgte der erste russische Einfall in Allentacken, dem Plünderung und Brand folgten. Kleinere Gefechte bei Isenhof und Ontika fanden statt. Neuschloss gewann als Stützpunkt für die Peipusflotten erhöhte Bedeutung. Schon im September 1700 soll es sich freiwillig den Russen ergeben haben (S. 40). Durch die am 20. Nov. erfolgte siegreiche Schlacht bei Narva wurde auch Neuschloss vom Feinde gesäubert. Beim Durchzug der Armee Karls des XII. durch Allentacken flüchteten die Bewohner russischer Nationalität in die Wälder; ihr Verhältnis zu Schweden war also kein freundschaftliches (S. 40). Trotz mehrfacher Plünderungszüge der Russen bleibt Neuschloss zunächst noch in schwedischer Hand, als Karl XII. nach Süden, an die Düna, abgezogen war (S. 41). Schon im Sommer 1701 begann aber die russische Offensive am Peipus, der die geringen schwedischen Kräfte machtlos gegenüberstanden (S. 42). 1702 im Mai begann ein grosse russische Flotte auf dem Peipus-See zu operieren. Die schwedische Besatzung von Neuschloss wurde nach Narva gezogen und damit Südost-Allentacken den Russen preisgegeben (S. 43), die Ende 1702 und 1703 mehrfache Raubzüge im Land vornehmen (S. 44). Im Sommer 1703 erbauten die Russen bei Wichtisby eine Brücke über die Narva (S. 45), im August erfolgte von hier aus der grosse Einfall der Russen in Estland. Die schwedische Peipusflotte war machtlos (S. 46). Von schwedischer Seite aus war der Widerstand gegen den Feind schlecht organisiert, seine Übermacht wurde übertrieben (S. 47). Die Verwüstungen russischerseits werden fortgesetzt, wobei nur die russische Bevölkerung, der Schutzbriefe erteilt werden, geschont wird. Die Russen in Allentacken sympathisieren offen mit ihren Stammesbrüdern im feindlichen Lager (S. 48). Damals scheinen auch Esten in

grösserer Zahl zu den Russen übergegangen zu sein, um sich vor den ständigen Raubzügen zu sichern. So entstand auf der östl. Seite des Peipus-Sees, 8 Km. von Mehhikorm, im Gdowschen Kreise das Estendorf Luuküla, das 1914 aus sieben Nebendörfern mit 300 Familien bestand (S. 49, Anm. 2). Nach dem Falle Narvas (1704) wird von den Russen ein Kreis Narva errichtet, dem die Kirchspiele Waiwara, Jewe, Luggenhusen und Maholm zugehörten und der dem Gouvernement Ingermanland angeschlossen (S. 49), später aber wieder mit Estland vereinigt wurde. Durch die endlosen Verwüstungen und die Pest war die Bevölkerung Allentackens sehr dezimiert worden. Z. B. lebten im Dorfe Warjel bei Luggenhusen nach der Inquisition von 1712 nur 29 Menschen, gestorben waren 183 (S. 50). Eine tabellarische Übersicht zeigt den Stand der Bevölkerung 1712 (S. 51); nur über Süd-Ost-Allentacken, über die Gegend von Neuschloss, fehlen uns Nachrichten (S. 52). In das leerstehende Land strömten wiederum grösstenteils Russen aus dem Osten ein, so dass sich zu Anfang des 18. Jahrhunderts derselbe Vorgang wiederholt, wie zu Beginn der Schwedenzeit, zu Anfang des 17. Jahrhunderts (S. 52). Nicht nur nach Allentacken ziehen sie, sondern überhaupt nach Est- und Livland, weil hier die Lage der bäuerlichen Bevölkerung eine bessere war, als in Russland (S. 53). Nach den Angaben der Hakenrevision von 1726 lebten Russen besonders zahlreich unter Paggar, Illuck, Mehntack, Raustfer, Sompäh, Jewe und anderweitig (S. 54). Durch Verordnungen von 1712, 1713 und 1726 wurde versucht, diese Einwanderung zu unterbinden. Später ist das Einströmen russischer Elemente auch viel schwächer, die Bevölkerung sesshafter geworden (S. 55).

III. Kapitel. Die administrative Einteilung Allentackens und die wirtschaftliche Lage der russischen Bevölkerung in der Schwedenzeit. In administrativer Hinsicht gehörte Allentacken anfänglich stets zu Wierland, war aber in der Ordenszeit in zwei Vogteien, Narva und Neuschloss, geteilt. In schwedischer Zeit, zu Ende des 16. Jahrhunderts, wurde Narva mit Allentacken Ingermanland angeschlossen. 1617 entstand aus den Schlossgebieten (Lähn) Narva, Iwangerod, Jamburg und Kaporje ein besonderes Gouvernement Ingermanland, dessen erster Generalstatthalter Karl Gyllenhielm wurde. Die ursprüngliche schwedische Einteilung Allentackens in 4 (Hofs-) Lähne (Narva, Neuschloss, Jewe, Haakhof), nach den ehemaligen Haupthöfen der Krons-Domänen, verschwindet bald nach 1604 (S. 56). Aus In-

germanland, Kexholm, Estland und Livland wurde 1617 ein Generalgouvernement unter Leitung von Johan Skytte gebildet. 1642 wird eine Neuordnung durchgeführt, indem aus Ingermanland und Kexholm ein besonderes Generalgouvernement formiert wurde, dem Allentacken mit Narva angeschlossen werden sollte. Infolge der Proteste des allentackischen Adels blieb Allentacken jedoch seit 1651 wieder bei Estland. Nur Narva mit Joala und Kutterküll verblieben bei Ingermanland. 1704 wurde von den Russen eine besondere Provinz Narva geschaffen, die aber bald einging (S. 57). — Die Grösse des Gebiets Narva und Neuschloss wird 1620 mit $506\frac{3}{8}$ Haken angegeben, von denen aber $286\frac{3}{4}$ wüst waren. Im Übrigen schwanken die Angaben sehr. Der Kronbesitz schrumpfte zu Beginn des 17. Jahrhunderts sehr ein durch zahlreiche Verlehnungen und Verpfändungen der Könige von Schweden. Erst durch die Reduktion kam wieder mehr Land an die Krone (S. 58, 60). Innerhalb des Gouvernements Ingermanland hatte der Adel in Allentacken seine Sonderrechte und unterstand nach Harisch-Wierischem Rechte dem Oberlandgerichte in Reval (S. 58). Die russische und estnische Bevölkerung des Gebiets stand rechtlich auf derselben Stufe. Unter den Russen finden wir Bauern, Fischer und Badstüber (Häusler). Die Fischer lebten am Peipussee, die Bauern mehr im Binnenlande und die Badstüber oft auch in schon rein estnischem Gebiete als Tagelöhner bei den Dörfern (S. 59). Was die Lasten der bäuerlichen Bevölkerung anlangt, so zahlte jeder Haken 1586 1 Thaler 20 Öre, ausserdem an Naturalien den Kornzehnten u. a. Arbeiten beim Hofe (mit Anspann) mussten die Bauern durchschnittlich 2—3 Tage wöchentlich vom Gesinde. Die Badstüber mussten 4 Wochen während der Ernte mit eigener Verpflegung am Hofe arbeiten, waren aber sonst frei (S. 60). Eine Sonderstellung nahm das Raskolniken-Dorf Mustajöggi ein, das eine Geldsumme (1726—40 Rubel) zahlte und dafür von allen Lasten befreit war (S. 61). Im allgemeinen war die Belastung der Bevölkerung keine zu schwere. — Die Fischer zahlten Wackengeld und den Fischzehnten. Dieser letztere wird 1601 auf $\frac{1}{2}$ Tonne gesalzener und ein Liespfund getrockneter Fische normiert (S. 65). Auf dem russischen Peipusufer mussten die Fischer dem Gutsherrn ausserdem noch Frondienste leisten, so dass die Lage der Fischer auf der livländischen Seite eine bei weitem freiere war (S. 62). Deshalb zogen viele Russen auch an das Westufer des Sees, so dass der ganze Uferstrand bald von russischen Dörfern umkränzt war. Als geschickte Fischer waren die Russen seit alters bekannt. Sie assimilierten bald die

nur dünn gesäten Estensiedlungen. — Als besonderer Zweig des Fischfanges wurde an der Narva-Mündung bei Neuschloss der Aal- und Neunaugenfang betrieben. Ursprünglich war das Fischrecht hier gemeinsame Nutzung der nördlich belegenen Estendörfer Kahula, Purro, Etz, Jewe, Kuckers u. a. sowie der Stadt Narva. Meist hatten diese Dörfer oder die späteren Gutshöfe kleinere Landstücke, Heuschläge und Fischwehren bei Neuschloss (S. 63). Die Russen erbauten erst später Dörfer an dieser Stelle, z. B. erst im 17. Jahrhundert Skamja (S. 64). Die Einkünfte vom Aalfang waren recht grosse, so dass die Abgaben an die Krone hoch und die Fischer recht wohlhabend waren (S. 65). Ausser der Fischerei bildete der Transport von Waren auf Lodjen (Booten), das Holzflössen und der Schleichhandel nicht unwesentliche Einnahmequellen der Bevölkerung. Neben Narva war auch Reval der Markt für die Produkte der Gegend; hier wurde besonders auch Salz für das Einsalzen der Fische, oft in grossen Mengen, erstanden (S. 66). Trotzdem die russische Bevölkerung durch den Nordischen Krieg, die Stellung von Schiessperden und beim Durchmarsch der Truppen stark in Anspruch genommen worden war, ist ihre Wohlhabenheit um das Jahr 1712 eine relativ noch grosse (S. 67, 68, 59).

IV. Kapitel. Die konfessionelle Stellung der russischen Siedler in Allentacken. Sehr reich ist die Überlieferung an Einzelheiten über die religiösen Beziehungen der Bewohner, die anfänglich der griechisch-katholischen Kirche angehörend, später von Sektierern stark beeinflusst, schliesslich lutherischen Glaubens wurden, dabei aber viele Bräuche der russischen Kirche beibehielten und in einem Zustande der „Halbgläubigkeit“ bis auf den heutigen Tag verblieben (S. 68). Aktuell wurde die Geschichte ihrer religiösen Stellung bald nach 1880, als die Panslavisten sich dieser verlorenen Brüder annehmen und von hier aus die „Bekehrung“ Estlands in die Wege leiten wollten. Das Misslingen ihrer Bestrebungen, trotz der Erbauung des Püchtitzschen Klosters und der weitgehenden Propaganda, wirft ein kennzeichnendes Schlaglicht auf die Verhältnisse (S. 69). — In die heidnische Zeit zurück reicht die Verehrung des Püchtitzschen Berges (Kuremägi) und seiner Quelle. Doch waren es Esten, die hierher zur Verehrung ihrer Götter kamen, nicht Russen, wie schon der Ortsname zeigt (estn. püha = heilig) (S. 70). Die russische Legende berichtet von einem estnischen Hirten, dem auf dem Berge die Jungfrau Maria erschien. An der Stelle der Erscheinung fand man ein altes Heiligenbild, das die Jungfrau Maria darstellte.

Es wurde daraufhin beim Berge eine russische Kapelle errichtet, bei der am 15. August regelmässig grosse Feiern stattfanden. Angeblich geschah dieses Wunder zu Ende des 16. Jahrhunderts, aufgezeichnet ist die Legende aber erst 1848 (S. 71). Sehr verbreitet sind ferner Überlieferungen über ehemalige russische Kapellen bei den Dörfern, die oft durch tatsächliche Befunde gestützt werden. So soll es russische Dorfkapellen in Samokrass, Udrias, Mehntack, Pühajöggi, Imatu, Porskowa, Jöuga, Raasiku, Püchtitz und Isaak gegeben haben, an manchen Orten sogar mehrere nebeneinander (S. 72). Auch jetzt noch hat fast jedes der russischen Dörfer an der Narva und beim Peipus eine eigene Kapelle. Die Tatsache der Existenz so vieler Kapellen zeigt übrigens die anfängliche Duldsamkeit der schwedischen Regierung der Orthodoxie gegenüber deutlich (S. 73). — Aus den historischen Quellen wissen wir, dass in der Zeit der Besetzung Wierlands durch die Russen (1558—81) von der griechisch-katholischen Kirche Versuche unternommen wurden, die von den lutherischen Predigern verlassene Bevölkerung zu sich herüberzuziehen. In Narva wurden zwei, in Neuschloss eine russische Kirche erbaut und vom Nowgoroder Archimandriten Bartholomäus eingeweiht. Dauernde Erfolge zeitigten diese Versuche nicht (S. 73). — Zur Schwedenzeit wurde ein besonderer luth. Propstsprenkel Allentacken geschaffen, zu dem die Kirchspielskirchen Luggenhusen, Jewe und Waiwara (seit 1627) und die Filialkirchen St. Peters, Pühajöggi und Isaak gehörten. Die russischen Kirchen in Allentacken gingen ein, denn nach dem Friedensvertrag von Stolbowa durfte nur in Reval eine russische Kirche verbleiben. Die orthodoxe Kirche in Narva wurde zur Armenanstalt und in Neuschloss begründete man eine lutherische Gemeinde, der 1643—58 drei Prediger vorstanden, die darauf aber einging (S. 74). Als 1642 für Ingermanland ein besonderer Superintendent, mag. Heinrich Stahl, ernannt wurde, sollte Allentacken kirchlich (und auch administrativ) Ingermanland angeschlossen werden. Veranlassung dazu war die in beiden Teilen ähnlich geartete kirchliche Lage. Stahl führte die Verordnung durch, dass jeder Prediger sowohl russisch wie finnisch verstehen müsse, um mit mehr Erfolg auch die Russen zur lutherischen Kirche anzuhalten. Jedoch wurden seine Bestrebungen auf diesem Gebiete in Allentacken durch den Adel vereitelt, der sich gegen die Angliederung Allentackens an Ingermanland heftig sträubte und Stahl überall Hindernisse in den Weg legte. So wurde denn 1651 Allentacken wieder Estland angeschlossen (S. 75), und dem Revaler luth. Bischof unterstellt. Propst war

hier 1638—45 Erik Falck. Wichtig war in dieser Zeit der Versuch, aus den Isaakschen und Pühajöggischen Filialkirchen selbständige Kirchspiele zu bilden (1654), der aber schliesslich misslang. Als Küster waren hier Schweden tätig, die aber häufig nicht einmal des Estnischen mächtig waren (S. 76). — Daneben hatte die orthodoxe Bevölkerung Allentackens und Ingermanlands eine relativ grosse Freiheit in der Ausübung ihrer religiösen Bräuche. Ihr oberster geistlicher Hirte war der Metropolit von Nowgorod, dem das sog. Metropolitengeld bis 1651 gezahlt wurde und der die Priester visitierte. Er hatte jedoch nicht das Recht, Geistliche zu ernennen, obgleich die russische Bevölkerung das wünschte. Später versuchte die schwed. Regierung einen eigenen orthodoxen Bischof einzusetzen, der dem lutherischen in Narva untergeordnet sein sollte. In den Grenzgebieten, auch in Allentacken, wurden die Bewohner von Priestern bedient, die heimlich die Grenze überschritten. Am drückendsten empfand die griechisch-katholische Bevölkerung, dass sie ausser dem eigenen Priester auch dem lutherischen Geistlichen Steuern zahlen musste (S. 77), wodurch häufig Auswanderungen nach Russland veranlasst wurden. — In Allentacken, auf für die Russen neubesiedeltem Boden, waren die Verhältnisse für das Vordringen der luth. Kirche viel günstiger. Obwohl die kirchlichen Verhältnisse teilweise sehr schlecht waren, verbreitet sich von der Jeweschen und Isaakschen Kirche aus langsam der luth. Glaube unter den Russen Allentackens (S. 78). Gewalt wurde, schon aus Furcht vor der Auswanderung der arbeitstüchtigen Russen, fast nie angewandt. Der Annahme des luth. Glaubens aber folgte das Eindringen der estnischen Kirchensprache auf dem Fusse. Als wichtigster Faktor, der zum Übertritt in die luth. Kirche führte, ist die Verpflichtung zur Abgabenleistung an den Pastor anzusehen. Die freiwilligen Gaben an die russischen Priester jenseits der Grenze, die mehrmals im Jahre nach Neuschloss und Püchtitz kamen, hatten mehr zufälligen Charakter und ergaben keine so strenge Bindung an die Kirche (S. 79). Trotzdem waren die Einkünfte der Pastoren in Jewe und Waiwara sehr dürftig, geringer als anderweitig, da meist kaum die Hälfte der Bauern ihren Verpflichtungen nachkommen konnte. So verfielen die Kirchen und Pastorate oft ganz, ebenso fehlte es sogar oft an Geld für Brot und Wein zum Abendmahl (S. 80). Schwer wurde den Pastoren unter solchen Umständen der Kampf gegen die mit Heidentum vermischte griech.-katholische Verehrung des Kuremägi bei Püchtitz. Seit 1652 laufen fortgesetzt Klagen über die dortigen Feiern ein,

da zugleich Saufereien und andere Ausschreitungen vorkamen (S. 81). Da eine Resolution des schwed. Generalgouverneurs 1676 gegen dieses Unwesen nichts half, dachte man sogar an militärische Massnahmen dagegen (S. 82). Im Übrigen verhielt sich jedoch die russische Bevölkerung still, zahlte, obwohl unregelmässig, Steuern an die luth. Kirche, der sie äusserlich anzugehören schien. Hingegen wiesen die Altgläubigen oder Raskolniki einen viel festeren Charakter auf. Sie liessen sich von der luth. Kirche nicht beeinflussen, zogen sogar viele aus der Nachbarschaft auf ihre Seite. Besonders über das Dorf Mustajoggi wird oft geklagt; bei Androhung von Prügelstrafe wird einem von ihnen 1698 untersagt, Propaganda zu treiben (S. 83, 84). — Im allgemeinen war die Lage der luth. Kirche in Allentacken eine sehr schlechte. Meist waren auch die Pastoren (Z. B. Gnospelius in Waiwara u. a.) kaum dazu geeignet, der protestantischen Kirche viel Ehre zu bereiten. Eine Ausnahme macht hingegen der Jewesche Pastor Thomas Kniper, ein Revaler Bürgersohn (S. 85). Auf ihn gehen zahlreiche Initiativanträge beim Konsistorium zurück, in denen er um Abhilfe gegen den schlechten Zustand der evang. Kirche bittet. Trotz der schlechten Wege besucht er auch die entlegenen Dörfer auf seinen Visitationsreisen. Um die bei Neuschloss lebenden Russen zu belehren, schlägt er 1699 vor, einen russisch predigenden Pastor dahin zu entsenden (S. 86, 87). Um den evang.-luth. Glauben bei den Russen zu vertiefen, schlägt Kniper vor, Schulen zu gründen und Schulmeister ins Amt zu setzen. Die bei den Kirchen (Jewe, Waiwara, Narva) vorhandenen Schulen reichten nicht einmal zur Befriedigung der umwohnenden Bauern aus, die oft selbst den Kindern Unterricht erteilen liessen (S. 88). Durch den hereinbrechenden Nordischen Krieg wurden diese Ansätze zu einer Besserung der religiösen und pädagogischen Verhältnisse in Allentacken vernichtet (S. 88). Während des Krieges und nachher änderte sich trotz der Entvölkerung des Landes grundsätzlich in der konfessionellen Lage der Russen nichts. Eine Resolution des russischen Generalgouverneurs bestätigte 1738 den alten Rechtszustand der schwedischen Zeit, indem den örtlichen Russen das Entrichten der kirchlichen Abgaben an den lutherischen Pastor zur Pflicht gemacht wurde (S. 89).

Anhang. Die russische Herrschaftszeit in Allentacken und der konfessionelle Konflikt der achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts. Durch die Kapitulation, die Privilegienbestätigung des estl. Adels und den Nystädter Friedensvertrag (Pkt. 10)

sicherte die russische Regierung Estland die alte luth. Kirchenverfassung der schwedischen Zeit uneingeschränkt zu. Durch zahlreiche Publikate versucht die Ritterschaft und die Gouvernementsverwaltung (1713, 1715, 1719) die kirchlichen Zustände zu heben. Jedoch blieben diese Versuche zunächst ziemlich erfolglos, da die Pastoren meist unbesoldet arbeiten mussten, die Kirchen verfallen und die Wege in einem erbärmlichen Zustande waren (S. 90). Hinzu kam noch, dass Räuberbanden noch bis 1717 und später das Land unsicher machten. In dieser Zeit gab es nur wenige Pastoren, die mit ihrer Gemeinde alle Jahre des Hungers und Elends teilten. Besonders müssen hier der Luggenhusensche Pastor Andreas Chalenius und der Koddafersche Pastor Jakob Günterhack als Tröster ihrer Gemeinden genannt werden. Hingegen waren die Seelsorger in Jewe und Waiwara bequemer und mehr auf ihren wirtschaftlichen Vorteil bedacht. Paul Johann Kniper in Jewe setzt 1738 durch, dass auch die russischen Bauern seines Kirchspiels ihm Abgaben zahlen müssen (S. 91). In diesem Jahre trat eine Besserung der kirchlichen Verhältnisse Allentackens ein, insofern als nach Isaak ein besonderer Pastor Joh. Georg Borg berufen wird, dem das Russischlernen zur Pflicht gemacht wurde. Sein Nachfolger im Amte (Otto Reinhold v. Holtz) beherrscht das Russische, geht jedoch schon 1744 ab. Von dann an blieb Isaak als Filialkirche wieder dem Jeweschen Pastor anvertraut. Trotzdem jedoch nimmt das Eindringen der luth. Lehre bei den Russen seinen Fortgang, da diese die kirchlichen Lasten tragen müssen. Eifriger als seine Vorgänger nimmt sich Pastor Friedrich Meyer von Jewe der Russen an und erbaut in Isaak 1846 an Stelle der alten hölzernen eine Steinkirche. Als besonderes Kirchspiel wird Isaak erst 1866 abgetrennt (S. 92); doch hatte damals die Assimilierung der Russen mit den Esten und ihre Eingliederung in die evang.-luth. Kirche einen so intensiven Fortgang genommen, dass die bald darauf einsetzenden Gegenmassnahmen der griech.-katholischen Kirche und der Panславisten völlig ins Wasser fielen. Halbgläubig hiessen die Bewohner damals deswegen, weil sie trotz des luth. Glaubensbekenntnisses Kreuze schlugen, fasteten und die Jungfrau Maria verehrten, ausserdem ein sehr verdorbenes Estnisch sprachen. — Die russische Kirche begann erst spät, sich der kirchlichen Verhältnisse in Estland anzunehmen. In Neuschloss entstand eine griech.-kath. Kirche und ein Kirchspiel zwar schon bald nach 1710, aber in Püchtitz wird eine neue Kapelle erst 1842 vom Wesenberger Kaufmann Nesterow erbaut.

Nach Gründung des orthodoxen Vikariats (1836) und später des Episkopats in Riga (1850) nahm die aggressive Politik der griech. Kirche ihren Anfang (S. 93). In Püchtitz entsteht eine neue griech.-kath. Kapelle, in der 1879 die erste Liturgie stattfindet. 1884 wird hierhin der estnische griech.-kath. Priester Tiisik vom Rigaschen Bischof Donat geschickt, der alljährlich Püchtitz besucht und dort russische und estnische Gottesdienste abhält, wobei er sich anfänglich mehr an die lutherische Form des Gottesdienstes hält, um die Bevölkerung herüberzulocken. Gleichzeitig verteilt er kleine Flugschriften (S. 94). Beängstigt durch den anfänglichen Erfolg Tiisiks, entsteht bei den örtlichen luth. Predigern, beim Konsistorium und der Ritterschaft 1884 der Plan, in Püchtitz eine evang. luth. Kirchspielskirche zu errichten. Hier hatten schon seit 1846 gelegentliche evang. Gottesdienste stattgefunden. Der Besitzer von Illuck, O. Dieckhoff, schenkt 10 Dessjätinen Land zur Kirche, der Kurtnasche Gutsbesitzer v. Arnold 20 Dessjätinen, beide ausserdem Ziegelsteine und Bauholz (S. 95). Die Gemeinden erbieten sich freiwillig das Baumaterial anzuführen, und bald erhebt sich ein stattlicher Neubau aus der Erde, umsomehr als Ritterschaft und Konsistorium Geld beisteuern. Um zunächst die Bewohnerschaft von einem Seelsorger betreuen zu lassen, wird ausserdem in Isaak ein Adjunkt angestellt. Ganz unerwartet erfolgte jedoch 1885 im August ein Berehl des Gouverneurs, den Bau stillzulegen. In der Eile hatte man es versäumt, zeitig beim Generalkonsistorium in St. Petersburg um die Bauerlaubnis anzufragen (S. 96). Diesen Umstand machte sich der neuernannte russische Gouverneur Fürst Schachowskoi zu Nutze und verbot kurzerhand die Weiterführung des Baues. Auf seine Veranlassung wurde dann die nachgesuchte Bauerlaubnis vom Innenminister nicht gegeben, obwohl auch die betreffenden Gemeinden (Kurtna, Illuck, Ahagfer, Potzik) um Fortsetzung des Kirchenbaues nachsuchten. Fürst Schachowskoi und Bischof Arsenij, aufmerksam geworden auf die günstige Lage des Kuremägi als Vorposten für die griech.-kath. Kirche, begannen nun zielbewusst den Gedanken der Erbauung eines russischen Heiligtums am Orte zu fördern. Das kam besonders in der von Bischof Arsenij 1888 in Püchtitz gehaltenen Rede zum Ausdruck (S. 97). Auf Fürst Schachowskoi's Betreiben werden durch allerhöchsten Ukas 1886 erst 5 Dessjätinen, dann 1891 weitere 31 Dessjätinen Land enteignet, so dass die fast fertige luth. Kapelle vom enteigneten Lande allseitig umgeben war (S. 98). Jetzt machte die rechtgläubige Brüderschaft, die schon seit 1890 Almosen zur

Erbauung eines russischen Klosters in Estland gesammelt hatte, der Ritterschaft den Vorschlag, die Kapelle ihr zu verkaufen. Die Ritterschaft beschloss auf den Vorschlag einzugehen, wenn der luth. Kirche ein neuer Platz angewiesen und die Bauerlaubnis erteilt würde. Diese Erlaubnis erfolgte jedoch nicht, hingegen verlangte man auf Befehl des Sinods von Dieckhoff, dem Besitzer des Landes, die Übergabe der Kapelle oder ihre Niederreissung im Laufe von 6 Monaten. Daraufhin übergab Dieckhoff 1891 das Land ohne eine Entschädigung zu verlangen der griech.-kath. Kirche und die Ritterschaft erklärte dem Gouverneur Schachowskoi, dass sie unter solchen Umständen auf ihre Rechte am Bau verzichten müsste (S. 99). Ohne Weiteres wurde nun die Kapelle von der griech.-kathol. Kirche übernommen, ein wenig im Baustile verändert und zu einer Klosterkirche ausgebaut, die ungefähr 1500 Personen fassen konnte. 1892 erfolgte die feierliche Einweihung der Kirche durch Bischof Arsenij, gleichzeitig die Grundsteinlegung des russ. Frauenklosters. — Diese Politik der russ. Kirche führte zu einer gewissen Annäherung der Bauern und der adl. Gutsbesitzer, in der gemeinsamen Verteidigung ihres Glaubens, besonders da die griech.-kath. Geistlichkeit ihre Versprechungen hinsichtlich der Erleichterung der bäuerlichen Pachtverträge nicht halten konnte. So ist es denn nicht weiter überraschend, dass das Frauenkloster im Laufe des ersten Vierteljahrhunderts seiner Existenz keine irgendwie nennenswerten Erfolge aufzuweisen hatte. Die halbrussische Bauernschaft der Umgegend verblieb lutherisch und nur der 15. August vereinigte nach wie vor eine grössere Anzahl Pilger aus den russischen Peipusdörfern beim Kloster. Auch das allgemeine Interesse, das die Geschichte der Erbauung der Kirche wachgerufen hatte, angefangen mit den hetzerischen Artikeln der „Nowoje Wremja“, den teilnahmervollen der einheimischen deutschen und der reichsdeutschen Zeitungen und endend mit den sehr kurzgefassten Notizen der estnischen Presse, war bald erloschen. Heute fristet das Kloster unter dem Namen eines wohlthätigen Frauenverbandes ein kümmerliches Dasein (S. 100, 101).

Sisukord.

	lk.
Eessõna	3— 7
I P ä ä t ü k k. Rahvusküsimusest Alutagusel kuni 16. sajandi teise pooleni	9— 20
II P ä ä t ü k k. Vene kolonisatsioon Alutagusel 16. sajandi teisest poolest kuni umb. 1721. a.	21— 55
1. Venelaste esialgne asustus.	
2. Raskolnikud Alutagusel.	
3. Asustusest Rootsi aja lõpul ja Vene aja alul.	
III P ä ä t ü k k. Alutaguse administratiivne jagunemine ja vene rahvastiku majanduslik olukord Rootsi aja kestes	56— 68
IV P ä ä t ü k k. Usulised olusuhed Alutaguse vene asunikude seas Rootsi aja kestes ja Vene aja alul	68— 89
Järelsõna	90—101
Algallikate ja kirjanduse nimestik	102—111
Töös tarvitatud lühendused	111
Referat: Die russische Siedlung in Allentacken bis zum ersten Viertel des 18. Jahrhunderts	113—128

Raamatu
tajakas oli kirjuta
tuuride lugemist
tõsisemat tänu

Helsingis,

30.7
2.10.59

hjus-
rek-
hal

Vene - Liivi sõda

(1558—1561)

Hind 3 kr. 50 senti.

„ . . . Mag. H. Kraus'i töö tulemusena oleme rikastunud monograafiaga, mis meie keelvas ajaloo-kirjanduses meeldivalt välja paistab oma teadusliku täpsusega. See töö peaks huvi äratama ka laiemates ringides, kuna Vene-Liivi sõda on üheks tähtsamaks sündmuseks Ida ja Lääne vaheliste suhete üldises arenemises, mis meil praegugi on ja jääb aktuaalseks päevaküsimuseks.“
F. L., „Vaba Sõna“ nr. 1., 1925. a.

N. Köstner

Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal

Hind 2 kr. 80 senti.

Töös esitatud vaated Liivi agraar-olude arenemise kohta 19. sajandil lähevad tunduvalt lahku niihästi „ametlikkudest“ mõisnikkude seisukohtadest kui ka vast ehk veel suuremal määral senistest „opositsiooni“ seisukohtadest.

H. Moora

Eestlaste kultuur muistsel iseseisvusajal

93 pildi ja 2 värvilise kaardiga

Hind 3 kr. 50 senti.

„Kogu eestlaste muistsest kultuurist annab see teos ülevaate. Säärase ulatusega teos puudus . . .“

M. J. Eisen „Ee . . .“

EESTI AKADEEMILINE RAAMATUKOGU

1 0200 00066023 7

Hind 4 krooni